

Q. M) 3.3.4 Number of research papers per teacher as per list of journals notified on UGC website in the Academic Year 2020-21

Title of the Paper	Name of the author/s	Department of the Teacher	Name of Journal	Year of publication	ISBN/ISSN number	Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal		
						Link to website of the journal	Link to article/paper/abstract	Is listed in UGC Care/Scopus
'Aksharyatri' Acharya Aatre	Dr. Jaya J. Kadam	Marathi	Power of Knowledge	June. 2020	ISSN No.2320-4494, Impact Factor- 2.7286page no. 57-60			No
Impact of Lockdown on the Dietary Habit of People of Different Age Group	Dr. S. T. Ghadge	Geography	Akshar Wangmay	Sept. 2020	2229-4929			Yes
Renewable Energy Resource: A Future Option	Dr. S. T. Ghadge	Geography	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	Nov. 2020	2349-638X	www.aiirjournal.com		No
Bharatachya Shashwat Vikasat Rajkiya Pakshachi Bhumika	Dr. N. M. Rajurwar	Political Science	Juni Khyat	June-2020	2278-4632	www.junikhyat.com		Yes
The Importance of Regional Parties in National Politics	Dr. N. M. Rajurwar	Political Science	Sambodhi	March-2021	2249-6661	www.sambodhi.com		Yes
Prasthapit Vyavasthela Ishara Denari Katha- 'Uthavan'	Dr. P. Y. Tate-Deshmukh	Marathi	'Tifan'	June 2020	2231-573X			Yes
Effect of Technology in Sports and Physical Education	Dr. B. N. Margaje	Department of Physical Education and Sports	Review of Research	Jan.2021	2249-894X			No
Fitness Reflects on Healthy Lifestyle	Dr. B. N. Margaje	Department of Physical Education and Sports	Golden Research Thought	Oct. 2020	2231-5063			No

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College

Someshwarnagar, Dist : Pune-412301

Co-ordinator

Women's Participation in Democratization and Decision Making in the Politics	Dr. N.C. Adhav	Department of Political Science	PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology	Issue-10. 2021	1567-214X	www.palarch.nl/index.php	Yes
Analyzing Post Political Development in Maharashtra	Dr. N.C. Adhav	Department of Political Science	PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology	Issue-16. 2021	1567-214X	www.palarch.nl/index.php	Yes
An analytical study of Ahmednagar District Central Cooperative Bank Ltd, Ahmednagar	Asst. Prof. Jadhav P.T.	Commerce	B Adhar Multidisciplinary International Research Journal	May-2021	2278-9308	www.aadhar social.com	No
Vyvasai Vyvasthanachya Drushtine Pune Zilha Madhyavarti Sahakari Bankechya Nidhi Aani Karjacha Chikitsak Abhyas	Asst. Prof. Jadhav P.T.	Commerce	B. Aadhar Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal	April-2021	ISSN No. 2278-9308	www.aadhar social.com	No

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugtrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist: Raichur-575106

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •

Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor: POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tal: Georai Dist. Beed-431 142 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7878827115

Email: powerofknowledge3@gmail.com /

shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-

Annual Subscription: Rs. 1000/-

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College

Someshwarnagar, Pune-412306

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Volume. I, Issue I
April to Jun 2020

Editorial Officer

Kranti Publication

Georai Dist. Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :

Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane

Ex-Vice Chancellor Y.C.M.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Journalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. V. B. Bhise

Ex-Professor, Dept. of Economics
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji

Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare

Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale

Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan

Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar

Ex-Management Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr. Sadashiv Haribhau Sarkate

Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U. Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept. of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonesia

Dr. Kadam Mangal S.
PG Dept of Zoology
Yeshwant Mahavidyalaya, Nanded

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Dhare R.M.
Dept. of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Dr. Taher H. Pothan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P)

Dr. Vasant Biradar
Principal, Mahatma Phule
Mahavidyalaya, Ahmedpur, Dist. Latur

Dr.S.D. Tafekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partur Dist Jalna

Dr. Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr.S.R. Takale
Principal, Sant Sawatanuli, College,
Phulambri Dist. Aurangabad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist. Jalna

Dr. Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College,
Mantha, Dist. Jalna

Dr. Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi, Collage
Shirur Kasar Dist. Beed

Dr. Visbwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science
College, Gadhi Tq. Georai, Dist. Beed

Dr. Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

REFERECS

Dr. Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Vishwas Patil
Radha Nagari College, Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangabad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangabad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit. Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Babu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husala

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Subas Morale
Dr. Ballram Katare

Assit. Prof. Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

Guidelines for Writers

- “Power of Knowledge” the referred research journal has permission and registered of RNI, Ministry of Information and Broadcasting, Govt, of India.
Research papers in all subjects of all faculties in Hindi, English, Marathi will be published in “Power of Knowledge”.
- Research scholars should sent their papers in Marathi, Hindi and English on one side typed papers. It should be in Pagemaker or word format with a CD. Scholars should send their papers through registered / speed post. A Xerox copy of papers should be enclosed.
- The writer should give a letter of undertaking that he / she has not violated copy right act and the whole responsibility will not be liable of any legal action. This undertaking is compulsory with the research paper.
- Directions regarding fonts
English **Times New Roman or any 12 font**
Hindi & Marathi **ISM DVB TT- Surekh Pagemaker, Font 14**
- Research paper should be in A-4 size upto 4-5 pages, value language and references should be mentioned.
- There should not be grammatical mistakes.
- If the research paper published in “Power of Knowledge” not accepted by Research Recognition Committee/University Body/other research related committees, the Editor/Printer/Publisher will not take any responsibility of the same.
- All the postal contact should be to the address of editor through registered post only.
- Dispute shall be subject to hearing at Hon’ble BEED (M.S.) Jurisdiction only.

Ideas expressed in “Power of Knowledge” belongs to the writer exclusively. The editor, publisher & printer of “Power of Knowledge” have nothing to do it with them. At the same time it is made clear that if writers violate copyright act, they will be responsible for their own action. Hence, it is clarified from editor, publisher and printer’s side.

अनुक्रमणिका			
अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ फं.
1	IMPORTANCE OF NATIONAL SERVICE SCHEME (NSS) IN CREATING SOCIAL RESPONSIBILITY AT HIGHER EDUCATION	Mohamad Mustafa Mujawar Dr. Shivalingappa B.P Mrs Rani Channamma.S.Halse	01-05
2	Language Policy in India, not Politics !	Prof Prajakta S. Raut	06-10
3	Growth & Problems of Woman Entrepreneurship in India	Mr. Jadhav Sandeep B.	11-14
4	Differentiated Instruction for all learners: Inclusive Classroom Practices	Jyoti Vaman Kharat, Dnyaneshwar L. Sawant	15-23
5	STUDY OF EFFECT OF FITNESS TRAINING FOR THE DEVELOPMENT IN PERFORMANCE OF BADMINTON PLAYERS	DR. Seema V. Deshmukh	24-26
6	GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF COVID-19 INFECTION AMONG THE DISTRICTS OF NORTH BIHAR	Dr. ALPNA JYOTI	27-35
7	A GEOGRAPHICAL STUDY OF CHANGING SEX RATIO IN AMRAVATI DISTRICT (MAHARASHTRA)	Dr. Sandip S. Bhavsar Dr. Parag Vishnupant Tatte	36-41
8	Dr. Ambedkar's Vision for India's Dalits	MAHAMAD YUNUS. B. H	42-45
9	भारतीय समाज सुधारकांची पर्यावरणीय आंदोलने - एक अभ्यास	डॉ. पा. सौ. एस. पी. लाखो	46-56
10	अक्षरयात्रा आचार्य अत्रे	पा. डॉ. जया कदम	57-60
11	समग्र शिक्षा अभियान एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम	डॉ. विलास उमरारा काळे	61-68
12	नव्वदोतरी मराठी कविता कालखंड आणि नवपरिमाण	एस. पी. पवार	69-76
13	शाश्वत शेतीचे नियति व्यापारातील महत्व	डॉ. रवींद्र चव्हाण सौ. मीना र. चव्हाण	77-82
14	१९६० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतील जीवन चित्रण	डॉ. पंढरी डोईफोडे	83-88
15	साहित्यातील साहित्यिकांची भूमिका :	डॉ. अशोक ऊ. धोळवे	89-91
16	राजर्षी शाहू महाराजांचे अर्थकारण	प्रा. विकास बहुले	92-96
17	माझा प्रवास (१९५७ च्या बंडची हकीकत सांगणारे) प्रवास वर्णन	संजय जनदिन आगलावे	97-100
18	कोरोना वैश्विक महारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम व उपाययोजना	प्रा. डॉ. पी. डी. जाधव	101-104

'अक्षरयात्री' आचार्य अत्रे

प्रा. डॉ. जया कदम
मराठी विभाग प्रमुख,
मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, वारामती,

कलेच्या किंवा साहित्याच्या क्षेत्रात काही माणसे अशी असतात कि ती जिथे जातात तिथे आपले स्वतःचे वेगळे अस्तित्व चिरकाल निर्माण करतात. अशा काही माणसांमध्ये साहित्यसम्राट आचार्य अत्रे यांचे नाव घेता येईल. आचार्य अत्रे हे एक आधुनिक मराठीतील वैविध्यपूर्ण आणि विपुल लेखन करणारे सिद्धहस्त व समर्थ लेखक आहेत. ते एक स्वतंत्र स्वयंभू हजरजबाबी आणिवाचक-रसिकांवर खोलवर प्रभाव टाकणारे अष्टपैलू व्यक्तिमत्व आहे. आपल्या जीवन प्रवासात कुठेही एका ठिकाणी न थांबणे व पुढील प्रवासावद्दलची मनात ओढ आणि आकर्षण हे अत्रे यांच्या जीवनाचे जणू सूत्रच होते. त्यामुळेच ते कधी एका कोणत्याही साहित्य प्रकारात किंवा क्षेत्रात फार काळ अडकून राहिलेले दिसत नाहीत. त्यांनी लेखणी आणि वाणी यांच्या साहाय्याने अर्धशतकाहून अधिक काळ मराठी मनावर अधिराज्य गाजवले. एक शिक्षण तज्ज्ञ, कवी, नाटककार, आत्मचरित्रकार, बालवाङ्मयकार, वैचारिक साहित्यिक, अनुवादक, गीतकार, विडंबनकार, विनोदी लेखक, पटकथाकार, दिग्दर्शक, संवाद लेखक, राजकारण, समाजकारण, वृत्तपत्रकार, संपादक, वाद-विवादपटू आणि प्रभावी वक्ते अशा कर्तृत्वाच्या विविध दालनांतून यशस्वीपणे आणि मुक्तपणे संचार केला आणि आपल्या असामान्य कर्तृत्वाने आणि अष्टपैलू व्यक्तिमत्वाने मराठी माणसाच्या मनात आपल्या कार्याचा वैशिष्ट्यपूर्ण ठसा उमटवला.

अत्र्यांनी या सान्याच क्षेत्रात केलेला संचार पाहून असे वाटते की या माणसाचे अफाट व्यक्तित्व हे काहीतरी अद्भुत रसायन आहे. या रसायनाची साठवण मराठी माणसाने केली पाहिजे. खरेतर त्यांचे वाङ्मयीन कार्यकर्तृत्व कालातीत आहे. ते कधीही नष्ट होणारे नाही, अक्षर आहे. अशा या अक्षरयात्री आचार्य अत्रे यांनी आपल्या आयुष्यातील प्रत्येक क्षण साहित्य सेवेसाठी खर्च केला. हे त्यांच्या 'करहेचे पाणी' आत्मवृत्तातील आत्मलक्षी आणि आत्मसाक्षी विधानातून स्पष्ट होते. ते म्हणतात की, "मी एक जीवनाचा यात्रेकरू आहे. कसली ना कसली तरी पताका माझ्या खांद्यावरती पहा असतेच. जन्मापासून माझ्या पायाला एकदा चक्र लागले

आहे, ते एक सारखे फिरतच आहे. कोणत्याही एका ठिकाणी मी फार वेळ थांबत नाही. जिथे रंगतो तिथे काही वेळ थांबतो..... आयुष्याला जीवन म्हणतात ते उगाच नाही. जीवन म्हणजे पाणी. आयुष्य हे पाण्यासारखे प्रवाही असावे. ते एक सारखे वाहावे. तरच जीवन. जे एकाठिकाणी साचून राहते ते कसले जीवन? ते डबके..... मला जीवनावदल विलक्षण प्रेम आहे, त्या जीवनाच्या आनंदातूनच मला वाङ्.मयाचे वेड लागले. वाङ्.मय म्हणजे जीवनातील अनुभवांचा शोध.... जीवनाचा साक्षात्कार." या त्यांच्या मनोगतातून त्यांचे साहित्यविषयक प्रेम जाणवते. वाङ्.मयाचा कोणताही प्रकार असो अत्रे यांचे लेखन नेहमीच स्पष्ट, आकर्षक आणि प्रेरणादायी ठरले आहे. त्यांनी वाङ्.मयाच्या विविध क्षेत्रांमधून संचार केला. कथा, कविता, नाटक, विडंबन, विनोदी लेखन, कादंबरी, आत्मचरित्र, वृत्तपत्र लेखक अशा विविध क्षेत्रांमध्ये स्वतःचे वेगळेपण आणि अस्तित्व त्यांनी सिद्ध केले.

खरेतर, आपले विचार सरळ असले ना मग आयुष्यात येणारी वळणे कितीही वाकडी असली तरी काही फरक पडत नाही. अत्र्यांच्या आयुष्यातही अनेक वाकडी वळणे, वादळे नेहमी आली पण त्यांना सामना करण्याची आणि झेलण्याची क्षमता त्यांच्यात होती. त्यामुळेच स्वतःला जीवनाचा प्रवासी म्हणणाऱ्या अत्रे यांच्या जीवनात आलेले अनेक चढ-उतार, कारावास, शारीरिक हल्ले, निंदानालस्ती आणि शेवटी राष्ट्रपती पदकासारखा पुरस्कार हे सारेच आपलेही आयुष्य बदलून टाकते आणि अधिक समृद्ध करते. त्यांनी लिहिलेली अनेक नाटके आणि त्यातील वास्तव काल, आज आणि उद्याही अक्षर राहतील. 'घराबाहेर', 'उद्याचा संसार', 'पराचा कावळा', 'वंदेमातरम्', 'मी उभा आहे', 'लग्नाची बेडी', 'तो मी नव्हेच', 'मोरुची मावशी', 'मी मंत्री झालो', 'डॉक्टर लागू', 'ब्रह्मचारी' यासारख्या अत्र्यांच्या कितीतरी विनोदी, सामाजिक नाटकाने आज मराठी माणसाच्या मनात घर केलं आहे. विडंबन काव्याचा एक मानदंडच अत्र्यांनी तयार केला आणि तो प्रकार त्यांनी अतिशय सशक्तपणे हाताळलाही. समाजामध्ये कोणत्याही क्षेत्रात जे जे अनिष्ट, अनावश्यक किंवा अर्थशून्य संकेत निर्माण होत असतात त्या अतिशयोक्तिपूर्ण संकेतांचे विडंबन प्र.के. अत्रे यांनी 'झेंडूची फुले' या काव्यसंग्रहात केलेले आहे. तसेच त्यांनी दिग्दर्शित केलेल्या 'श्यामचीआई' या चित्रपटाला पहिला राष्ट्रपती पुरस्कार मिळाला तर महात्मा फुले यांच्या जीवनावर चित्रपट निर्माण करून आपल्या पुरोगामी व परिवर्तनवादी जीवनदृष्टीचा पडताळा दिला. यावरून असे लक्षात येते की अत्रे ज्या क्षेत्रात जातील तिथे त्यांनी स्वतःचे स्थान निर्माण केलेले होते.

अत्रैनी सर्वसामान्यजनतेच्या आशा-आकांक्षा, सुखदुःख, भावभावना, समस्या आपल्या साहित्यातून मांडल्या. प्रसंगी दोषांवर हल्ला चढविण्यासाठी त्यांची लेखणी कधी खचलेलीही दिसत नाही. यासंदर्भात त्यांची भूमिका 'करूहेचे पाणी' या आत्मवृत्ताच्या प्रस्तावनेत सांगितली आहे. ते म्हणतात की, "आयुष्यात मी काय वाटेल ते केले असेल पण ढोंग कधी केले नाही. ढोंगाचा मी पहिल्यापासून शत्रू, माझ्या नाटकातून, चित्रपटातून, आणि वृत्तपत्रातून क्रूरपणे वाभाडे काढलेले आहेत..... आज जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात दंभाचा आणि ढोंगाचा वुजवुजाट झालेला आहे त्याचे कारण सत्य काय आहे हे जाणण्याचे आणि सांगण्याचे फार थोड्या लोकांत धैर्य आहे. हे धैर्य दाखवण्याचा मी प्रयत्न केला आहे." हे धैर्य आणि त्यांची भूमिका संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतही पाहायला मिळते. महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी उभ्या राहिलेल्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतील ते प्रमुख नेते होते. असेही म्हटले जाते की, त्यांच्या घणाघाती भाषणांमुळेच संयुक्त महाराष्ट्र मिळाला. त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्रासाठी आपली लेखणी ही तलवारीप्रमाणे वापरली. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील त्यांची भूमिका मराठीमाणसाच्या मनात लक्षात राहणारी आहे. 'दुर्लभं भारते जन्म, महाराष्ट्रे तु अतिदुर्लभम्' असे ते म्हणत असात. अतिदुर्लभ असा मराठी म्हणून मिळालेला जन्म त्यांनी मराठी माणसाच्या सेवेत आपल्या विविध रूपी अशा साहित्यालंकारांनी आभूषित करत व्यतीत केला. हे मराठी माणसावर आणि मराठी भाषेवर केलेले केवढे ऋण! त्यामुळे मराठी भाषिकांनी अत्रे यांचे मराठी साहित्यातील मोलाचे योगदान लक्षात ठेवून त्यांचे विचार आणि स्मृती जतन केली पाहिजे आणि अनेकजण तो प्रयत्न करतही आहेत. अनेकांनी त्यांच्या साहित्याची, नाटकाची आणि त्यांच्या लोकप्रियतेची चिकित्सा केली आहे. आचार्य अत्रे विकास प्रतिष्ठान पुरंदर आणि महाराष्ट्र साहित्य परिषद सासवड शाखा यांच्यातर्फे सासवड या गावी आचार्य अत्रे मराठी साहित्य संमेलन दरवर्षी भरते. दरवर्षी त्यांच्या जन्मदिवशी म्हणजे 13 ऑगस्ट या तारखेला किंवा तिच्या आजूबाजूच्या दिवशी दोन दिवसीय साहित्य संमेलन भरते. या साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने अत्रेसारख्या साहित्यप्रेमी आणि मराठीप्रेमी प्रतिभावंतांच्या स्मृतींना उजाळा देण्याचे काम केले जाते. तसेच याप्रसंगी विविध पुरस्कारांचे आयोजनही केले जाते. वाङ्मयसेवेला निष्ठेने वाहून घेतलेला एक साहित्यिक म्हणून कोणाही अक्षरप्रेमी माणसाला त्यांच्याबद्दल कृतज्ञता आणि गौरव वाटतोच! या साहित्यप्रेमीच्या सतर वर्षांच्या जीवनपटाचे अवलोकन केले तर असे जाणवते की, वयाच्या पन्नाशीपर्यंत त्यांनी साहित्य लेखन केले. 'मी कसा झालो' या आत्मशोधनात साहित्यप्रेमी अत्रे आपल्याला जाणवतात. या आत्मशोधनाच्या निर्मितीविषयी ते म्हणतात की, "सामान्य बुद्धीच्या आणि कर्तृत्वाच्या माणसालासुद्धा केवढे कार्य करून दाखवता येते, हे दाखविण्याच्या बुद्धीने मी हे लिहिले."

आज या लेखाच्या निमित्ताने आचार्य अत्रे यांचा एकूणच वाङ्मयप्रवास मी पाहतेतेव्हा असेलक्षातयेतेकी, प्र.के.अत्रेसुरुवातीपासूनचवाङ्मयाकडे, वाङ्मयव्यवहाराकडे अतिशय सजगपणे पाहतात. त्यातून त्यांची साहित्याकडे पाहण्याची आणि जीवनासंबंधीची जाण प्रगल्भ असल्याचे जाणवते. त्यांनी वाङ्मयविषयक दृष्टिकोन आणि समाजविचार नेमक्या शब्दात मांडला आहे. अनुभवाधिष्ठित आत्मविश्वास आणि समाजपरिवर्तनासाठी मांडलेल्या विचार मार्गाचे आणि वाङ्मयीन दृष्टिकोनाचे दर्शन त्यांच्या एकूणच लेखनामधून घडते. खऱ्या अर्थाने त्यांच्या साहित्याने मराठी जनसमूहाला आणि मराठी वाचकाला अस्मितेचे आणि परिवर्तनाचे तेंपे बहाल केले. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतले त्यांचे योगदान हे तर मराठी माणसाच्या स्वाभिमानाचा इतिहासातील एक सोनेरी क्षण मानता येईल.

अत्र्यांच्या एकूणच जीवन प्रवासातून आणि साहित्यातून बुरखा फाडणारी निर्भयता, उपहासात्मकता, आव्हानात्मकता, निषेध व्यक्त करण्याचा स्पष्टवक्तेपणा, वाईट प्रवृत्तीविरुद्धची ठाम भूमिका आणि स्वच्छ मतप्रदर्शक अशी अनेक वैशिष्ट्ये पाहायला मिळतात. अशा या महाराष्ट्राचे वैभव आणि अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व असणाऱ्या अक्षरयात्री आचार्य अत्रे यांच्या स्मृतींना आणि वाङ्मयीन कार्याला नमो अभिवादन!

संदर्भग्रंथ -

- १) क-हेचे पाणी खंड- १. आवृत्ती चौथी, परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई, १९९५.
- २) मी कसा झालो परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई.
- ३) क-हेचे पाणी (खंड - १ ते ५) या आत्मचरित्राचा वाङ्मयीन, सामाजिक व भाषिक अभ्यास. जगदिश शेवते यांचा पीएच.डी. प्रबंध.

Co-ordinator

PRINCIPAL

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

September – 2020

Special Issue-I

On

“Environmental Changes, Biodiversity And Sustainable Resources Management”

Executive Editor

Prin. Dr. B. M. Bhanje

Principal,

Santosh Bhimrao Patil Arts commerce & Science College, Mandrup

&

Former BCUD Director, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

Co-Editor

Dr. D. K. Dede

Editorial Board

Dr. S. A. Nimbargi

Dr. C. S. Mulage

Shri. S. B. Dhanshetti

Shri. J. L. More

Chief Editor

Dr. Nanasahab Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR,

DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Published by - Dr. B. M. Bhanje, Principal, Santosh Bhimrao Patil Arts commerce & Science College, Mandrup

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers . The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers .

© All rights reserved with the Editors

Price :Rs.1000

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Author(s)
1.	Review of Environmental Disasters in India - 2019	Dr. Vijay Purushottam Gorde
2	Density, Viscosity and deviation in viscosity of p-anisaldehyde in their binary mixtures with ethanol at 298.15K, 308.15K and 318.15 K	Satish B. Maulage
3	Global Warming and its Effects on Bio-Diversity	Prof. Parag Shrikrushna Meshram
4	Role of Bharat Nirman Yojana in Rural Drinking Water with Special Reference to Sangli District	Mr. Hanamant Shahaji Sawant & Dr.Sou.Tejswini B.Mudekar
5	Greenhouse Technology in Agricultural of Ahmednagar District-A Geographical Study	Dr. Amol S. Shinde & Dr. T. N. Lokhaude
6	Growth and Trend of Agri-Tourism Centres in Pune District	Dr. Thorat Shatrughan Dattatray
7	Study on the algal flora as an indicator of organic pollution on Darna River, Nasik (M.S.)	Mrs.Yogita S. Patil, Dr. H. A. Thakur & Dr. B.N. Zaware
8	Green Marketing: A key Approach towards the World of Sustainability Management	Gourab Das
9	Impact of Climate Change on Biodiversity in India	Dr. L. Malleswara Rao, J Rama Mohan, Dr. APV Appu Rao & P Rama Krishna Rao
10	Quantitative Morphometric Analysis of the Agrani River watershed using reconditioned ALOS PALSAR DEM and Geospatial technology	Sawant Sushant Anil & Arun Das S.
11	Impact of Physical and Cultural Factors on Place-Names of Rural Settlements in Shrigonda Tahsil	Mr. Vijay Jaysing Dalvi
12	Geoinformative Approach for Assessment of Vegetation Cover	Dr. Avinash Narayan Shelar
13	An Assessment of the Ecological Consequences of Industrialized Urban expansion of Kolhapur City Maharashtra	Dr.R.A.Jadhav & Dr.D.A.Pawar
14	Impact of Lockdown on The Dietary Habit Of People of Different Age Group	Dr. Ghadge Shrikant Tukaram
15	Green Library: An Outline, Problems With Special Reference to Indian Libraries.	Mr. Gadagi Vinayak S.
16	Nature And Extent of Panchganga River Water Pollution in Kolhapur City	Momin Shahnaz Moinuddin
17	Wetlands: An Ecological View In Indian Context	Dr. S. B. Ashture
18	Livestock Management: A Case Study of Latur Tahsil	Dr. S. G. Birajdar
19	A Study on Environmental Change With Special Reference to Jirimgaon Village of West Karbi Anglong District	Dr. Dipalee Haflongber
20	Menstrual Myths and Hygiene Issues among Muslim Women in Bhiwandi.	Dr. Farid Oneza Tanveer & Ms Don Sana Irfan
21	Understanding The Modalities Of Impact Of Covid-19 On Environment: A Theoretical Perspective	Shubhra Chandra
22	Health Problems and Prospects related to slums in Solapur city	Dr.Bapu Bhima Raut
23	Identification of MSMEs Problem During Covid -19 Lockdown and its Impact on Industrial Unit in Chandrapur District	Dr. Haresh T. Gajbhiye
24	Municipal Solid Waste Management And Its Effects of Satara City: A Geographical Analysis	P. R. Vhatkar, Dr. A. S. Patil & Dr. R. S. Mane-Deshmukh
25	Geographical Analysis of Environmental Impact of Solid Waste in Satara City	P. R. Vhatkar, Dr. R. S. Mane-Deshmukh & Dr. A. S. Patil

Impact of Lockdown on The Dietary Habit Of People of Different Age Group

Dr. Ghadge Shrikant Tukaram

Assistant Professor, Dept. of Geography,

M. S. Kakade College, Someshwarnagar, Tal-Baramati, Pune.

Abstract

The COVID-19 corona virus outbreak has affected peoples across the world. In a short time we were exposed to a critical situation, faced with numerous medical, social and economic challenges. In many cases, this resulted in a complete lockdown of whole cities, regions, and even countries. In some areas food supply chains were completely broken or drastically changed with food business operators needing to adopt new business models, e.g. suppliers reorienting themselves to new markets, increases in need for delivery. Increased demand of certain products may result in inability to maintain levels of supply. The measures to prevent and control the spread of COVID-19 and their outcomes had a profound effect on the food supply, dietary patterns and nutrition of billions of people, raising a number of research questions. The goal of this Research paper is to provide insights into the impact of lockdown on the dietary habit of people of different age group. This research has been done on how the dietary habits of different age group people have changed due to lockdown situation. The impact of this situation is positive and negative on human being which is described in detail in this research.

Keywords: COVID-19, Lockdown, Dietary Habits, Impact, Infections, Preventive Measures etc.

Introduction

On December 12th 2019, a new Coronavirus (SARS-Cov2) emerged in Wuhan, China, sparking a pandemic of acute respiratory syndrome in humans (COVID-19). This virus spread person to person. It is diagnosed with a laboratory test. The COVID-19 pandemic represents a massive impact on human health, causing sudden lifestyle changes, through social distancing and isolation at home, with social and economic consequences. Optimizing public health during this pandemic requires not only knowledge from the medical and biological sciences, but also of all human sciences related to lifestyle, social and behavioral studies, including dietary habits and lifestyle. There is no Corona virus vaccine yet. Prevention involves frequent hand washing, staying at home and practice physical distancing is way to protect from them. On 24 March 2020, the government of India under Prime Minister Shri. Narendra Modi ordered a nationwide lockdown for 21 days is declared as preventive measures against the Covid-19. This period is extended upto 30 June 2020 in different part of country. Due to this lockdown the dietary habits and lifestyle of people changed.

Objective

The main objective of present research is to understand the impact of lockdown on the dietary habit of people of different age group.

Data Collection And Methodology

This research study is based on primary data. For this study Google form is prepared and sends to 100 respondent mainly family members, relatives, staff members and social

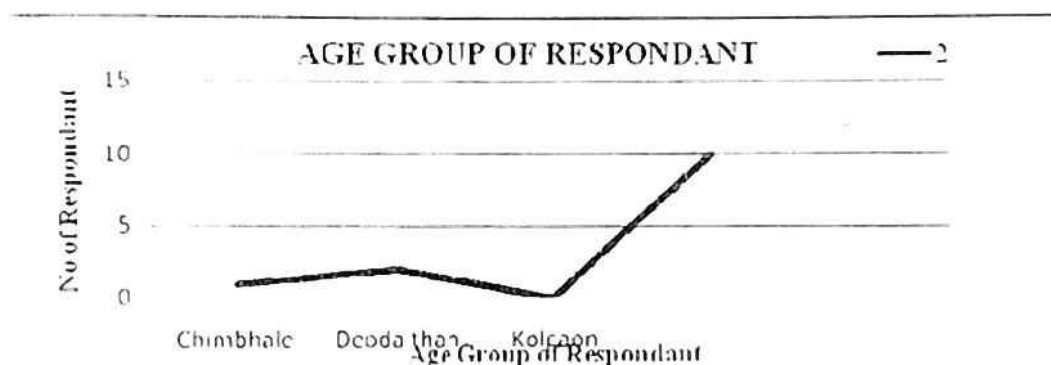
members. After collecting the filled Google form data it is analyzed by various appropriate statistical techniques like percentage and average etc. Tables and graphs were prepared for analyzing the collected data. Few websites are used for collection of data. Mainly Purposive Sampling Techniques used for collection of data by Google forms.

Discussion

There were five age group for the study e.g. less than 12 years, 12 to 23 years, 24 to 40 years, 40 to 60 years and above 60 years. The dietary habit related questions were answered by respondents in these five age group. The following age group respondents filled Google form questionnaire.

Tab No.1:- Age Group of Respondents

Sr.No.	Age Group	No. of Respondent
1	Less than 12 years	10
2	12 to 23 years	22
3	24 to 40 years	30
4	40 to 60 years	26
5	Above 60	12
	Total	100

Fig.1. Age Group of Respondents

The Tab no.1 and fig no.1 reveals that, Maximum no. of questionnaire is filled by age group of 24 to 40 years. Lowest no of questionnaire filled by age group of below 12 years.

To calculate the effects of lockdown on the dietary habit of people of different age group following aspects were taken into consideration.

Tab No.2: Name of Selected Aspect for study

Sr.No	Name of Aspect	Agree (%)	Disagree (%)	Total (%)
1.	Change in Diet pattern	88%	12%	100%
2.	Effect on weight/Health/Fitness	74%	26%	100%
3.	Effect on eating pattern	82%	18%	100%
4.	Change in quality of food	95%	05%	100%
5.	Change in Eating habit	90%	10%	100%
6.	Improve Cooking Skill	87%	13%	100%
7.	Impact on Bachelor and old people	84%	16%	100%
8.	Distribution of workload and increased pressure on family members	76%	24%	100%

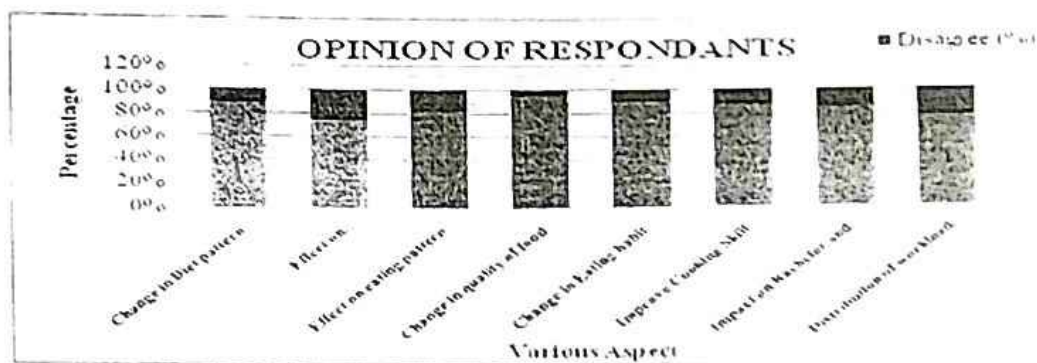

Fig.2: Selected aspects for study

The above tab no.2 and fig no.2 reveals that there is change in dietary habit of different age group of people. This change is described with the help of different aspect as below:-

1. Change in Diet pattern:-

According to 88 percent respondents are agreeing with this aspect. Respondent of all age group answered that, diet pattern has changed. Since, people were not allowed to go outside because of lockdown, food was made at home. Only 12 percent respondents are disagreed with this aspect. They answered that no any change in diet.

2. Effect on weight/health/Fitness:-

According to 74 percent respondent, they made good use of lockdown period and did a lot of exercise and also kept their diet balanced. This helped them to improve their health. But 26 percent respondent are answered that, they spend their time for relaxing and they take different food items in their diet. So, they faced weight gain problem.

3. Effect on eating pattern:-

82 percent respondent is opinioned that, their dietary pattern has changed and people have started eating mainly regular meals. Only 18 percent respondents answered that, they take more rest as well as eat variety of food, which can lead to weight gain problem.

4. Change in quality of food:-

90 percent respondents are agreed that, the quality of food has changed a lot, people eat different items before lockdown like vegetable, fish, meat, milk etc but people don't get these items during lockdown period. So, amount of pulses has increased in the food, only 10 percent respondents answered that there is not any change in eating habit in lockdown period.

5. Eating Habits :- (Homemade/Outside):-

95 percent respondents are said that they didn't bring any food item from outside. They made their own food at home. Only 5 percent respondents are bringing tiffin from outside

6. Improve Cooking skill:-

87 percent respondents are agreed that, they used their free time to learn how to make different food item and there is regularity in their daily meals. But only 13 percent respondents are disagree with this aspect because these respondents do their office work online from home, so they don't have time to prepare meal, so they don't make food on time.

7. Impact on bachelor and old people:-

84 percent respondents are said that no effect on bachelor and old people dietary habit on lockdown period. But only 16 percent respondents are agreeing with this impact because some student and job holders live in hostel and at rooms. In lockdown period they did not get a good kind of food.

8. Distribution of workload and increased pressure on family member:-

76 percent respondents agreed that they live at home together; there is no pressure to do all the home related work together. Only 24 percent respondents are opinioned that, they are doing online office work from home and no one else to help them. They had a lot of workload pressure during this time.

Conclusion

Corona is a biggest and most terrible biological hazard that has befallen on human race. Due to corona virus great loss of life and property is occurred in the world. The measures to prevent and control the spread of Covid 19 and their outcomes had a profound effect on the food supply, dietary pattern and nutritional of billion of people, raising a number of research question. This research explains how Corona lockdown period affect dietary habits in different age group of people. From this research it is clear that, the positive as well as negative impacts are observed in society. Such positive and negative effects can be stated as follows:-

A) Positive Impact:-

1. Many women mastered the art of making new food item and began to make them;
2. Reduced consumption of outside foods during the lockdown period the incidence of illness has decreased and health has improved.
3. During lockdown period home remedies for minor illness became popular.
4. In lockdown period people gave more time to the family and it was possible to sit and eat together.
5. Some people in the city started planting and gardening different vegetables, fruit and flowers plants in their galleries and gardens.

B) Negative Impact:-

1. Small and large hoteliers suffered huge financial losses.
2. Students and job workers were inconvenienced by the meal.
3. Some people made different food items at home and eat them, which made them gain weight.
4. Large quantities of vegetable, meat, fish, and milk were destroyed and the rural economy is collapsed.
5. Use of domestic gas is increased.
6. Unemployment is a problem as a large number of people have lost their job.

I have tried to study the impact of Corona lockdown period on dietary habits in different age group of people. After this research my personal opinion is that even after Corona, every person should give priority to take homemade food. Due to these health can be improved and diseases can be reduced. This study is important for investigating the future most extensive population study.

Referances

- 1) Frank M Showden, 1998: Epidemics and society, Yale Uni Press Pg no 40-45
- 2) Saxena & Shailendra K, 2020: Corona Disease 2019 E book Pg no.10-18
- 3) Wang C, Horby PW, Hayden FG, GAO GF. A novel Coronavirus outbreak of global health concern. Lancet. 2020; Pg no.365- 470
- 4) Velavan TP, Meyer CG. The COVID-19 epidemic. Trop Med Int Heal. 2020, Article Google Scholar Pg no.67-79.
- 5) Websites: - i) google.com/covid19
ii) <https://www.who.int/news>
iii) <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019>
iv) <http://www.tmc.edu/coronavirus/updates>

Co-ordinator

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someswarnagar, Dist. Pune-412306
Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someswarnagar, Dist. Pune-412306

Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Website
www.aiirjournal.com

Executive Editor

Dr. D. S. Tikate
Principal

Deshbhakta Sambhajirao Garad College,
Mohol (Solapur), Maharashtra

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Co-Editor

Dr. N. J. Patil
Professor,

Department of Geography,

Deshbhakta Sambhajirao Garad College,
Mohol (Solapur), Maharashtra

Dr. V. R. Pawar
Assistant Professor,
Department of Hindi

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugtrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Paper	Page No.
1	Dr. R.V. Tatipamul	Spatial Analysis Of Enrolment Of Scheduled Tribe Population In Educational Institutions Of Osmanabad District	1
2	Dr. J. M. Palkar	Agricultural Productivity Of Summer Rice In Kolhapur District: Maharashtra	4
3	Dr. Pravin Vilasrao Thakare	An Overview of Geographical Factors in Aurangabad District (Maharashtra State)	7
4	Dr. Hari Sadhu Waghmare	Disaster Management and Mitigation	11
5	Dr. Kailas V. Nikhade	Urbanization and Industrillization	16
6	Dr. Santosh Sambhaji Dakhare	Dr. Babasaheb Ambedkar's views on Democracy	18
7	Prof. D. S. Gaikwad	Milk Production In Satara District: Ageographical Review	21
8	Shri. Yamanappa C. Kelageri Dr. Yallappa Baligatti	Growth Of Ancillary Industries In India	27
9	Gourab Das	Implication of Goods and Service Tax in Indian agricultural Sector: A Comprehensive Study	32
10	Mr. Abdul Halim Miah & Mr. Bhupen Barman	The Impact of COVID-19 on Education System and Socio-Economic Condition: A Case Study of Sitalkuchi Block in Coochbehar District, West Bengal.	38
11	Dr. Jitendra Vitthalrao Ghodke	Relationship between Rainfall Distribution and Agricultural Population in Beed District	45
12	Dr. Ghadge Shrikant Tukaram	Renewable Energy Resources: A Future Option	49
13	Mr. Pramod Deshmukh	A Study Of Educational Transformation In Jalna District (MS)	53
14	B. Vijaya Bharatha Lakshmi	Major Problems Of Women In Indian Society	55
15	Prof. Shivaji Mane Dr. D. S. Bagade	To Study Changing Pattern of Agriculture Labour in Solapur District	59
16	Kirti Prakash Sangole Dr. Vaishali Pradhan	A Reflection on Ambedkar Gandhi Political conflict through An experimnt with Truth by Asif Currimbhoy	64
17	Prof. Dr. N.J. Patil Prof. V.S. Asawale Prof. D.S. Kadam	Agro Tourism Centers Problems in Maharashtra: A Geographical study	69

Renewable Energy Resources: A Future Option

Dr. Ghadge Shrikant Tukaram

Assistant Professor,
Dept. of Geography,
M. S. Kakade College,
Someshwarnagar, Tal-Baramati, Pune.
Email ID- shrikantghadge7@gmail.com

Abstract:-

Energy is the capacity to do work and is required for life process. Energy resources produce heat, move objects and produce electricity. Nowadays, energy consumption by human has grown steadily. Energy is one of the most crucial components for the economic growth and welfare of nations. Most of energy we use today comes from fossil fuels. But fossil fuels have a disadvantages and it is non-renewable. It causes harmful effect on the environment and also causes global climate change. But the renewable energy resources are helpful to drastically reducing carbon emission and helping to mitigate climate change. Today, renewable energy resources account for about 35% of India's primary energy consumptions. The renewable energy sources like wind energy, solar energy, ocean energy, geothermal energy, biomass energy and fuel cell technology can be used to overcome energy shortage in India. In this present research paper, efforts have been made to analyse the availability, benefits and future potential of renewable energy options in India.

Keywords: - Renewable, Energy, Resources, Consumption, Environment, Climate change, Sustainable, Potential etc

Introduction:-

For most of history human have been minor consumers of the earth stores of energy. But nowadays renewable energy sources and technologies have potential to provide solutions to the long-standing energy problems being faced by the developing countries. India is one of the countries with the largest production of energy from renewable sources. As of 2019, 35% of India's installed electricity generation capacity is from renewable sources. India is increasingly adopting responsible renewable energy techniques and taking positive steps towards carbon emissions, cleaning the air and ensuring a more sustainable future. In India, from the last two and half decades there has been a energetic search of activities relating to research, development, production, demonstration and application of a variety of renewable energy technologies for use in different sectors. The main benefit of renewable energy resources is it minimizes carbon pollution and has a much lower impact on our environment.

Objectives:-

The main objectives of present research paper are as follows:

1. To study the concept of renewable energy resources
2. To analyze various sources and availability of renewable energy resources
3. To understand advantages of renewable energy resources for future development
4. To analyze future potential of renewable energy resources in India

Database And Methodology:-

This is an empirical study based on secondary data. The data is collected from the different government reports and news collected from the various newspapers and magazines published in India. Certain references are also taken from the different scholarly research articles and various websites etc

Concept Of Renewable Energy Resources:-

Renewable energy is energy that has been derived from earth's natural resources that are not finite or exhaustible, such as wind and sunlight, geothermal, biogas etc. Renewable energy is an alternative to the traditional energy that relies on fossil fuels, and it tends to be much less harmful to the environment.

Availability Of Energy From Many Sources In World

Sr.No	Name of energy Sources	Percentage (%)
1	Natural oil	35
2	Coal	27
3	Natural Gas	20
4	Hydroelectricity	6
5	Biomass	6
6	Nuclear	5
7	Geothermal, Wind, Solar, thermal etc	<1
	Total	100

Source:-Scientist institute for Public Information, 2018.

The above table no.1 shows that, highest availability of energy is from Natural gas (35%) and the lowest availability of energy is from Geothermal, Wind, Solar, thermal etc is only 1% in world.

Renewable Energy Capacity In India:-

Sr.No	Name of energy Sources	Total Installed Capacity (MV)
1	Wind Energy	36,368
2	Solar Energy	29,549
3	Biomass Energy	9806
4	Waste- to- Power	138
5	Small Hydropower	4,604
	Total	80,467

Source:-Ministry of New and Renewable Energy (MNRE), 2019.

The above table no.2 shows that, highest renewable energy capacity is recorded in wind energy (36,368MV) and lowest renewable energy capacity is recorded waste- to-power energy (138 MV) in world.

Various Sources Of Renewable Energy Resources:-

1. Solar energy:-

It is derived by capturing radiant energy from sunlight and converting it into heat, electricity, or hot water. Photovoltaic (PV) systems can convert direct sunlight into electricity through the use of solar cells.

Advantages:-

- The benefit of this energy is that sunlight is functionally endless.
- This energy is harvest. There is a limitless supply of solar energy, meaning it could render fossil fuels obsolete.
- This energy helps us to improve public health and environmental conditions.
- Solar energy could also abolish energy costs, and in the short term, reduce your energy bills.

2. Wind energy:-

Wind farms capture the energy of wind flow by using turbines and converting it into electricity. There are many forms of systems used to convert wind energy and each vary. Commercial grade wind-powered generating systems can power many different organizations, while single-wind turbines are used to help supplement pre-existing energy organizations.

Advantages:-

- Wind energy is a clean energy source, which means that it doesn't pollute the air.
- Investment in wind energy technology can also open up new avenues for jobs and job training.
- Wind energy doesn't produce carbon dioxide, or release any harmful products that can cause environmental degradation or negatively affect human health like smog, acid rain, or other heat-trapping gases etc

3) Hydroelectric:-

Dams are main source of hydroelectric power. Water flows through the dam's turbines to produce electricity, known as pumped-storage hydropower. Run-of-river hydropower uses a channel to funnel water

Advantages:-

- i) Hydroelectric power does not generate pollution, and therefore is a much more environmentally-friendly energy option for our environment.
- ii) Hydroelectric power is very adaptable and can be generated using both large scale projects, like the Dam, and small scale projects like underwater turbines and lower dams on small rivers and streams etc

4) Geothermal Energy:-

Geothermal heat is trapped beneath the earth's crust from the formation of the Earth 4.5 billion years ago and from radioactive decay. This heat can be captured and used to produce geothermal energy by using steam that comes from the heated water pumping below the surface, which then rises to the top and can be used to operate a turbine.

Advantages:-

- i) Geothermal energy is not as common as other types of renewable energy sources, but it has a significant potential for energy supply.
- ii) Geothermal energy is naturally replenished and therefore does not run a risk of depleting (on a human timescale).

5) Ocean

The ocean can produce two types of energy i) thermal ii) mechanical. Ocean thermal energy relies on warm water surface temperatures to generate energy through a variety of different systems. Ocean mechanical energy uses the ebbs and flows of the tides to generate energy, which is created by the earth's rotation and gravity from the moon.

Advantages:-

- i) Wave energy is predictable and it's easy to estimate the amount of energy that will be produced.
- ii) As a replacement for of relying on varying factors, such as sun and wind, wave energy is much more consistent.
- iii) This type of renewable energy is also abundant; the most populated cities tend to be near oceans and harbors, making it easier to harness this energy for the local population.

6) Hydrogen

Hydrogen needs to be combined with other elements, such as oxygen to make water as it does not occur naturally as a gas on its own. When hydrogen is separated from another element it can be used for both fuel and electricity.

Advantages:-

- i) Hydrogen can be used as a clean burning fuel, which leads to less pollution and a cleaner environment.
- ii) It can also be used for fuel cells which are similar to batteries and can be used for powering an electric motor.

7) Biomass

Bio energy is a renewable energy derived from biomass. Biomass is organic matter that comes from recently living plants and organisms. Using wood in your fireplace is an example of biomass that most people are familiar with it. There is various methods used to generate energy through the use of biomass. This can be done by burning biomass, or harnessing methane gas, which is produced by the natural decomposition of organic materials in ponds or even landfills.

Advantages:-

- i) The use of biomass in energy production creates carbon dioxide that is put into the air, but the regeneration of plants consumes the same amount of carbon dioxide, which is said to create a balanced atmosphere.
- ii) Biomass can be used in a number of different ways in our daily lives, not only for personal use, but businesses as well.

Potential Of Renewable Energy Resources In India:-

India has an estimated renewable energy potential of about 916 GW from sources like Wind – 104 GW, Small Hydro – 24 GW, Bio-energy – 28 GW and Solar power – 760 GW. Renewable energy enjoys 15.90% shares in total installed capacity in India. As of March 2018, renewable energy installed capacity total to 57,282 MW. From the total renewable power installed capacity of 14,400 MW at the beginning of 2009, it has increased to the capacity of 38,822 MW at the end of December, 2015 to 57,270 MW by March, 2017. Wind energy continues to dominate India's renewable energy industry accounting for 29157.29 MW by March, 2017 from 25,090 MW by December, 2016. Wind Power and Solar power dominates the total renewable energy

potential in India taking the states altogether. Estimates of wind energy potential indicate that its potential is much higher across Gujarat and Tamil Nadu. Whereas, the solar energy potential indicate that it's potential is much higher across Jammu and Kashmir and Andhra Pradesh.

Conclusion:

Renewable energy sector in India has emerged as a significant player in the power generation capacity. The existence and the development of adequate power sector are essential for sustainable growth of the Indian economy. India's is a leading country in power sector in the world. Sources of power generation range from conventional sources such as coal, lignite, natural gas, and oil to viable non-conventional sources such as wind, solar, hydro and nuclear. The demand for the electricity in the country has increased quickly and is expected to grow further in the coming years. In order to fulfill this increasing demand for electricity in the country, massive addition to the installed generating capacity is required. There has been a visible impact of renewable energy in the Indian economy during the last five years. Renewable energy sector in India has experienced tremendous changes in the policy framework during the last few years. The main advantages of renewable energy resources are Community empowerment, Overall well-being, Sustainable livelihoods, Access to public services Local job creation, Environmentally-sustainable, Reduced pollution etc Mainly, the Solar energy and Wind energy sectors are experiencing accelerated and striving plans to increase the contribution of these sectors out of the total energy contribution in India. India ranks third among 40 countries in Renewable Energy Country Attractiveness Index 2018, with strong focus by the government on promoting renewable energy in India.

Referances:-

1. Kenneth J, 2014, 'Energy Resource-Availability, Management and Environment Impact,'CRC Press, pp 20-28.
2. S.S.Thipse, 2014, 'Non Conventional Renewable Energy Sources,'Alpha Science International Ltd, pp 22-26.
3. Ashish Chanda, 2018, 'Non Conventional Energy Resources,'Khanna book Publication Ltd, pp 12-16
4. Pedro Faria, 2019, Distributed Energy Resources Management, Energies Press, pp 34-42

Websites:-

- i) <https://powermin.nic.in>
- ii) <https://www.eia.gov.in>
- iii) <https://www.energy.gov.in>

TRUE COPY

PRINCIPAL

Mugtrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist . Pune-412306

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugtrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

भारताच्या शाश्वत विकासात राजकीय पक्षाची भूमिका

प्रा. नारायण मधूकर राजूरवार

सहाय्यक प्राध्यापक,

मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, ता. बारामती, जि. पुणे

गोषवारा (Abstract)

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारतावर जवळपास 150 वर्षे इंग्रजांचे शासन होते. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेक राजकीय पक्षांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली. विविध विचारसरणीचे वेगवेगळे पक्ष संघटना या भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करत होत्या असे वेगवेगळे पक्ष, संघटना, दबाव गट हे संपूर्ण भारतभर आपआपल्या परीने इंग्रज शासनाच्या विरोधात आंदोलने, मोर्चे, उठाव, संघर्ष करत होते. इंग्रजांच्या सैन्याच्या तुलनेत भारतीयांच्या उठावाचा निभाव लागत नव्हता. या सर्व छोट्या छोट्या गटांनी एकत्रित येवून इंग्रजांशी लढा द्यावा असे इंग्रज अधिकारी अॅलन अॅक्टर ह्यूम यांना वाटत होते. या इंग्रज अधिकाऱ्याने 28 डिसेंबर 1885 रोजी नॅशनल काँग्रेस नावाची संघटना / पक्ष स्थापन केला. या राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षामध्ये देशातील विविध छोटे छोटे पक्ष राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झाले. राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वाखाली देशातील राजकीय पक्षांनी इंग्रज शासनाच्या विरोधात उठाव केला. शेवटी इंग्रजांना हार पत्करून भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य द्यावे लागले. अशा पद्धतीने भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढयामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका अत्यंत महत्वाची होती.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतासमोर अनेक प्रश्न उपस्थित झाले. भारतासाठी कोणती शासनपद्धती, राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, परराष्ट्र धोरण असावे असे प्रश्न होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस विसर्जित करावी असे मत म. गांधीजींनी व्यक्त केले. पंडीत नेहरुंनी गांधीजींचा हा सल्ला ऐकला नाही. उलट काँग्रेस पक्षाच्या झेंड्याखाली स्वातंत्र्य भारताच्या पहिल्या निवडणूका लढवण्याचा निर्णय घेतला. भारताने संसदीय / प्रतिनिधिक लोकशाहीचा स्विकार करण्याचे ठरले. संसदीय लोकशाही म्हटली कि निवडणूका आल्या, निवडणूका म्हटल्या की राजकीय पक्ष आले, देशात लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी राजकीय पक्षाची भूमिका अतिशय महत्वाची होती. भारताने लिखित राज्यघटनेचा स्विकार करून लोकशाही पद्धतीने शासन कारभार सुरु केला.

भारताच्या शाश्वत विकासात भारतातील राजकीय पक्षांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. भारताच्या विकासात सत्ताधारी पक्षाची भूमिका, ध्येयधोरण, विविध कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून देशाचा शाश्वत विकासात महत्वाची भूमिका आहे. सामाजिक न्याय, अल्पसंख्याकांच्या हिताचे संरक्षण, महिलांचे कल्याण, कल्याणकारी राज्याची भूमिका, यशस्वी लोकशाही पद्धतीची अंमलबजावणी, धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची निर्मिती, समाजवादी, गणराज्य व्यवस्था, अलिप्ततावादी परराष्ट्र धोरणाचा स्विकार, लोकशाही विकेंद्रीकरण, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णुतावाद, महिला कल्याणाची भूमिका, अल्पसंख्याकांच्या कल्याणाची भूमिका अशा विविध भूमिका घेत राजकीय पक्षांची भूमिका महत्वाची आहे. भारताच्या शाश्वत विकासात राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची आहे.

महत्वाचे शब्द (Keywords)

शाश्वत विकास, कल्याणकारी राज्याची भूमिका, यशस्वी लोकशाही पद्धतीची अंमलबजावणी, धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची निर्मिती, समाजवादी, गणराज्य व्यवस्था निर्माण, अलिप्ततावादी धोरणाचा स्वीकार, लोकशाही

विकेंद्रीकरणाचा स्वीकार, सामाजिक न्यायाची स्वीपना, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावाद, महिला कल्याणाची भूमिका, अल्पसंख्यांकाच्या कल्याणाची भूमिका

प्रस्तावना:

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारतावर जवळपास 150 वर्षे इंग्रजांचे शासन होते. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेक राजकीय पक्षांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली. विविध विचारसरणीचे वेगवेगळे पक्ष संघटना या भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करत होत्या असे वेगवेगळे पक्ष, संघटना, दबाव गट हे संपूर्ण भारतभर आपआपल्या परीने इंग्रज शासनाच्या विरोधात आंदोलने, मोर्चे, उठाव, संघर्ष करत होते. इंग्रजांच्या सैन्याच्या तुलनेत भारतीयांच्या उठावाचा निभाव लागत नव्हता. या सर्व छोट्या छोट्या गटांनी एकत्रित येवून इंग्रजांशी लढा द्यावा असे इंग्रज अधिकारी अॅलन अॅक्टर हयूम यांना वाटत होते. या इंग्रज अधिकाऱ्याने 28 डिसेंबर 1885 रोजी नॅशनल काँग्रेस नावाची संघटना / पक्ष स्थापन केला. या राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षामध्ये देशातील विविध छोटे छोटे पक्ष राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झाले. राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वाखाली देशातील राजकीय पक्षांनी इंग्रज शासनाच्या विरोधात उठाव केला. शेवटी इंग्रजांना हार पत्करून भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य द्यावे लागले. अशा पद्धतीने भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढयामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका अत्यंत महत्वाची होती.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतासमोर अनेक प्रश्न उपस्थित झाले. भारतासाठी कोणती शासनपद्धती, राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, परराष्ट्र धोरण असावे असे प्रश्न होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस विसर्जित करावी असे मत म. गांधीजींनी व्यक्त केले. पंडीत नेहरुंनी गांधीजींचा हा सल्ला ऐकला नाही. उलट काँग्रेस पक्षाच्या झेंड्याखाली स्वातंत्र्य भारताच्या पहिल्या निवडणूका लढवण्याचा निर्णय घेतला. भारताने संसदीय / प्रतिनिधिक लोकशाहीचा स्विकार करण्याचे ठरले. संसदीय लोकशाही म्हटली कि निवडणूका आल्या, निवडणूका म्हटल्या की राजकीय पक्ष आले, देशात लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी राजकीय पक्षाची भूमिका अतिशय महत्वाची होती. भारताने लिखित राज्यघटनेचा स्विकार करून लोकशाही पद्धतीने शासन कारभार सुरु केला.

भारताच्या शाश्वत विकासामध्ये देशातील राजकीय पक्षांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे ती पुढीलप्रमाणे:

1. कल्याणकारी राज्याची भूमिका
2. यशस्वी लोकशाही पद्धतीची अंमलबजावणी
3. धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची निर्मिती
4. समाजवादी, गणराज्य व्यवस्था निर्माण
5. अलिप्ततावादी धोरणाचा स्वीकार
6. लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा स्वीकार
7. सामाजिक न्यायाची स्थापना
8. सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावाद
9. महिला कल्याणाची भूमिका
10. अल्पसंख्यांकाच्या कल्याणाची भूमिका

शाश्वत विकास म्हणजे, असा विकास कि ज्याचा फायदा समाजातील शेवटच्या स्तरातील व्यक्तीपासून ते उच्चभ्रू वर्गापर्यंत होणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय. तसेच शाश्वत विकास म्हणजे पर्यावरणपूरक, पर्यावरणाला हाणी न पोहचवता भविष्यातील अनेक पिढ्यांचा विचार करून केला जाणारा

विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय. राजकीय पक्ष म्हणजे लोकांचा असा समूह कि ज्याचा उद्देश निवडणूकीत सहभागी होऊन, निवडणूका जिंकून सत्तेत सहभागी होवून जनतेच्या कल्याणासाठी कार्य करणारा समूह होय.

भारताने संसदीय / प्रातिनिधीक लोकशाहीचा स्वीकार केल्यामुळे भारताच्या राज्यघटनेने देशाची अंतिम सत्ता ही लोकांच्या हातात दिली आहे. ही सत्ता जनता दैनंदिन वापरू शकत नाही. जनता आपली सत्ता प्रतिनिधींना देत असते व हे प्रतिनिधी जनतेच्या वतीने राज्याचे, देशाचे, जिल्ह्याचे, तालुक्याचे, गावाचे प्रतिनिधीत्व करत असतात. हे प्रतिनिधी निवडून देण्यासाठी आपल्या निवडणूका घेतल्या जातात. ह्या निवडणूका देशातील विविध राजकीय पक्ष लढवत असतात. ज्या राजकीय पक्षाला बहुमत मिळते तो राजकीय पक्ष शासनात सहभागी होवून देशाच्या शाश्वत विकासासाठी भूमिका पार पाडत असतो व विरोधी पक्ष सत्ताधारी पक्षाच्या विविध निर्णयावर, धोरणांवर, कायद्यांवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य पार पाडत असतो. अशा पद्धतीने भारताच्या शाश्वत विकासात देशातील सत्ताधारी पक्ष व विरोधी पक्ष महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असतात.

कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीमध्ये भूमिका:

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतातील पहिल्या सार्वत्रिक निवडणूका 1952 साली झाल्या. भारतीय राज्यघटनेतील कल्याणकारी राज्याची भूमिका पार पाडण्याची जबाबदारी ही शासनात असलेल्या राजकीय पक्षाची होती. कल्याणकारी राज्य म्हणजे जनतेच्या कल्याणासाठी सर्वतोपरी कार्य करणारे शासन. कल्याणकारी राज्य म्हणजे व्यक्तीच्या जन्मापासून ते व्यक्तीच्या मृत्यू पर्यंतची सर्व कामे शासनाने, प्रशासनाने पार पाडणे यास कल्याणकारी राज्य असे म्हणतात. व्यक्तीच्या जन्मापासून म्हणजे आरोग्याची सेवा, शिक्षण, संरक्षण, कला, आर्थिक सर्व प्रकारच्या कार्याची जबाबदारी ही शासनाला पार पाडावी लागते. ही भूमिका यशस्व पाडल्याचे कार्य राजकीय पक्षालाही करावे लागते. यामध्ये सत्ताधारी पक्षाचे नेतृत्व तसेच विरोधी पक्षाचे नेतृत्वाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

लोकशाहीच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी:

कोणत्याही देशाचे व त्या देशातील नागरीकांचे भवितव्य हे त्या देशाने कोणत्या राज्यव्यवस्थेचा, शासनव्यवस्थेचा स्विकार केला आहे यावरती अवलंबून असते. भारताने संसदीय लोकशाहीचा स्विकार केलेला आहे. संसदीय लोकशाहीमध्ये समता, स्वातंत्र्य, बंधूता, सामाजिक न्याय, मूलभूत हक्कासारखे तत्त्वे महत्त्वाची असतात. या सर्व तत्वांची यशस्वी अंमलबजावणी करण्याची भूमिका ही राजकीय पक्षांना पार पाडावी लागते. सत्ताधारी पक्षाने कायदानुसार शासन कारभार केला पाहिजे. विरोधी पक्षाने सत्ताधारी पक्ष नियमांचे पालन करतो ही नाही हे पाहिले पाहिजे. लोकशाही यशस्वी करण्यामध्ये राजकीय पक्षाची भूमिका महत्त्वाची आहे.

धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची निर्मिती:

भारतीय राज्यघटनेत 1976 साली 42 व्या घटनादुरुस्तीने धर्मनिरपेक्षता या तत्त्वाचा समावेश केला गेला. भारताने धर्मनिरपेक्षतेचा स्विकार केला या तत्त्वाची अंमलबजावणी करण्याची खरी भूमिका ही शासनाची पर्यायाने सत्ताधारी राजकीय पक्षाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे देशाला कोणताही अधिकृत धर्म नाही. तसेच कोणत्याही धर्माला राज्यधर्माचा दर्जा देण्यात येणार नाही. भारतीय कायद्यापुढे सर्व धर्मांना समान वागणूक दिली जाईल. या धर्मनिरपेक्षतेच्या रथापनेत राजकीय पक्षाची भूमिका महत्त्वाची असते. भारताच्या शाश्वत विकासात भारताचे धर्मनिरपेक्ष असणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

समाजवादी गणराज्य व्यवस्था निर्माण करणे:

भारताच्या राज्यघटनेत समाजवादी गणराज्य या तत्वाचा उल्लेख आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्यावर समाजवादाचा फार मोठा प्रभाव होता. समाजवाद म्हणजे देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आर्थिक उत्पादनाच्या साधनांवर जनतेची म्हणजेच शासनाची मालकी असेल. वैयक्तिक कोणाचीही मालकी असणार नाही. ही समाजवादी व्यवस्था भारतात यशस्वी करण्यात भारतातील राजकीय पक्षांची भूमिका अत्यंत महत्वाची होती.

लोकषाही विकेंद्रीकरणाची भूमिका:

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जी राज्यघटना तयार केली गेली. त्या राज्यघटनेने लोकषाही विकेंद्रीकरणाची भूमिका स्विकारली. यासाठी केंद्र सूची, राज्य सूची, समवर्ती सूची, शेषाधिकार अशी अधिकारांची विभागणी करण्यात आली. अत्यंत महत्वाचे, ज्या विषयाची व्याप्ती संपूर्ण देशभर आहे. अशा विषयावर कायदा करण्याचे व त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य केंद्रसरकारला करावे लागते. उदा. गृह, संरक्षण, परराष्ट्र, चलन यासारखे विषय केंद्राकडे आहेत. यापेक्षा कमी महत्वाचे मात्र जनतेच्या दृष्टीने महत्वाच्या विषयांवर कायदा करण्याची किंवा निर्णय घेण्यासाठी राज्यशासनाची तरतूद केलेली आहे. उदा. शिक्षण, कायदा व सुव्यवस्था तसेच जनतेच्या दैनंदिनीषी संबंधित असलेल्या गोष्टींची पूर्तता करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य शासनसंस्थेची निर्मिती करण्यात आली आहे. उदा. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद या सर्व लोकषाही विकेंद्रीकरण प्रक्रियेत राजकीय पक्षाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

सामाजिक न्यायाची भूमिका:

शाश्वत विकासात राजकीय पक्षाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या तरतूदीनुसार मागासवर्गीयांना आरक्षण देण्यात आलेले आहे. या आरक्षणाला सर्व राजकीय पक्षांनी सकारात्मक पाठिंबा दिला आहे. तसेच अनुसूचित जाती व जमातीच्या नागरीकांना विशेष संरक्षण देणारे कायदे केले आहेत. तसेच, मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती तसेच शासन अनेक सामाजिक योजना लागू करते. राजकीय आरक्षण, नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण देवून राजकीय पक्षांनी देशातील मागासलेल्या घटकांना सामाजिक न्याय देवून देशाच्या शाश्वत विकासात महत्वाची भूमिका पार पाडली आहे.

सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावाद:

सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावादामध्ये राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची आहे. भारतीय समाजात शैक्षणिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि भाषिक विविधता आहे. या विविधतेतून एकता निर्माण करण्याचे कार्य राजकीय पक्ष करत आहेत. भारतामध्ये भाषेत, धर्मात, संस्कृतीत विविधता आहे. अशा विविधतेतून एकात्मता निर्माण करून शाश्वत विकासात राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची आहे.

महिला कल्याणाची भूमिका:

भारताच्या शाश्वत विकासामध्ये राजकीय पक्षाची महिला कल्याणाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांत 50 : आरक्षण, शासकीय नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण, महिलांना घरगुती छळापासून संरक्षण देणारे कायदे, महिलांना शिष्यवृत्ती यांसारखे निर्णय घेवून महिला विकासामध्ये राजकीय पक्षांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली आहे. महिलांचा विकास झाल्याशिवाय देशाचा शाश्वत विकास होवू शकत नाही.

अल्पसंख्याकांच्या कल्याणाची भूमिका:

भारताच्या शाश्वत विकास करायचा असेल तर देशातील अल्पसंख्यांक वर्गाचा विकास झाल्याशिवाय शाश्वत विकास होणार नाही. अल्पसंख्याकांच्या विकासासाठी भारतीय राज्यघटनेने विशेष अधिकार दिले आहेत. या विशेष अधिकाराचे पालन देशातील बहुसंख्य राजकीय पक्ष भूमिका पार पाडताना दिसतात. बहुसंख्याकांच्या तूलनेत अल्पसंख्याकांच्या विकासासाठी राजकीय पक्षांनी जास्त लक्ष देवून अल्पसंख्याकांचा विकास केला.

सारांश:

भारताच्या शाश्वत विकासात भारतातील राजकीय पक्षांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. भारताच्या विकासात सत्ताधारी पक्षाची भूमिका, ध्येयधोरण, विविध कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून देशाचा शाश्वत विकासात महत्वाची भूमिका आहे. सामाजिक न्याय, अल्पसंख्याकांच्या हिताचे संरक्षण, महिलांचे कल्याण, कल्याणकारी राज्याची भूमिका, यशस्वी लोकशाही पद्धतीची अंमलबजावणी, धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची निर्मिती, समाजवादी, गणराज्य व्यवस्था, अलिप्ततावादी परराष्ट्र धोरणाचा स्विकार, लोकशाही विकेंद्रीकरण, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक सहिष्णूतावाद, महिला कल्याणाची भूमिका, अल्पसंख्याकांच्या कल्याणाची भूमिका अशा विविध भूमिका घेत राजकीय पक्षांची भूमिका महत्वाची आहे. भारताच्या शाश्वत विकासात राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वाची आहे.

संदर्भ:

1. सुहास पळशीकर, सत्तासंघर्ष, समकालीन प्रकाशन, पुणे 2007
2. सुहास पळशीकर, भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण, साधना प्रकाशन, पुणे, 2009
3. सुहास पळशीकर, राजकारणाचा ताळेबंद, साधना प्रकाशन, पुणे, 2013
4. डॉ. पी. एल. फाडीया, इंडियन गव्हर्नमेंट अँड पॉलिटिक्स, साहित्य भवन, आग्रा 2017
5. डॉ. अनुपचंद कपूर, पॉलिटिकल सायन्स, चौद प्रकाशन, नवी दिल्ली, 2016
6. तुकाराम जाधव, महाराष्ट्राचे राजकारण नव्या वळणावर, युनिक अॅकॅडमी, पुणे 2015
7. य. दि. फडके, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र राजकीय इतिहास, खंड-5, अजब प्रकाशन पुणे 2000
8. योगेंद्र यादव आणि सुहास पळशीकर, From Hegemony to Convergence; Party System and Electoral politics in the Indian States
9. अकोलकर प्रकाश, जय महाराष्ट्र^a, मुंबई प्रभात, 1998
10. भोसले हर्षद, मुंबई महानगरपालिका निवडणूक, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 2004
11. व्होरा राजेंद्र आणि सुहास पळशीकर, महाराष्ट्रातील सत्तांतर, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई 1996
12. पुरंदरे वैभव, द ना स्टोरी, मुंबई विझनेस प्रकाशन, 1999
13. कुलकर्णी सुहास, मंडल आयोग व त्यानंतरचे राजकारण, समाज प्रबोधन पत्रिका, पुणे 1991
14. अनुभव मासिक, महाराष्ट्रातील निकालामागचं वास्तव, मुंबई 1996

Sambodhi

CERTIFICATE OF PUBLICATION

Sambodhi is delighted to award you for publishing your Research Paper Entitled

THE IMPORTANCE OF REGIONAL PARTIES IN NATIONAL POLITICS

Authored By

Prof. Narayan Madhukar Rajurwar

Published in Vol-14-Issue-01 (II) January-March 2021 of Sambodhi With ISSN: 2249-6661

UGC Care Approved Indexed. Peer Reviewed and Referred Journal

Impact Factor 5.80

PRINCIPAL

We Heartily Congratulate you for the Successful Publication of **Mugutrao Sahebrao Kakade College**

Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

M. S. Kakade College, Someshwarnagar

M. S. Kakade

Editor, Sambodhi

ISSN No: 2249-6661 (Print)

THE IMPORTANCE OF REGIONAL PARTIES IN NATIONAL POLITICS

Prof. Narayan Madhukar Rajurwar

*At. M. S. Kakade College, Someshwarnagar, Tal. Baramati, Dist. Pune, Email:
narayanrajurwar@gmail.com*

ABSTRACT

The importance of regional and smaller parties in the country's politics has remained intact for almost two decades, but there are signs that it will remain so for some time to come. Therefore, since no single national party in the country got a majority in Indian politics between 1990 and 2014, no single party could form a government at the Center without the help of a regional party. The absence of a large and nationwide party gave rise to the emergence of multiple state-wide organizations of limited existence. The rise of partisanship has made it easier for local forces to enter the political arena at the regional level in many states than ever before. But in order to make this possible, these regional parties had to pursue a more limited and angular role. In 1989, a situation arose as to whether the regional party would replace the Congress in the national politics of the country. The question of who should be called a regional party is a matter of great urgency. The fact that the Election Commission of India recognizes some parties as 'national' and others as 'regional' is important in terms of the security of the election symbol of those political parties. If we are analyzing political transactions, a more flexible division tax is required than the formal division of the Election Commission. Seeing the importance of regional parties in national politics, various regional parties in the country began to play an important role in national politics.

The importance of the geographical reality of 'territories or states' in Indian politics as a whole is evident in the last decade of the twentieth century. Before that, local, political processes were taking place in the states. But their importance was only to understand the politics of that state. But after 1989, the politics of the country began to take shape through the politics of the states. Therefore, the study of the politics of the states became less and less important to understand the politics of India. The rise of the regional party is also related to how the study of the leadership at the state level and the regional parties became important. The period from 1947 to 1967 was a period of domination of the Congress-led political system. The period from 1967 to 1989 can be called the period of slow laughter of the Congress system. After 1989, the social base of partisan competition politics and democratic dealings with India changed. Suddenly the political competition became multifaceted, indescribable and volatile. The rise of the Bharatiya Janata Party was one of the most dramatic events of 1989-1991. Moreover, the turmoil with the BJP from 1989 to 1998 was characterized by the 'Third Front' and the politics of the front, which emerged for two decades in a row in 1989, so apparently the rivalry between the Congress and the BJP was never twofold. The Bharatiya Janata Party, which ran a spectacular race from 1989 to 1996, has not seen much increase in its vote share since then in terms of state-wide expansion. While the two parties, the BJP and the Congress, are in political competition, competitive politics involves many smaller parties outside the two parties. Thus the two streams of politics of the 1990s are clearly visible. One is that the Bharatiya Janata Party came to the center of Indian politics, the other is that the state created a new space for the expansion of partisan politics.

KEYWORDS

Regional Party, Party Politics, Local Politics, Regionalism, Collation Government, NDA, UPA, BJP, Congress, DMK, AIDMK, Janta Dal, BJD, Akali Dal, Shiv Sena, Trinmul Congress, TDP, Lok Sabha Elections, UFG, Mandal Commission, Ram Rath Yatra, Election Commission, Political Leadership etc.

Copyright © 2021 Authors

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

261
PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College

Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

सिक्का

वर्ष अकरावे

अंक पहिला

एप्रिल-मे-जून २०२०

UGC CARE Listed Journal

ISSN 2231 - 573X

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

Principal

Muguttrao Sahebrao Kakade College

Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

- संपादक -

डॉ. शिवाजी कुसे

पता : संपादक, सिक्का, 'शिवा' , श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,
कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३, मोबा. ९४०४०००३३१८

निकषण

MAH/MAR 34737/13/1/2009-TC

समकालीन कथा व व्यावहारिक मराठी विशेषांक

वर्ष - ११ वे, अंक पहिला
(एप्रिल-मे-जून २०२०)

संपादक

डॉ. शिवाजी हुसे

अतिथी संपादक

डॉ. राजेंद्र शेराल डॉ. राहुल पाटील

संपादक मंडळ

डॉ. सर्जराव जिणे
डॉ. फुला बागुल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. संजय भलेराव

डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. प्रकाश खेत्री
डॉ. रामचंद्र झाडे

डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वापन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुजे
डॉ. रामचंद्र झाडे

मूल्यमापन समिती

डॉ. संजय नगरकर
डॉ. भास्कर टोके
डॉ. जया कदम
डॉ. सुभाष बागल
डॉ. रवीप सांगळे

मूल्य : १५० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.
या नियतकालिकामे महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने अनुदान प्राप्त झाले आहे.
परंतु या नियतकालिकांत प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पता : संपादक, निकषण, 'शिवाजी', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड,
त्रि. औरंगाबाद - ४३११०३, पो.वा. १४०४०००३१८

- अनुक्रमणिका -

१. मराठी कथा: संकल्पना व स्वरूप / डॉ. नाना झगडे.....	१
२. मराठी कथेची वाटचाल / डॉ. श्रीराम गडकर.....	११
३. कथेचे घटक व प्रकार / डॉ. संजय झिरे.....	३२
४. कथेचा आस्वाद हा आनंदानुभव / डॉ. राजेंद्र शेराल.....	३९
५. विचारप्रवृत्त व अंतर्मुख करणारी कथा 'जेव्हा मी जात चोरली होती' / डॉ. विजय बालघरे.....	४४
६. शेतकऱ्यांची व्यथा मांडणारी वास्तव कथा 'लाल चिखल' / डॉ. विजय केसकर.....	५६
७. विचार आणि चिंतनाचा पाऊस : 'पाऊस आला मोठा' / डॉ. वर्षा तोडमल.....	६१
८. विद्रोहाला शक्ती व व्यापकता देणारी कथा - 'उठावण' / डॉ. महांदेव कांबळे.....	६७
९. पर्यायित व्यवस्थेला इशारा देणारी कथा - 'उठावण' / डॉ. प्रवीण साठे - देशमुख.....	७२
१०. आदिवासींच्या व्यथा, वेदना व संघर्षांचे दर्शन : 'बाजा' / डॉ. कैलास महलले.....	८२
११. मुक्क्या सुरांचा 'बाजा' / डॉ. हनुमंत भवारी.....	९१
१२. वैद्यकीय पेशातील प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकणारी कथा 'दाड दबाखाना' / डॉ. राहुल जगदाळे.....	१००

१. प्रस्थापित व्यवस्थेला इशारा देणारी कथा 'उठावण'

- डॉ. प्रवीण ताटे - देशमुख -

मराठी विभाग, मुमुटराव साहेबराव काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर,
ता. वारामती, जि. पुणे- ४१२३०६

ई-मेल: pravinalate9@gmail.com मो.नं. ९५५२६४५८७७

प्रस्ताविक :

मराठी साहित्यात इ.स.१९६० नंतर जे ठळक वाङ्मय प्रवाह उदयाला आले. त्यातील ग्रामीण साहित्य प्रवाह हा महत्त्वाचा प्रवाह आहे. मराठी वाङ्मयाच्या समृद्धीमध्ये ग्रामीण साहित्याने मोलाची भर टाकलेली आहे. ग्रामीण साहित्य निर्मितीमागे ग्रामीण जाणीव आहे. ग्रामीण जीवनाचे प्रश्न, त्यांची सुख-दुःख, आशा-आकांक्षा, त्यांची वेदना, हतबलता, वाताहत यांचे प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यात उमटत असते. ग्रामीण जीवनशैली ही कृषी संस्कृतीशी निगडित आहे. कृषी संस्कृती आणि निसर्ग यांचे अगूट नाते आहे. त्यामुळे शेती, शेतकरी, शेतमजूर, निसर्ग यांच्या परस्पर संबंधांचा, त्यांच्या सनातनच जगण्याचा शोध ग्रामीण साहित्य घेते. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, शेतकऱ्यांची कुचंबणा, परिवर्तनाच्या नावाखाली होणारा भ्रष्टाचार, सत्तेचे राजकारण, जातीय संघर्ष, बेरोजगारी, सातत्याने येणारा दुष्काळ, १९९० नंतर जागतिकीकरणाच्या संदर्भाने बदललेले खेडे, त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न ग्रामीण साहित्यातून विव्रित होऊ लागले. ग्रामीण भागातून नवशिक्षितांचा आत्मभान आलेल्या वर्ग लेखनासाठी पुढे आला. शिक्षण, वाचन, चिंतन व मनन यामुळे सुसंस्कारित झालेल्या नवशिक्षित मनाच्या सवेदन कक्षा रंदावल्या, ग्रामीण साहित्य चळवळीने या नव्या लेखकांची वैचारिक जडणघडण केली. प्रतिभावान ग्रामीण लेखक आपले जीवनानुभव साहित्यातून मांडू लागले या दृष्टीने मराठी साहित्यात आज पर्यंत जे मांडले नव्हते असे जीवनानुभव आणि जाणिवा अविष्कृत होऊ लागल्या. त्यातीलच एक महत्त्वाचे लेखक म्हणजे सदानंद देशमुख हे होय. शेतकऱ्यांच्या शोषणाच्या अनेक कथा सदानंद देशमुख यांनी लिहिल्या आहेत. जागतिकीकरणानंतर ग्रामीण भागात विकासाबरोबरच भ्रष्टाचाराचे, शेतकऱ्यांच्या शोषणाचे एक नवे दालनच तयार झाले. शेतकऱ्यांसाठी असलेल्या शासकीय योजना भ्रष्टाचाराच्या साखळीमुळे शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचतच नाहीत. त्या योजनांचा लाभ शासकीय यंत्रणा व मूठभर राजकारणी यांनाच होतो. शेतकऱ्यांच्या वाट्याला मात्र अहोरात्र कष्ट आणि वेदनाच राहते, यावरच सदानंद देशमुख यांनी आपल्या साहित्यातून प्रकाश टाकला आहे. त्यांच्या 'उठावण' या कथेतून शेतकऱ्यांची हतबलता व शोषण व्यक्त होते. हतबल व

शोषित शेतकरी सहनशीलतेचा अंत झाल्यावर कसा विद्रोह करून उठतो हेच या कथेतून लेखकाने अगदी प्रखरतेने मांडले आहे.

आशयसूत्र :

'उठावण' या कथेचा नायक शेषराव आपल्या शेतात पिकवलेला कापूस स्वतःच्या बैलगाडीने पणन महापंडळाच्या खरेदी केंद्रावर विक्रीसाठी घेऊन जातो. त्याची बैलगाडीही तितकीशी चांगली नसते. आणि रस्त्या तर खूपच खराब असतो. चढ-उताराच्या रस्त्यामुळे सात किटल कापूस भरलेली बैलगाडी उराळ-दबाव येत होती. त्यामुळे बैलांचे प्रचंड हाल होत होते. पण शेषरावकडे कोणताही पर्याय नव्हता. कारण २८ तारखेपर्यंत जो कापूस खरेदी केला जाणार आहे. त्याच कापूसाला सरकारने पत्रास रुपये प्रति किटल बोनस जाहीर केलेला असतो. तो बोनस मिळवण्यासाठी शेषरावची घडणूद असते. म्हणून तो बैलांच्या जिवाचीही पर्वा न करता गाडी कशी लावकर कापूस जीनमध्ये पोहोचेल, याचाच विचार करत असतो. अशातच काही वेळ गाडी चालल्यानंतर अचानक गाडीचे चाक मोडून पडते. तेव्हा तर शेषराव एकदम हताश होतो पण त्याचा गाडी शिवा गावात जाऊन रामरावच्या गाडीचे चाक घेऊन येतो. पुन्हा चाटसरूच्या मदतीने ते नवीन चाक गाडीला बसवतो. आणि गाडी पुढे चालू लागते. त्याच्या डोक्यात एकच विचार व काळजी असते. गाडी आज वेळेत पोहोचेल का? आपणाला बोनस मिळेल का? मालकाची ही काळजी पाहून शिवा म्हणतो की, आजचा दिवस तर रात्री वापा वाजता संपतो. तेव्हा मालक तुम्ही का काळजी करता? हे शेषरावला पटते आणि तो थोडा निर्धारित होतो.

शेषरावने असा विचार केलेला असतो की, सुरवातीला खरेदी केंद्रावर खूप गर्दी असले तेव्हा आपण शेतातील सर्व कामे उरवू आणि शेवटी गर्दी कमी झाल्यावर कापूस घेऊन जाऊ. पण शेवटच्या दिवशी जेव्हा शेषरावची गाडी जिना जवळ पोहोचते तर... जिनाच्या आवाऱात प्रचंड गर्दी असते. त्याची गाडी गेट जवळ जाते तर त्याच्या गाडी पुढे आठ-दहा गाड्या उभ्या असतात, का तर वॉचमनने फाटक वंद केलेले असते. मग्न वॉचमन खेड्यापाड्यातील, मळक्या कपड्यातील, रापलेल्या, कष्टकरी शेतकऱ्यांना अजिबात दाद देत नाही. एक म्हलारा शेतकरी त्या वॉचमनच्या पाया पडतो. पण त्याचे मन पयळत नाही. उलट वडीलथाच्या म्हलाराच्या वॉचमन लाशा घालतो. तो म्हलारा तिथेच मुळमुळू रडत बसलेला असतो. त्या म्हलाराच्या अचस्था बघून शेषरावला खूप राग येतो, तो तिथं असणाऱ्या शेतकऱ्यांना म्हणतो. तो वॉचमन म्हलाराच्याला मारत होता तेव्हा तुम्ही काय करत होता? पण तेथील एक माणूस सांगतो, आपण काही करू शकत नाही कारण सरकार कर्मचाऱ्यांच्याच बाजूने असते. हे त्या माणसाचे म्हणणे शेषरावलाही पटते. तेव्हा शेषराव वॉचमनला सबुतीने

गाड्या आत घेण्याची विनंती करतो पण वॉचमन नकार देतो. सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या साखळीत सामान्य शेतकरी कसे भरडले जातात हेच येथे दिसते. शेवटी एका शेतकऱ्याच्या सांगाण्यानुसार तो वॉचमनला चरा-पणी करताना जिलेची- भन्नी खाऊ घालतो. ज्ञाताना शेतकरी म्हणतात, गाड्या आत घ्या वेल खूप ताटकळले आहेत. पण तो म्हणतो! सगळी ठीक होईल, तुमच्या गाडीला आजचा नंबर मिळेल, तुम्ही गाड्या इथे वाहेरच सोडा. शेपराव आणि वाचमन हॉटेलकडे निघतात तेवढ्यात शेड. पी. सदस्यांचे दोन ट्रॅक्टर येतात, वॉचमन लगेच फाटक उघडतो व ट्रॅक्टर आत सोडतो. एक शेतकरी त्यावर आक्षेप घेतो. पण वाचमन म्हणतो, त्यांचा पहिलाच नंबर आहे. तुम्हालाही नंबर मिळेल. काळजी करू नका. अशी उड्या-उडवीची उत्तरे देऊन तो जिलेची-भन्नी खायला जातो. हॉटेलमध्ये वाचमन शेपरावच्या घेशाने पोटा भरून जिलेची-भन्नी खालतो. पण स्वतः शेपराव मात्र उपाशी राहतो, का तर घेसे कमी पडतील म्हणून. त्याचवेळी शेपरावला जुनी गोष्ट आठवते, आपलं आठ वर्षांचं पोरगं भातकं मागतं तर आपण देऊ शकत नाही. का तर घेसे नाहीत, उलट त्या पोराला भातकं का मागतो म्हणून मार देतो, वायको सोडवायला येते तर तिलाही मारतो. तसेच वायको शेतात पडले, तिचा मणका टुखत असतो. पण तिला दवाखान्यात नेऊ शकत नाही. पण या प्रष्ट वॉचमनला मात्र आपल्या जवळील सगळे घेसे सभेपर्यंत आपण खाऊ घालतो. शेपराव उपाशी तर असतोच पण शेवटी त्याला तंवाखुसाठी सुद्धा घेसे राहत नाहीत. तिकडे सगळे शेतकरी वॉचमनची वाट पाहत असतात. का तर गाडीला नंबर मिळाला पाहिजे, आजची तारीख पडली पाहिजे, बोनस मिळाला पाहिजे, पण वॉचमन फक्त भन्नी-जिलेची यावर गाड्या आत सोडायला तयार नाही. तो म्हणतो, प्रत्येक गाडीमागे मला पन्नास रुपये मिळाले पाहिजेत. तरच मी गाड्या आत सोडतो. हे ऐकून इतका वेळ अत्यंत हतवलेने वॉचमनचे सगळे चोचले सहन करणारा शेपराव एकदम चिडतो. आणि वॉचमनला काही समजायच्या आतच त्याने त्याची गर्ची धरली व ताड-ताड मारायला सुरुवात केली. पुन्हा खाली पडला आणि लाथा घालू लागला.

आजूबाजूचे शेतकरी गोळा होतात आणि विचारात काय झालं तेव्हा शेपराव म्हणतो, यानं गाडीवर नंबर टाकायचे घेसे मागितले व्हेते, ते घेसे देणं सुरू होयत.. तेव्हा बाकी शेतकरीही आपणही हा घेसे असे म्हणून वॉचमनला मारायला सुरुवात करतात आणि वॉचमन मात्र कुठ्यासारखा विव्ळत असतो. अशा पद्धतीने ही कथा इथे संपते.

‘उठावण’ कथेतील चित्रीकरण :

ग्रामीण साहित्याला १९९० पर्यंत नसलेले बंडाचे-विद्रोहाचे अंग सदानंद देशमुख यांनी प्राप्त करून दिलेले आहे. येथील व्यवस्थेविरुद्ध या कथेचा नायक शेपराव चीड

व्यक्त करतो, बंड करून उठतो. हे या कथेचे महत्त्वाचे परिमाण आहे. आपल्यावर होत असलेला अन्याय हा नशिवाचा भाग समजून आविष्कृत होणारी कथा ही सदानंद देशमुख यांची नाही. त्यांच्या कथेत एका बाजूला ग्रामीण शेतकऱ्यांविरुधी, शोषितांविरुधी कणव व्यक्त होते, तर त्याच वेळी शोषकाविरुधी क्रोध व्यक्त होतो. त्यातूनच कथेला उंची प्राप्त झाली आहे प्रस्थापित सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व्यवस्थेने सामान्य शेतकरी, शेतमजूर, रिव्या यांच्यावर नेहमीच अन्याय केलेला आहे. आपल्या शोषणाला, दुःखाला जबाबदार असणाऱ्या घटकाला आपण जाच विचारला पाहिजे, अशी धारणा सदानंद देशमुख यांची आहे. शेतकरी संघटनेने उभा केलेला लढा, त्यांचे तत्त्वज्ञान हे शोषणाला नकार देणारे, विद्रोहाची मांडणी करणारे होते. त्याचा काही एक परिणाम सदानंद देशमुख यांच्या साहित्य लेखनावर आहे. म्हणूनच त्यांच्या या कथेतील नायक शेपराव विद्रोह करताना दिसतो.

त्यावेळी शेपराव आपली कापसाची गाडी घेऊन जिना जवळ पोहोचतो, तेव्हा वेळ झाली म्हणून वॉचमनने फाटक बंद केलेले असते. तेथील एक म्हातारा शेतकरी वॉचमनला विनवणी करतो. त्याच्या पाया पडतो. पण वाचमन फाटक तर उघडत नाहीच उलट त्या म्हाताऱ्याला लाथा मारतो. हे जेव्हा शेपराव कळते, तेव्हा शेपरावला प्रचंड चीड येते. तेथील बाकी शेतकऱ्यांना तो म्हणतो, “त्या काकास मारलं तव्हा तुम्ही काय तितोर पहात व्हेते का? तुम्ही कावून नाही हात उखडून फेकला त्या हरामखोराचा.” यातून शेपरावचा राग व चीड आपणास दिसते. शेपराव खूप कष्टाने सकाळपासून प्रचंड त्रास सहन करून आपला सात किटल कापूस घेऊन जिनावर पोहोचतो. का तर आज पोहोचलेल्या कापसालाच ५० रुपये किटल प्रमाणे बोनस मिळणार असतो. पण तेथील वॉचमन आजची वेळ संपली हे कारण सांगून सामान्य शेतकऱ्यांच्या गाड्या अडवतो आणि वि. प. सदस्यांच्या भावाचे ट्रॅक्टर मात्र आत सोडतो. सामान्य शेतकऱ्यांचा गाड्या आत सोडण्यासाठी शेपराव सुरुवातीला त्याला खूप अर्ज विनंती करतो.

तसेच, स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेऊन त्याला जिलेची-भन्नी खाऊ घालतो. तरी वॉचमन प्रत्येक गाडीमागे रूपये पन्नास इतकी लाज मागतो. तेव्हा शेपराव प्रचंड चिडतो आणि वॉचमनला वेहाल मारतो. लाथा कुक्का घालतो. कारण तो शेतकऱ्यांचे मानसिक व आर्थिक शोषण करीत होता. येथे शेपराव विद्रोह करतो. या कथेचा शेवट एका विद्रोहाने झालेला आहे. तेव्हा विद्रोह हा या कथेचे महत्त्वाचे आशयसूत्र ठरते.

शेतकऱ्यांचा जीवनसंघर्ष :

‘उठावण’ या कथेचा कालावकाश केवळ एक दिवसाचा आहे. कथेचा नायक

शेधराव आपल्या शेतात पिकवलेला 'कापूस पणम महामंडळा'च्या खेरी केंद्रावर पोहोचण्यापूर्वीचा एक दिवसाचा काळ या कथेत येतो. यात या सामान्य शेतकऱ्याला वेगवेगळ्या टप्प्यावर किती संघर्ष करावा लागतो, याचे अत्यंत परिणामकारक चित्रण या कथेत येते. म्हणूनच शेतकऱ्यांचा जीवनसंघर्ष हे या कथेचे एक आशयसूत्र आहे. सात किटलचा कापसाचा गोणा बैलगाडीत घेऊन शेधराव व शिवा जिना कडे जायला निघतात. तर रस्ता इतका चढ-उताराचा व खराब की विचाराता सोय नाही. बैलाच्या जीवाचे तर हाल होतातच पण शिवाचेही गाडीत हाल होत असतात. शेधराव तर मागे गाडीला सावरत सावरत चालत असतो. त्याचवेळी शिवा एकदम गाडी उभा करतो. का तर गाडीचा बोजा बैलाच्या खांद्यावर जातो. बैल तळमळत असतात. पण शेधराव तसेच गोणा थोडा मागे सरकवतो व चालायला लागतो. पुढे जाऊन गाडीचे चाकच मोडून पडते. पुन्हा शेधराव चिंतेत पडतो. शिवा गाडीचे चाक आणण्यासाठी रामराव शिराळे यांच्या वस्तीवर जातो तर तो गाडी घेऊन शेतात गेलेला असतो. तिथून शिवा रामरावच्या शेतात जातो व चाक आणतो. तो पर्यंत खूप उशीर होतो. शेवटी वाटसरूच्या मदतीने गाडीला चाक लावतात व गाडी पुढे चालू लागते. शेधरावला साराखी एकच काळजी लागलेली असते. आज बोनस मिळण्याचा शेवटचा दिवस आहे. गाडी वेळेत पोहोचेल का? बोनस मिळेल का? त्या विचारातच गाडी जिनिंग केंद्रावर पोहोचते. तर वॉचमनने फाटक बंद केलेले असते. तिथे चौकशी केली असता 'आजची वेळ संपली, आत गाड्या घेऊ नका.' असा साहेबांनी आदेश दिला आहे, असे समजते. शेधराव पुन्हा चिंताग्रस्त होतो. शेधराव वॉचमनकडे जातो. विचारणा करतो, आजचा दिवस तर रात्री बारा वाजता संपतो. गाड्या आत सोडा. पण तो तयार होत नाही. अत्यंत मयूरुपण तो बोलत असतो. शेवटी त्याला चहा-पाणी करून मनवावे म्हणून शेधराव त्याला जिलेवी व भजी खायला घालतो. खिशात बैसे कमी आहेत म्हणून स्वतः चहासुद्धा न पिता त्याला मात्र पोटेभर जिलेवी व भजी खायला देतो. पुन्हा परत येतो तरी तो गाड्या आत घेत नाही. म्हणतो प्रत्येक गाडीला पत्रास रुपये लागतील तरच गाडी आत सोडतो. तरच आजचा नंबर मिळेल व बोनसही मिळेल. शेधराव प्रचंड चिडतो आणि शेवटी वॉचमनला लाथा-बुक्का मारतो.

एकूण काय तर, या कथेतील शेतकऱ्यांचा संघर्ष शेवटपर्यंत टोकाला गेलेला दिसतो. शेथील शेतकरी आयुष्यभर संघर्ष करून आपल्या पोटाला विमटा घेऊन जीवन जगतो. पोटेच्या पोराला खाऊ देऊ शकत नाही. बायकोला दवाखाना करू शकत नाही. या आठवणीने तर कथेतील संघर्ष पराकोटीला पोहोचलेला दिसतो. म्हणूनच या कथेतील शेतकऱ्यांच्या जीवनातील संघर्ष वाचकांच्या मनाचा ठाव घेताना दिसतो. हे या कथेचे यश आहे.

शेतकऱ्याची हतबलता :

ग्रामीण भागातील सामान्य शेतकरी अत्यंत प्रामाणिकपणे काळ्या आईची सेवा करत असतो. राव-राव रावतो पण त्याच्या जीवनात कधीही सुख-समाधान येत नाही. सातत्याने परिस्थितीशी संघर्ष करीत राहणे. हेच त्याच्या वाट्याला येते. 'उठावण' कथेतही शेतकरी किती हतबल असतो. याचे चित्रण आले आहे. शेधराव स्वतःची बैलगाडी घेऊन कापूस विक्रीसाठी चाललेला असतो. रस्त्याने बैलांना प्रचंड त्रास होतो. म्हणून शिवा गाडी थांबवतो. शेधराव विचारतो, "कावून रे शिवा थांबवली? चालू दे. विगी विगी" त्यावर शिवा म्हणतो, "काय विगी विगी चालू देता, मालक?... गाडी किती धूरजड झाली, राजे हो! पाहतातना.... परधान्या कसा तळमळायला लागला." येथे बैलांचे हाल शेधराव दिसतात. पण आज बोनसची शेवटची तारीख आहे. आज कापूस पोहोचला नाही तर बोनस मिळणार नाही. म्हणून तो हतबल असतो. म्हणूनच जीवापाड प्रेम असणाऱ्या बैलांचा तो विचार करू शकत नाही. ही हतबलता येथे दिसते. जेव्हा गाडी जिना जवळ पोहोचते आणि वॉचमन गाडी आत सोडायला तयार नाही. हे कळते तेव्हा शेधराव चिडतो. वॉचमनने म्हलाच्यास माले म्हणूनही त्याला प्रचंड राग येतो. पण तो परिस्थिती बघून सागळं सहन करतो. स्वतःच्या मुलाला भातकं मागितल्यावर तो देऊ शकत नाही. पोटेच्या पोराला तो भातकं मागतो. म्हणून मार देतो. तसेच बायकोला दवाखान्यातही नेऊ शकत नाही. पण स्वतःकडे असणाऱ्या दहा रुपयांची जिलेवी व भजी तो वॉचमनला खाऊ घालतो. इथे शेधरावची वॉचमनला भजे व जिलेवी खाऊ घालण्याची इच्छा नसते. पण परिस्थितीपुढे शेधराव शरण आलेला असतो. का तर तो हतबल असतो. तसेच वॉचमन म्हलाच्या शेतकऱ्यास मारतो. तेव्हा म्हलातरा मार खालो पण विरोध करीत नाही. तसेच कोणी शेतकरीही वॉचमनला त्यावेळी विरोध करीत नाहीत. कारण शेतकऱ्यांना माहीत आहे. शेवटी पोलीस, सरकार हे कर्माचाऱ्यांच्या वाचूने असते. आपल्याला कोणी समजून घेत नाही. याची जाणीव शेतकऱ्यांना असते. म्हणूनच शेतकरी हतबल हेतो. हे येथे स्पष्टपणे दिसते. तेव्हा सदर कथेचा अभ्यास करताना शेतकऱ्यांची हतबलता हे एक महत्त्वाचे आशयसूत्र म्हणून आपणास विचारात घ्यावे लागते.

व्यक्तिरेखा :

उठावण या कथेत शेधराव, वॉचमन व शिवा या तीन प्रमुख व्यक्तिरेखा आहेत. या मर्यादित व्यक्तिरेखांच्या आधारेच कथेचे कथानक साकार होते. वाचकांच्या मनावर प्रभाव टाकणाऱ्या या व्यक्तिरेखांचा थोडक्यात परिचय करून घेऊ.

शेधराव :

सदानंद देशमुख यांच्या 'उठावण' कथेतील प्रमुख पात्र शेधराव हे आहे.

शेतकऱ्यांच्या जगण्यातील वास्तवता आणि दुःखच्या विविध वावू, मांडण्यासाठी लेखक सदानंद देशमुख यांनी 'उठावण' कथेमध्ये शेणवाव हे पात्र अत्यंत समर्थपणे उभे समजवलेली, शोषण यांविषयासाठी विद्रोह करणारी ही व्यक्तिरेखा आहे. शेणवावची हतबलता आणि अगाधता प्रस्तुत कथेतून उभी राहते. विद्रुभातील कुटूंबाही शेणवावला स्वतःच्या दुःखाचे, शोषणाचे जगमस्थान सापडले आहे. पण या शोषणाच्या विरुद्ध आपण काहीच करू शकत नाही. या अगाधिकतेतील दुःख 'उठावण' कथेतून स्पष्ट होते. जागतिकीकरणानंतरच्या शेती आणि शेतीच्या विविध प्रश्नांच्या संदर्भात प्रस्तुत कथा बोलाताना दिसते. एकीकडे जगण्याचे प्रश्न तीव्र झाले आहेत. सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपुढे भौतिक गरजांचे नवे प्रश्न उभे राहिले आहेत. एकीकडे खर्च वाढतो आहे. आणि दुसरीकडे वेणारे उत्पन्न घटत आहे. या कारीत सापडलेल्या शेतकऱ्यांचे चित्रण या कथेमध्ये येते. आपल्या कुटुंबाकडे त्यांच्या गरजांकडे शेणवावला लक्ष देता येत नाही. मुलांच्या, बायकोच्या वेगवेगळ्या गरजा शेणवाव पूर्ण करू शकत नाही. यातील त्याची हतबलता प्रस्तुत कथेतून स्पष्ट होते. किंबहुना फेडरेशनला कापूस घालण्यासाठी निवालेल्या शेणवावच्या मानसिक मनोगातातून समकालीन वास्तव अत्यंत प्रभावीपणे चित्रित झाले आहे. शेणवावच्या मानसिकतेतून तो परिस्थिती पुढे हलवत चालल्याचे, पराभूत होत असल्याचे चित्र येत राहते. त्याच्या मनात साचलेल्या दुःखानून तो विद्रोहाचे वाट पकडतो. बांचमनला मारहाण करतो. या सगळ्या परिस्थितींमधून समकालीन कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या जगण्यातील विविध तऱ्हा लेखक सदानंद देशमुख यांनी प्रत्यक्षपणे मांडल्या आहेत. समकालीन अवस्थेमध्ये शेतकरी अनेक पद्धतीने उत्पादनाची साधने बदलवण्याचा प्रयत्न करतो आहे. नाट्यी उत्पादन देणाऱ्या पीक रचनेकडे शेतकरीवर्ग वळला आहे. पण शेतीमध्ये होणारा खर्च आणि वेणारे उत्पादन यातली तफावत ही शेणवावच्या पतनला जबाबदार आहे. समाजव्यवस्थेचा गाडा ओढणारा जगाचा पोरशिदा शेतकरी कसा नागवला जातो. याचे चित्रण या कथेतून येते. कापूस घेऊन जाणाऱ्या बैलगाडीच्या बैलासारखी अवस्था शेणवावची झाली आहे. व्यवस्थारूपी गाडा ओढत असताना शेणवावला अनेक प्रकारच्या जखमा होतात. या जखमा त्याच्या शरीरावर दिसत नसल्या तरी हा जखमा शेणवावच्या मनावरती होतात. शेणवावच्या मनावरती होणाऱ्या जखमा उलगडून दाखवण्याचा प्रयत्न येथे सदानंद देशमुख यांनी केलेला आहे. शेतकऱ्यांच्या अनेक प्रकारच्या भाषिक लकवी, त्यांच्या जगण्यातील विविधता, त्यांची शारीरिक ठेवण, त्यांच्या हालचाली, त्यांच्या मनाची होणारी मानसिक घातमेले या सगळ्यांचे चित्रण शेणवाव

या व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून सदानंद देशमुख यांनी अत्यंत उच्चरूपणे केलेले आहे. शेणवावच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू, या व्यक्तिरेखांच्या विविध वावू, मानसिकता, वैदिक दृष्टिकोन सदानंद देशमुख यांनी अत्यंत उत्तम पद्धतीने रेखाटले आहे. शिवा :

या कथेतील दुसरी महत्त्वाची व्यक्तिरेखा म्हणजे शिवा ही होय. शेणवावच्या कापसाला घेऊन जाणारा बैलगाडी चालक म्हणजेच शिवा. या शेतमजुराची व्यक्तिरेखा प्रस्तुत कथेतून लेखक सदानंद देशमुख यांनी उभी केलेले आहे. शिवा मजूर आहे. मजूर आणि शेतकरी यांच्यातील एक अंतर, वेगळेपण, मूल्यात्मक आर्थाचे प्रस्तुत कथेतून उभी राहते. शिवाला बैलावढील अत्यंत प्रेम वाटते. बैलांच्या होणाऱ्या अवस्थेमध्ये तो याचाळ होतो. पण शिवाची ही मनावरत्या शेणवाव समजून येत नाही. कुटुंबी मूल्यात्मक दृष्टिकोनातून शिवा आणि शेणवाव यांच्यामध्ये झालेल्या तफावतीचा, रंदावणाऱ्या वाजूवर या कथेतून प्रकाश पडतो. शिवा बैलावरती प्रेम करतो. किंबहुना बैल हेच शिवाच्या जगण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे. बैलांना होणारा त्रास शिवाच्या मनाला होतो. पण तो शेणवावला जाणवत नाही. इथे शेतकरी आणि शेतमजूर यांच्या जगण्यातील तफावत त्यांच्या जगण्यातील वेगळेपण प्रस्तुत कथेतून अधोरेखित होते. शेवटी व्यवस्थेमध्ये शिवा आणि शेणवाव हे व्यवस्थेचे वळी आहेत. या अंतिम मत्त्वावर प्रस्तुत कथेतून प्रकाश पडतो. किंबहुना शिवाची बैलावरती प्रेम करणारी व्यक्तिरेखा उभी करून लेखकाने वेगळ्या पद्धतीने मुके प्राणी आणि माणसांच्या जगण्यातील एक आंतरिक नात प्रस्तुत कथेतून उभे केलेले आहे. समकालीन काळातील शेतमजुरांच्या जगण्यातील वास्तव, त्यांच्या जगण्यातील कारण, त्यांच्या जगण्यातील मनाचा मोठेपणा कथेतून उभा राहतो. बैलावरती प्रेम करणारा शिवा हा वाचकांच्या मनाचा ठाव घेतो. सदानंद देशमुख यांनी शेणवाव आणि शिवा यांच्यातील अंतर संघातून या दोन व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून शेतकरी आणि शेतमजूर यांच्या जगण्यावर प्रकाश टाकलेला आहे. या व्यक्तिरेखातील वेगळेपण आपल्या नजरेत भरणाऱ्या आहे.

बांचमन :

ही 'उठावण' कथेतील खलनायकी प्रवृत्तीची व्यक्तिरेखा आहे. शेतकऱ्यांना लुटणारा, शेतकऱ्यांना खेळवणारा, शेतकऱ्यांचे रक्त पिणारा अशा प्रकारची व्यक्तिरेखा बांचमनची लेखक सदानंद देशमुख यांनी उभी केली आहे. किंबहुना बांचमन हे व्यवस्थेचे प्रतिनिध आहे. व्यवस्था शेतकऱ्यांना कसे नागवते, कशी लुटते, तिच्या विविध वावूवरती बांचमन या व्यक्तिरेखेतून प्रकाश पडलेला आहे. बांचमन हे कुणी व्यक्ती नसून तो प्रवृत्ती आहे. त्यावरून तिच्या मुळापर्यंत जाण्याचा लेखकाने खास प्रयत्न केला आहे. बांचमनच्या व्यक्तिरेखेतील अनेक वावू या विचार करावला लावणाऱ्या आहेत. केवळ स्वतःच्या

सुखासाठी अनेकांचा बळी देणार वॉचमन आजच्या व्यवस्थेचे खरे प्रतिक आहे. असे आपल्याला म्हणता येईल. वॉचमनच्या हावभावानून, वागण्यातून ही व्यक्तिरेखा ठळक होते. या कथेतून अत्यंत उठावदापाणे उभी केलेली ही व्यक्तिरेखा आहे. वॉचमनच्या विचार प्रक्रियेतून त्याचा शेतकऱ्यांकडे पाहण्याचा तुच्छतादर्शक मनोभाव उत्तम पद्धतीने सदानंद देशमुख यांनी उभा केला आहे. कथा वाचताना खलनायक वॉचमनच्या बदल वाचकाच्या मनामध्ये तिरस्कार, राग निर्माण होतो. यालून सदानंद देशमुख यांचे व्यक्तिरेखा रेखाटण्याचे कसब आपल्या प्रत्येकाला येते. अत्यंत धाटदार शब्दांतून, वास्तवदर्शी स्वरूपातून वॉचमनची व्यक्तिरेखा कथाकाराने प्रस्तुत कथेत मांडलेली आहे. ही कथा वाचकांच्या मनाचा ठाव घेते. याचे उत्तर लेखकाने उभ्या केलेल्या सजीव, अत्यंत संवेदनशील, वास्तवातील व्यक्तिरेखा हेच याचे खरे गमक आहे. या व्यक्तिरेखा अत्यंत वास्तवदर्शी झाल्यामुळे प्रस्तुत कथा ही वाचकांच्या मनाचा ठाव घेते. वाचकांच्या मनावर शेतकऱ्यांचे दुःख कोरण्यास ही कथा अत्यंत समर्थ ठरते. असे आपल्याला सांगता येते. किंबहुना शेतकऱ्यांच्या जगण्याला अत्यंत योग्य शब्दात अभिव्यक्त करणारी ही कथा आहे.

सदानंद देशमुख यांनी 'उठावण' कथेत तृतीयपुरुषी निवेदन शैलीचा अवलंब केला आहे. या कथेचा कालावकाश केवळ एक दिवसाचा आहे. त्यात शेणरावचा जीवन संघर्ष केंद्रस्थानी असला तरी संपूर्ण कृषी व्यवस्थेला, शेतकऱ्यांच्या व्याथा-वेदनांना मुखर करणारे हे कथा निवेदन वास्तवाला कवेत घेणारे आहे. अत्यंत प्रवाहीपणे, सहजतेने कथेचे निवेदन केल्यामुळे शेवटपर्यंत कथेची जिज्ञासा व उत्कटता टिकून राहते. त्यामुळे कथेला वाचनीयता प्राप्त झाली आहे. कथेचा नायक शेणरावचे भूतकाळातील मनोनिवेदन कथाशय्याची परिणामकारकता वाढवण्यासाठी उपयोगी झालेले आहे. उदा: वॉचमन भजी - जिल्हेवी खात असताना शेणरावचे भूतकाळातील मनोनिवेदन.... 'उठावण' ही कथा सरळ साध्या निवेदानातून अलगावपणे उलगडत जाते. हेच या निवेदनाचे सामर्थ्य आहे.

सदानंद देशमुख हे बुलढाणा जिल्ह्यातील अमडापुरचे आहेत. त्यांच्या कथेत त्या परिसरातील बोलीभाषा अगदी सहजतेने आली आहे. त्यात कोणताही अभिनिवेश व अतिरंजितपणा नाही. उदा: "गाडीचा नंबर लागतो का नाही कोणास माहीत? नाई लागला त माय मी एवढा कातोडा करूनसऱ्या काय फायदा?" या कथेच्या आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे नाट्यात्मक घटना - प्रसंगांची निवड व पात्र अनुकूल भाषा यांमुळे ही कथा वाचनीय होते. उपमा, प्रतिमा, म्हणी यांचा जाणीवपूर्वक केलेला वापर कथेला काव्यात्मकता व सूचकता प्राप्त करून देतात. विशेषतः कृषी संस्कृतीशी निगडित शब्द- भाषा, पात्रांना जिवंत करणारे संवाद, आटोपशिरण आणि उत्कटता यांमुळे

निफन ७४ ८०

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

त्यांची कथा कलात्मक पातळीवर उंचावली आहे. कोणत्याही कथेचे कथानक विविध प्रकारच्या घटना प्रसंगानून व पात्रांच्या अनेकपदी गुंफणीतून साकार होत असते. सदानंद देशमुख यांनी जे प्रसंगचित्रण कथेत केले आहे ते अत्यंत प्रभावी झाले आहे. उदा: बैलगाडीचे चाक मोडते तो प्रसंग, वॉचमनला भजी - जिल्हेवी खावला घालतो तो हॉटेलमधील प्रसंग, तसेच शेणराव वॉचमनला मारतो तो प्रसंग. हे प्रसंग वाचकांच्या समोर घडत आहेत असे वाटते. जणू काही चित्रपटातील दृश्य पाहतोय इतका जिवंतपणा या प्रसंगांना आहे. हे सदानंद देशमुख यांच्या निवेदन शैलीचे व भाषेचे सामर्थ्य आहे.

समस्येप :

'उठावण' ही सदानंद देशमुख यांची महत्त्वाची कथा आहे. ही कथा शेतकऱ्यांच्या वाट्याला येणारे कष्ट, हल-अपेष्टा, संघर्ष तर मांडतेच. पण आपल्यावर अन्याय करणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्ध बंड काढताना दिसते. बहुतांश ग्रामीण साहित्य कृषी संस्कृतीतील माणसांच्या जगण्यातील वेदना, अगातिकला, हलबलता मांडून थांबत होते. त्यास सदानंद देशमुख यांनी विद्वोहाची किनार प्राप्त करून दिली आहे. आपल्यावर अन्याय करणाऱ्यांचा अन्याय किती दिवस सहन करावचा? शेतकऱ्यांच्या सहनशीलतेचा अंत झाल्यावर तो कसा पेटून उठतो याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे ही कथा होय. या कथेतून प्रस्थापित व्यवस्थेला सदानंद देशमुख यांनी एक प्रकारे झाराच दिला आहे. सरकारच्या सर्व योजना जर केवळ राजकीय पुढारी, शासकीय कर्मचारी यांची घरे भरण्यासाठी असतील तर सामान्य शेतकरी बंड करून उठल्याशिवाय राहणार नाही. आज केवळ वॉचमनपुरता मर्यादित असणारा विद्वोह भविष्यात समग्र व्यवस्था उलटवून टाकू शकतो, याचे सूचन ही कथा अत्यंत कलात्मकतेने करते. म्हणूनच मराठी ग्रामीण कथेत या कथेचे विशेष असे स्थान आहे.

संदर्भ :

- राजन गवस: 'साहित्य आणि समाज', प्रा.गो.मा. पवार गौरवग्रंथ (संघ.) प्रा. नागनाथ कोतापळे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- मनोहर सुखडे: '१९८० नंतरची ग्रामीण कथा', बळीवंत प्रकाशन, नांदेड.
- रमेश जाधव: 'ग्रामीण कथा वास्तवता आणि रंजकता', गौरवणी प्रकाशन, औरंगाबाद.
- प्रा. वेळवंडे लक्ष्मीकांत: 'सदानंद देशमुख यांच्या कादंबऱ्या: एक आकलन', शब्दाली प्रकाशन, अहमदनगर.

७४ ७४

प्रस्थापित व्यवस्थेला झारा देणारी कथा 'उठावण' ७४ ८१

REVISTA DE PESQUISA

International Online Multidisciplinary Journal

Volume - 10 | Issue - 4 | January - 2021

Impact Factor : 5.7631(UIF) 2249-894X

“EFFECT OF TECHNOLOGY IN SPORTS AND PHYSICAL EDUCATION”

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

Mr. Balasaheb Namdev Margaje

Mr. Balasaheb Namdev Margaje

Director of Physical Education & Sports, M.S. Kakade College
Someshwarnagar, Baramati, Dist. Pune, Maharashtra, India

Abstract : Today the field of Physical Education and Sports can make a significant contribution to the role of technology play in enhancing sports performance.....

Editor - In - Chief - Asha Yasholdevi

International Online Multidisciplinary Journal

Review of Research

Save Tree, Save Paper, Save World

ISSN NO: 2249-894X

Impact Factor : 5.7631(UIF)

Vol - 10 | Issue - 4 | Jan - 2021

Content

No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	"EFFECT OF TECHNOLOGY IN SPORTS AND PHYSICAL EDUCATION" Mr. Balasaheb Namdev Margaje	1
2	POVERTY ERADICATION IS THE VISION OF GOVT. OF JHARKHAND Mithulesha Prasad Singh and Dr. Kumar A. N. Shah Deo	4
3	COOPERATIVE BANK ARE SHARING THE EQUITABLE MARKET PLATFORM LIKE ANY OTHER NATIONALIZED BANK Samyog Srivastava and Dr. Kumar A. N. Shah Deo	12
4	A STUDY OF PELLUCIDITY IN COMMUNICATION WITH THE STOCKHOLDERS AND SHAREHOLDER USING E- INVESTMENT OPERATION DURING COVID-19 PANDEMIC IN NAGPUR DISTRICT Dr. Suresh A. Bhagwat	17
5	POST-WAR DIS-ILLUSIOMENT AS REFLECTED IN ENGLISH POETRY Dr. Umar Farooque	21
6	म शरज्जंद मुक्तिबोध यांच्या साहित्यातील "माणूस" Dr. Prakash Rajendra Patil	25
7	NATIONAL DISASTER MANAGEMENT GUIDELINES MANAGEMENT OF URBAN FLOPING Dr. Smt. Sumila Ekka	29
8	A STUDY OF SCIENCE INTEREST OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN LOWER SUBANSIRI DISTRICT, ARUNACHAL PRADESH Shri Gauranga Biswas and Su. Dilima Siga	31
9	WITTGENSTEINIAN FIDEISM: KAI NEILSEN'S REMARKS ON FEW WITTGENSTEINIANS Meenabai Giri	38

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

VOLUME - 10 | ISSUE - 4 | JANUARY - 2021

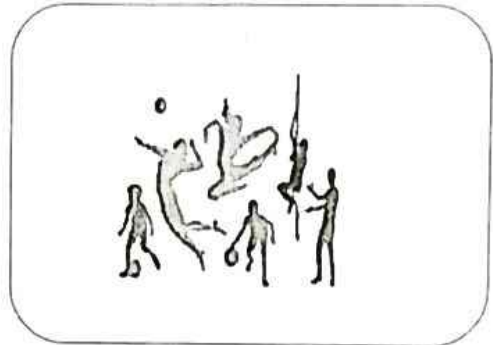

"EFFECT OF TECHNOLOGY IN SPORTS AND PHYSICAL EDUCATION"

Mr. Balasaheb Namdev Margaje
Director of Physical Education & Sports,
M.S.Kakade College Someshwarnagar,
Tal.- Baramati, Dist- Pune, Maharashtra, India.

ABSTRACT

Today the field of Physical Education and Sports can make a significant contribution to the role of technology play in enhancing sports performance. Technology in sports and physical education has established scientific discipline in physical activities and also improve learning and coaching. Today technology is an important factor for everyone. In 21st century the importance of Technology and we always inspired about using new technology in day-to-day life. This paper aims to explore the importance of Technology in Sports and Physical Education sector. Sporting Technology is man-made means developed to reach human interests or goals in or relating to a particular sport. Technology in sports is a technical means by which athletes attempt to improve their training and competitive sport. It is the knowledge and application of using specialized equipment and the latest modern technologies to perform tasks more efficiently. Recent developments in sporting technologies have created a variety of products aimed a improving and increasing athletic performance. Athletic health can be maintained and observed and injuries treated through the production of modern sporting technologies as heart rate monitors, pedometers and body-fat monitors. Through this, a greater depended knowledge of the human body and its potential has been recognized allowing athletes to train and complete in sports. Modern sporting technologies have also competition judging easier and more accurate and spectator interest and excitement is enhanced by broadcasting and in stadium display. Technology such as CAD (Computer Aided Design) can play a major role in the improvement of sporting equipment. CAD also used regularly in the justification of physical facts and figures and for both competitive and training circumstances. Other technologies such as smart equipment can be used to evaluate human performance. Modern technologies such as motion capture analysis are also used to analyse athlete performance. This involves digitally recording the athletes movement during the sport activities, which can then be used for personal performance evaluation by the sportsman.

KEYWORDS: Technology, Athlete, Physical Education, CAD, Equipment, Performance.

INTRODUCTION

The world of sport is continually changing over the years, and the use of technology is just one of these areas that have made an impact on many in the modern day. Technology in various forms has been utilized in sport for many years and plays particularly vital role in elite sports. Some of the

thematic application of technology include, sporting equipment, clothing and wearable's, facilities competition adjudication and format media broadcasting and communications and performance analytics.

A major trend in sports technology is toward real time application of devices that provide athletes, coaches and analysts with immediate feedback across a wide range of performance factors. Another trend is toward devices that are smaller, lighter, more powerful and easier to use. One criticism of the use of technology is that it can slow down the speed of the game but on the other hand for many people it makes watching it more enjoyable to see the correct decisions being made.

EFFECTS OF TECHNOLOGY IN SPORTS :-

*** Technology Assist the Umpires :-**

Many sports Umpire have used action replay and other high-tech aids to help umpire make the right decision. For example in international cricket, the third umpire has been used one sitting off the ground with access to TV replays of certain situation (such as disputed catches, run out, boundaries) to advise the third umpires. The umpire out on the field is in communication via wireless technology with the other umpires.

*** Hawk- Eye Technology:-**

Hawk-Eye is a revolutionary sports tracking device. Hawk-eye is the name of computer and camera system which traces a balls trajectory. It provides valuable information to player's coaches and umpires to enable them to identify faults, measure performance and improvement focus on specific areas and improve tactical awareness.

*** Coach and Referees in Decision making:-**

The use of technology in sports is growing rapidly. In cricket, wrestling, football, swimming and many other sports and field of physical education technology helps referees and coaches, sports person in decision making. Some of these includes the use of microchips, ball and signals to referee, microphones and earpieces, electronic sensors in goal posts, cricket stumps, tracking system for offside play, goal line. Every sports use of technology helps referee, coaches, player to make a better decision.

*** Technology is Authentic Substitute for Human Error :-**

In the earlier days, whatever decision was made by the match officials was considered the last word. Though efforts had been made by all the great sports governing bodies of the world to do away with bias, yet the element of human error still remained and will continue to exist. What technology strives to do is to remove the element of human error in the course of a match been played.

*** Technological Advancement in Equipments:-**

Equipment are constantly changing in sports like rackets, helmet, cycles, shoes swimming costume, wrestling costume, synthetic running track, different games mat etc. equipments are constantly changing in all sports and become lighter to increase power and reduce injury. It is now stronger and better protection in certain sports and physical activities like as running, jumping and many other physical movements.

*** Technological Advancement in Facilities :-**

Technology has improved the materials that are available to sports manufactures making the athlete more aerodynamic in swimming, cycling, skating, athletic event, gymnastic has improved the quality of surfaces in football, hockey, tennis, athletic and gymnasium hall etc. Thus the improvement in playing surfaces has made the sports safer and attractive and also fitness Gyms are full of computerized training equipment. Stadiums are being updated to make spectators safer.

Technology Increase athletic performance :-

Sports gear such as clothing and footwear should be user friendly and include valuable properties such as strength, flexibility, density, thickness, durability, toughness, resistance to moisture and more importantly cost. Footwear is generally considered more for comfort and injury avoidance rather than performance enhancement, whereas clothing such as the fully body suits used in swimming are often claimed for rationalize the competitor's performance times where winning or losing the race is measured in hundredths of seconds. Thus, recent developments in sporting technology have created a variety of products in many sports aimed at improving and increasing athletic performance.

CONCLUSION :-

Technology play vital role in the human being. Technology in sports is essential to the day and age of performance for athletes with is making game easier. Technology also makes better information available to coach, athlete to increase their performance. Technology analysis athlete movement during the sporting activities which can then be used for personal performance evaluation by the sportsman. Finally efficient technology will help in enhancing the performance and quality of sports.

REFERENCES :-

- 1) Bandura, A (1986). Social Foundations of thought and action; A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- 2) Mittu Nailk, (2001). Information Technology.
- 3) Manescu, M. (2009). Didactica educatiei : ANEFS.
- 4) Middle, S.J.H., Fox, K.R. and Edumands, L. (1994) Physical activity promotion in primary health care in England. London: Health Education Authority.
- 5) Various types of advanced technologies in sports available at; <http://www.academia.edu/81100201>.

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

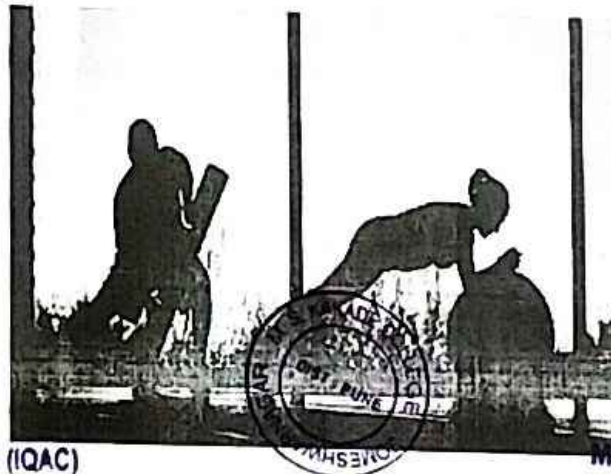
Golden Research Thought

VOLUME - 10 | ISSUE - 4 | OCTOBER - 2020

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

Impact Factor : 4.6052 (UIF) ISSN: 2231-5063

FITNESS REFLECTS ON HEALTHY LIFESTYLE

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugtrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

Mr. Balasaheb Namdev Margaje

Mr. Balasaheb Namdev Margaje

Director of Physical Education & Sports, M.S. Kakade College Someshwarnagar,
Tal.- Baramati, Dist- Pune, Maharashtra, India.

ABSTRACT : Fitness is the state of being physically healthy and fit. Physical activity and fitness will lead to additional improvement in health status and empowering to those looking better their mind and body, healthy lifestyle through fitness.....

Editor - In - Chief - Dr. T. N. SHINDE

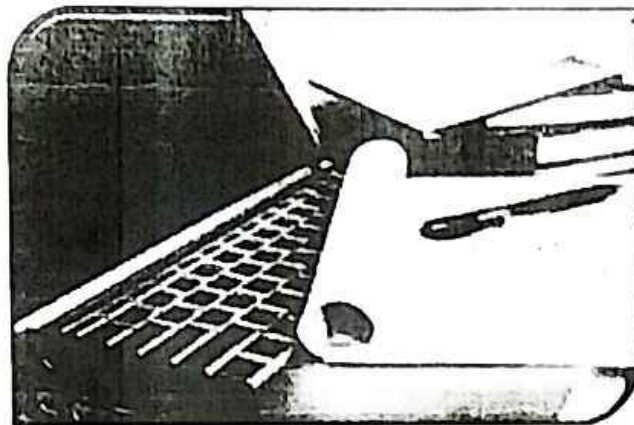

Golden Research Thoughts

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

ISSN: 2794-9622 | Impact Factor: 0.6052(UOI) | Volume: 10 | Issue: 02 | Oct - 2020

Sr. No	Title And Name Of The Author (S)	Page No
1	INFLUENCE OF CUSTOMER RELATIONSHIP MANAGEMENT ON CO-OPERATIVE BANKS IN SOLAPUR CITY Dr. M. A. Dalal	1
2	COMPARISON STATUS OF STRENGTH AND SPEED BETWEEN KHO-KHO AND KABADDI MALE PLAYERS Dr. Ramchandra Maruti Londhe	6
3	FITNESS REFLECTS ON HEALTHY LIFESTYLE Mr. Balasaheb Namdev Margaje	10
4	REGIONAL DISPARITIES IN LEVELS OF DEVELOPMENT IN KOLHAPUR DISTRICT OF MAHARASHTRA Ujjwala Khare & Prajakta Thakur	14

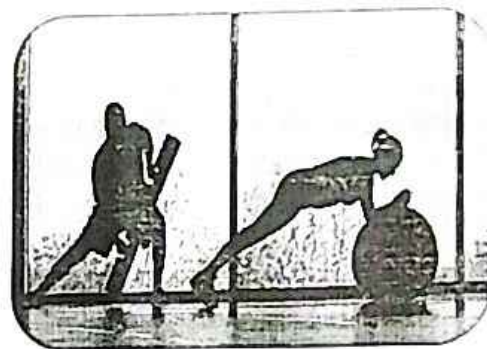
FITNESS REFLECTS ON HEALTHY LIFESTYLE

Mr. Balasaheb Namdev Margaje

Director of Physical Education & Sports,
M.S.Kakade College Someshwarnagar,
Tal.- Baramati, Dist- Pune, Maharashtra, India.

ABSTRACT

Fitness is the state of being physically healthy and fit. Physical activity and fitness will lead to additional improvement in health status and empowering to those looking better their mind and body, healthy lifestyle through fitness. The best of living a good life is by maintaining good health and fitness. Fitness is key source of living happy and healthy, Physical fitness keeps heart, lungs and circulatory respiratory and other system of the body healthy. The world health organization (WHO) had set a target that every person in the world should become health conscious by 2000 AD and it was right step in the attainment of health for all.

Maintain good health is an important factor for everyone. Health is wealth is one the sayings in our Indian tradition. In this globalization, every one is busy with their work and neglecting their health fitness, which leads to not only health problems but also to fatal death. Physical activity can bring you many health benefits physical fitness is the fine-tuning of the human body to perform and work well. The goal of fitness is to maintain health, reduce disease, disability and to enhance the overall quality of life of individuals over the entire the life span. Fitness gives us a capacity to enjoy a full life. Quality of life is a state of health, happiness and prospering of a human being.

KEYWORDS: *Physical Fitness, Physical Activity, Health, Healthy Lifestyle, Exercise, Diet.*

INTRODUCTION

Physical fitness refers to that condition of the body wherein an individual is able to carry out lifestyle with greater ease while being immune to potential health issues and importance of emergency situation. We are physical and spiritual beings. Our mind, body and spirit are all connected and learning how they work together and how to care for them can save us from unnecessary pain and suffering. Knowing how to take care of our body, mind and spirit will lead us down the path towards happiness, health and wealth. In modern times everybody has become aware of fitness and health. In the words of Swami Vivekanand "What our Country's now wants are muscles of iron and nerves of steel, gigantic wills, which nothing can resist, which can penetrate into the mysteries and secrets of the universe."

* What Is Physical Fitness ?

In general meaning, physical fitness is a general state of good health. Obtaining a physical fitness is a result of certain great physical activity, proper nutrition and diet and most important is the proper course of the physical recovery which is rest. In a nutshell, physical fitness is the fine tuning of the human body to perform and work well.

Importance of Physical Fitness :-

Physical fitness substantially reduces the risk of dying of coronary heart disease, the nation's leading cause of death, and decreases the risk for stroke, colon cancer, diabetes and high blood pressure. It also helps to control weight. Contribute to healthy bones, muscles and joints reduces falls among older adults, helps to relieve the pain of arthritis; reduces symptoms of anxiety and depression and is associated with fewer hospitalizations, physician visits and medications. Moreover, physical activity need not be strenuous to be beneficial; people of all ages benefit from participating in regular moderate intensity physical activity, such as 30 minutes of brisk walking five or more times a week.

6 components of Physical Fitness for healthy lifestyle:

1) Muscular Strength	2) Muscular Endurance
3) Cardio Vascular Endurance	4) Flexibility
5) Body Fat Composition	6) Co-ordination
7) Balance	8) Agility
9) Speed	10) Power

Fitness is defined on the following factors:

- 1) Proper Work Out.
- 2) Proper Diet
- 3) Health lifestyle
- 4) Rest Relaxations.

E. PROPER WORK OUT:

The factor that determines how long we live is not how much we weigh, but how much exercise. Studies have shown that men who are thin but unfit are more likely to die prematurely compared to men who are fat but fit, aside from the people on the extremes. It is not a matter of whether you are fat or thin, tall or short. It is a matter of being fit, being healthy means being fit. To achieve this, we have got to exercise and there are no short cuts.

Today exercise has become so commercialized that it has become a fashion trend rather than a culture towards healthy living. A healthy body is a product of a healthy mind as the latter controls the body. It should be either a necessity for every human being. Physical well-being determines the quality of our life. A healthy physical body promotes and enhances spiritual and emotional well-being, which in turn helps us realize our potential, living life with zest to the fullest.

By understanding the basic principles of healthy living and applying them with sense and moderation, people can vastly improve their quality of health reducing the risk of high blood pressure, diabetes, cardiovascular diseases and others as well as increase the length of their lives. Inactivity is common among all age groups, 40% of the world people are fat. Millions have become couch potatoes. Millions hop like pugs. "Fit out" not knowing when to stop. Even though several studies have linked an inactive lifestyle with increased risk of heart attack, few people exercise with consistency. Lack of exercise is a risk factor for various diseases and people miss the positive thrill of "exercise high" and end up looking for negative cheap thrills elsewhere.

Adhering to a regular exercise program can help to eliminate other known risk factors. In addition to benefiting the cardiovascular system, regular exercise allows your body to function freely and powerfully,

increasing flexibility, stability, strength and power as well as enhancing your sense of well-being "exercise high and confidence".

2) PROPER DIET :-

The health of an individual depends on his nutrition. This well known fact has led man to be more aware of the food he consumes. It is essential for a healthy diet to eat a variety of food so that you get all the vitamins, mineral and nutrients you need. Now the question arises as to how much you should eat? This will depend on the type of activity which the person concerned performs. One should see that he takes a balanced diet which contains adequate amounts of proteins, carbohydrates and fats as well as sufficient vitamins and minerals. To obtain a balanced diet, make sure that you eat each day some foods giving concentrated proteins e.g. milk, fish, meat etc., some vegetables, fruits, dal, to provide Vitamin C and other vitamins, nutrients and fibre, vegetable oil, and some whole meal, cereals or chapatti to provide more protein, energy, vitamin and fibre.

3. HEALTHY LIFESTYLE :

Positive attitude results into positive result and by changing inner attitudes of their minds one can change the outer aspects of their lives. Likewise our emotions are the driving power of our lives when we are aroused emotionally, unless we do something great and good, we are in danger of letting our emotions perverted. So if we adopt healthy lifestyle by changing our attitude, we will add something to our fitness.

Benefits of Physical fitness :-

Regular physical activity is one of the most important things you can do for your health it can help. The physical activity benefits as follows.

- * Control your weight.
- * Reduce your risk of cardiovascular disease.
- * Reduce your risk for type 2 diabetes and metabolic syndrome.
- * Reduce your risk of some cancers.
- * Strengthen your muscles and bone.
- * Improve your mental health and mood.
- * Improve your ability to do daily activities and prevent falls, if you are an older adults.
- * Increase your chances of living longer.

CONCLUSION:

Fitness is very important aspect for healthy lifestyle because it reduces risk of cardio vascular disease, improve brain function and prevent many diseases. It decreases the chances of pre mature death and improves the length and quality of healthy lifestyle. Understanding the importance of physical fitness can be a key element in keeping yourself physically and mentally healthy. At any age, being physically fit is an asset to your overall health.

Physical fitness mainly consists of daily exercise, healthy nutrition, and adequate sleep. These three things have an enormous effect on your general health. Lastly proper exercise system nutritional food, regular medical check-up stress management, rest and sleep, avoidance of smoking, alcohol drugs, various sports and games give an individual total fitness. In addition, total fitness is a symbol of good health.

BIBLIOGRAPHY :-

1. Brian J. Sharkey, "Fitness and Health"
2. Wener W. Hoeger Sharon A. Hoeger "Lifetime Physical Fitness And Wellness: A personalized program."
3. A.J. Kennedy. "Fitness A way of life".
4. Mariene Wallach Anna Palma, Monika Roe (illustrator) "Handbook on Physical Fitness."

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar
Available online at www.ijp.world

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

PALARCH | Scientific Journals in
Palaeontology and Egyptology

www.palarch.nl/index.php

ISSN NO: 1567-214X

**COPUS INDEXED UGC CARE GROUP-II CERTIFIED
JOURNAL**

This is to Certify the Paper entitled

**Women's Participation in Democratization and Decision
Making in the Politics**

Authored By:

Dr. Nilesh Chandrakant Adhav, Assistant Professor

From

**Department of Political Science, M. S. Kakade College,
Someshwarnagar, Tal: Baramati, Dist: Pune, 412306**

Has been published in Palarch's Journal of Archaeology
of Egypt/Egyptology, Volume -18, Issue - 10, 2021

Co-ordinator
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL
Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

PalArch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology

Women's Participation in Democratization and Decision Making in the Politics

Dr. Nilesh Chandrakant Adhav

Assistant Professor, Department of Political Science, M. S. Kakade College,
Someshwarnagar, Tal: Baramati, Dist: Pune, 412306
Email: nc.adhav@gmail.com

Dr. Nilesh Chandrakant Adhav, Women's Participation in Democratization and Decision Making in the Politics,-- Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology 18(10), 494-498. ISSN 1567-214x

Keywords: Democracy, Democratization, Women's Empowerment, Political Dominance.

ABSTRACT

Since 1900, 'Women's Empowerment', 'Democracy' and 'Democratization' have been key issues in the global political debate. In the context of democratization, be it global politics or domestic politics - the overall micro-observation and knowledge of politics is now widely practiced. Among the southern European countries, the third wave of democratization began with countries like Portugal and Spain. The wave, which began in 1974, swept across southern European countries, including Africa, the Soviet Union, Eastern Europe, South Asian countries, and Latin America, and wiped out many undemocratic regimes in most parts of the country. All these uprisings for democratization were born out of the people's movement and enthusiastic participation as well as the activism of the citizens. The participation of women in this wave of democratization in this country and abroad was also remarkable. Women were actively involved in the process of democratization through self-help groups, working groups, NGOs, social movements, elections, social media, etc. This active participation of women was what enabled democratization.

Later the Congress Party the most important political party of the time nominated 32 women candidates in 1985 Lok Sabha Election, while only 19 women candidates were nominated in 1980 and 17 in 1990. This has had an inadequate influence of women on the inter-party power structures of the Congress. This means that while getting nominations of women candidates, you see a steady decline. The active participation of women in politics has always been an issue of discussion in Maharashtra. This participation can be divided into two parts, one is to participate in the voting process and the other is to contest elections with active participation. However, the participation of women in both these processes is not so great. The number of women candidates in the 2019 Maharashtra Assembly elections was negligible. Women are considered to be just as important factor as men in determining the turnout in any election.

Introduction

After a successful Mars mission a few years ago, 20 percent of the scientists working at ISRO are women. It is natural to feel that these numbers should increase after this admirable performance. Women are not independent from the ancient Indian social system and are considered secondary in patriarchal culture. We can see that the patriarchal culture has changed a little in today's modern age. It was secondary in every field, social, economic, religious, political. She had no authority in politics. Therefore, in the history of ancient India, very few women ruled the state, and running the state did not fit into the religious tradition. We found in a patriarchal culture, women are neglected. After the independence of India, the Indian Constitution enacted a number of laws to change the economic, social, political, educational and religious status of women. Laws were enacted from gender equality to economic rights. Similarly, a law was enacted to strengthen the Indian democratic system to allow women to participate in politics and to give reservation to women in local bodies.

Given the role women have played in this wave of democratization in the country, it is likely that democratic politics will take a new turn. It was hoped that the increasing participation of women in politics would not only change the quality of democratic politics, but also make the idea of democracy more and more meaningful.

Do women exercise their rights in the political arena in this research essay on women's participation in politics and reality? Are women given less importance politically than male candidates? Has the women benefited from this law? How much women actually use this law, just as much as men interfere in the rights of women. It is the intention of the researcher to shed light on all these factors. Therefore, the above topic has been selected for the research topic.

Hypothesis:

1. Women are involved in politics.
2. In the political system, men interfere in women's rights.
3. Women benefited from reservations.
4. There are limits to women's rights.
5. Women are not given much importance in the decision making process.

Objectives:

1. To study the political participation of women.
2. Find out if reservations benefit women.
3. To study whether women's rights are dominated by men in the political arena.
4. Exploring the limitations of women's rights.
5. To verify whether women are given priority in the decision making process.

British political participation:

The British monarchy came to trade in India and established the monarchy in India. The British had established political supremacy by destroying the Indian monarchy. Along with the political system, the British tried to make progress in social, educational, political and economic matters. While reforming the society, social reformers like Mahatma Phule, Shahu Maharaj, Dr. Babasaheb Ambedkar, Raja Ram Mohan Roy supported the British. So in the social sphere the British had tried to make some improvements. He had tried to ensure the overall development of women as

well. Many British officials felt that women should be freed from traditional social constraints. Therefore, during the British period reforms like Satibandhi Act, Economic Rights, women's education and separate schools for girls were introduced by the British. As a result, we can see that some Indian women are educated. In many Anti-British provinces, many women had asserted their rights through political participation. During the British monarchy many women had participated against him. So there were some limited rights. As a result, political awareness among women was high.

Political Participation of Post-Independence Women:

The British rule ended in 1947 and India gained political independence. The political leadership of independent India was in the hands of men due to patriarchal culture. India's political history is that from 1947 to 2020, all the prime ministers except Indira Gandhi became men. This means that the participation of women in political leadership is very low. But as time goes on, you can see that the participation of women in the political arena is increasing. There are lots of examples we may know. The first woman President was Pratibha Patil. It is learned that Mayawati, Mamata Banerjee and Sheila Dikshit have been appointed as Chief Ministers. The dominance of women in the political arena is very low in Lok Sabha, Rajya Sabha and Vidhan Sabha. This means that the political dominance of women at the state and national level is low. This proportion appears to be much lower than that of men. At the national level Sonia Gandhi, Nirmala Sitharaman, Late. Sushma Swaraj, Late. Jaylalita these women were represented themselves as a leader in the politics of India. But the proportion is much less than men. We can see Mamata Banerjee (West Bengal), Mayawati (Uttar Pradesh), Supriya Sule (Maharashtra) doing certain political work at the state level. But considering the whole of India, the proportion of women is very small compared to the political work of men. This can be said for sure. This is because Indian culture is patriarchal. At the same time, women's participation in politics is low in India due to men's mentality and tradition. The result is a lack of female dominance and leadership at the state and national levels. During India's parliamentary common elections Women turnout was 65.64%, as compared to approximately 67.10% numbers for men. The representation of women in Parliament of India is ranked 20th from the underside.

Participation of women in Maharashtra in the political arena:

Maharashtra is known as a progressive state. Shahu Maharaj and Mahatma Phule from Maharashtra have inherited the legacy of reformist leadership like Dr. Babasaheb Ambedkar. Women should make progress in various fields like social, economic, family, political and religious. Many important laws were enacted for this purpose. As a result, women are developing holistically and women are getting opportunities for political leadership. As a result, women are trying to dominate the political arena. Reservations have been given to women in local bodies to give them a chance in political leadership. The positive result of this is that women leadership is being formed in local self-government institutions and it has been proved that women can lead politically and exercise their powers in a good way. In the case of Maharashtra, when considering the state assembly, the proportion of assembly members in every assembly election is noticeable. In the 1962 general elections, only 13 women MLAs

were elected out of 264 seats. In the 1967 general elections, 9 out of 270 women members were elected. In 1978, 8 out of 280 women members were elected. In the 1980 Assembly elections, 19 women MLAs were elected. In the 1985 general election, 16 out of 288 were women MLAs. In the 1990 elections, there were 6 women MLAs. In the 1995 Assembly elections, 11 out of 288 women MLAs were elected. In 1999, out of total members there were 12 women MLAs. In the 2004 assembly elections, out of 288, 12 were women. In the 2009 elections, 11 out of 288 women were elected as members. In the 2014 elections, 20 out of 288 women MLAs were elected to the Legislative Assembly. In the recent 2019 assembly elections 24 women were elected as MLA. This is the highest ever 8.33% of women MLAs in the 2019 elections. From all the above statistics, it is clear that in a progressive and respectful state like Maharashtra, the number of women in the Maharashtra Assembly elections is very low and negligible compared to men.

Local Government Leadership:

The state of Maharashtra is known as a state that gives women the opportunity to give political leadership through local self-government bodies. Compared to other states, Maharashtra has a greater opportunity for women in local bodies. Gram Panchayat, Panchayat Samiti, Zilla Parishad, Nagar Parishad, Nagar Panchayat, Mahanagarpalika, Nagarpalika, etc. are recognized as institutions that make overall progress in a democratic way at the local level through local self-governing bodies. These local self-governing bodies have been in the hands of men since the independence of the country. But the reservation was announced to give an opportunity to all sections of the society to take political leadership through local self-government. Reservations were also given to women so that they could have the opportunity to lead politically through this local self-government body. As a result, it was proved that women can also lead through local self-government bodies. After the 1990s, women had the opportunity to participate in local self-government in large numbers. From the Gram Panchayat level to the Sarpanch to the corporator, Panchayat Samiti member, Zilla Parishad member, to the mayor of the corporation, women got the opportunity to lead and today we see many women working in the position of rights. Recently, Kishori Pednekar is the mayor of Mumbai Municipal Corporation, the financial capital of the country. This has been made possible by the opportunity given to these women. It is clear from the above study that giving opportunities to women in local self-government has a positive effect.

Conclusion:

While studying women's political leadership, women were given rights positions in local self-government bodies. But this position of authority appears to be exercised by men under their control. At the same time, it is clear that in many places husbands are interfering in this right. Even though there is a woman sarpanch at the gram panchayat level, it is seen that her husband interferes many times and takes over the power. Women are not given a chance for their merits and authority. In all these decision-making processes, the male class is in control and trying to show its dominance. This is evident from local studies. Even so, owning one is still ahead of the reach of the common person. As a result, electoral politics, the language of women's empowerment, no matter how loud and festive we speak, seems to be

happening in a conventional way and within a certain framework. Institutional politics, electoral politics and the politics of mass movements are the three major dimensions of democracy-politics. If democracy is to be enriched and enriched, electoral politics, along with institutional and agitational politics, needs to be increasingly free of corruption, free of arms and free of finances. It provides opportunities for women leadership and women who want to pursue their careers in the political arena. And we see women in political leadership. This is clear from the above study.

References:

1. Pawar Vaishali, Graph of Women's Power Struggle, Diamond Publications, Pune, 2012.
2. Gade Sopan, Mahilaraj from Maharashtra, Avishkar Prakashan, Pune, 2008.
3. Bhagwat Vidyut, The Way of Women's Question, Pratima Prakashan, Pune, 2004.
4. Amvet Gayle, The Indian Women's Movement in the Nineteenth Century, 1989.
5. Phadke. Lok Sabha Election, 1952 to 1999, Akshar Prakashan, Mumbai, 1999.
6. Website Election Commission, www.eci.gov.in.
7. Jain Pratima, Indian Woman, Rawat Publications, Jaipur, 1998.
8. Phadke Y.D., Twentieth Century Maharashtra, Volume I, Vidya Prakashan, Pune, 1989.
9. Newspaper Daily e-Loksatta, April 26, 2014

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

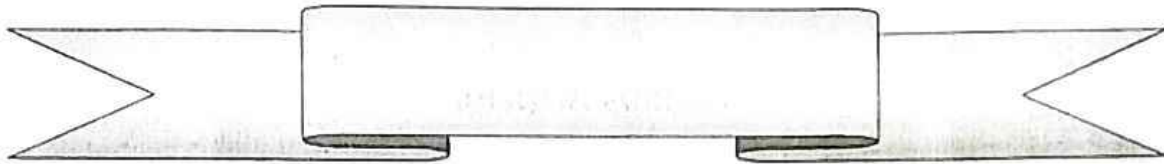

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

**SCOPUS INDEXED UGC CARE GROUP-II CERTIFIED
JOURNAL**

This is to Certify the Paper entitled

**"ANALYZING POST POLITICAL DEVELOPMENT IN
MAHARASHTRA"**

Authored By:

Dr. Nilesh Chandrakant Adhav

From

Assistant Professor, Department of Political Science, M. S. Kakade College, Someshwarnagar,
Tal: Baramati, Dist: Pune, 412306.

**Has been published in Palarch's Journal of Archaeology
of Egypt/Egyptology, Volume -17, Issue - 16, 2020**

[Signature]
Co-ordinator
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PalArch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology

ANALYZING POST POLITICAL DEVELOPMENT IN MAHARASHTRA

Dr. Nilesh Chandrakant Adhav

Assistant Professor, Department of Political Science, M. S. Kakade College, Someshwarnagar,
Tal: Baramati, Dist: Pune, 412306.

Dr. Nilesh Chandrakant Adhav, ANALYZING POST POLITICAL DEVELOPMENT IN MAHARASHTRA,-- Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology 17(16), 192-201. ISSN 1567-214x

Keywords: Political development, Employment Guarantee Scheme, political economy.

ABSTRACT

The article examines the evolving character of the Maharashtra state – an important sub-national state in India. State politics changed in 1978 and then again in the 1990s. The current moment (2014) may be viewed as the third shift that pushes the state out of control of Congress. This growth has led to a restless condition of the major governing community, the Marathas. The Maharashtra Employment Guarantee scheme is characterized by the scale, duration, generosity of its financing arrangements and the political complexity of its design among rural public works projects. Its goal is extremely ambitious: to provide jobs flexibly and quickly via public works opening and shutting in response to local, unpredictable weather changes in a weak agriculture economy.

Introduction

Although India's federation has established a consistent government structure across subnational constitutional entities and referred to as "states," state policy always has varied and unique patterns. In the first decade following independence, these developments were largely obscured by the continuing dominance of the Congress party in most states. However, even within this broader framework, states have evolved extremely diverse political features, which stem from local governance patterns and socioeconomic configurations specific to every state, as well as from their political history (Yadav-Palshikar; 2008). Therefore, examining state power sharing patterns and political economy is an essential method of understanding India's political dynamics.

The Samyukta Maharashtra, established on 1 May 1960, was the culmination of "a process that began many decades before. The geographically adjacent units of Marathi-speaking people were united under a single governmental body. Prior to the formation of Samyukta Maharashtra, Vidarbha Region belonged to the Central

Province, which subsequently became Madhya Pradesh. His legal name was 'MP and Berar.' He was lawful. The area of Berar [Vidarbha] was linked to Maharashtra. The Marathwada area was also part of the State of Hyderabad which, until September 1948, was governed by the Nizam. Nawab of Hyderabad was compelled by police to incorporate his State into the Union of India. The Marathi spoken region of the state of Hyderabad [Marathwada] was thus part of Maharashtra. The new entity is thus referred to as 'Samyukta Maharashtra.' To comprehend the political process in Maharashtra, one must understand the historical factors underlying it. As we know, there is no political process in the vaccine. Therefore, the history of this area in the contemporary period must be understood.

The west and centre portion of India is occupied by Maharashtra. It is the country's second biggest population state (11 pounds) and its third largest in terms of geographical size (3.08 lakh square kilometers). Maharashtra has a rich historical and cultural heritage and was also a prominent area in the fields of education, literature and culture in India. In the years after independence, Maharashtra was one of the most sophisticated economies. Maharashtra now accounts for 9.3 percent of India's total population and its share in domestic income is about 15 percent, which is the largest among all states. Maharashtra's per capita income is Rs. 1,17,091, which is also the highest in the country. It is one of the most urbanised and industrialised countries in India, with 45% of the urban population, compared to 31% in India as a whole. The development of the industry in Maharashtra in the industrial belt, primarily including Mumbai-Thane-Pune-Nashik and Aurangabad, is nevertheless concentrated.

During the 2014 Maharashtra Assembly elections, every political party chose to compete individually for the polls, instead of establishing an alliance or a front. There was a lot of uncertainty until September 2014 when candidates were nominated for the October 2014 elections. This caused uncertainty among supporters and voters, but it did not affect the political parties at all. BJP, Shiv Sena, Congress and the NCP agreed to run for their own elections. From Congress and the NCP have their roots in politics since the foundation of the state of Maharashtra, both parties had no lack of contestants.

Literature Review

Francesca R. Jensenius, Rikhil R. Bhavnani (2019), Governments across the globe have skewed the allocation of government resources for political advantage. But is such a politicalisation of the distribution of resources affecting growth paths in the long term? We concentrate on the long-term consequences of elementary education voting for the governing alliance in India. We look at whether the region covered by members of the governing coalition had more literacy gains over the last 30 years, using a proximate-election instrumental variable design and relying on a new socio-economic dataset from Indian assembly districts in 1971 and 2001. In the general data or the relevant sub-samples, we find no indication of this. The null findings are accurately calculated and compatible with OLS and 2SLS and various robustness tests. These results indicate that the political allocation of certain money in the near term does not alter the trajectory of long-term development.

Benara Misra Shuchi (2014), In the post-liberalization framework, the creation of jobs in the rural non-farmer sector showed significant increase throughout India, while growth in employment was somewhat static in Maharashtra. The aim of the present

study is to investigate the structure, growth and potential for development of non-farm activities for rural Maharashtra employment generation and the determinants of entry into this sector of employment after liberalisation since Maharashtra is one of the most urbanised states in India and also has the greatest incidences of farmers sui. The paper therefore proposes the implementation of appropriate education and training programmes, taking into consideration the local conditions of the state region, in order to increase the skills of the rural population that would benefit and give better opportunities for employment in the non-farm sector.

Wankhede Harish S (2019), The modern Dalit movement in Maharashtra is characterised by five separate trends: increasing militancy, sub-caste affirmation, middle class activism, public symbols and a shift to the right. This is mostly shown not through political mobilisation but in socio-cultural areas. The congruence and difference between these and the normative political goal of B R Ambedkar must be examined.

Rosamond L Naylor, Ju Young Lee, Anjuli Jain Figueroa and Steven M Gorelick (2020), Sugar is India's second biggest agricultural sector and has a significant impact on water, food and energy security throughout the nation. In this article, we utilise a nexus method to evaluate the interrelated problems of India's water-food energy sector, with an emphasis on the political economics of the sugar business in Maharashtra, one of the biggest countries in the world. Our study highlights three things. First, official backing for the sugar sector is likely to continue since politicians are closely connected to it. Continued measures that stimulate sugar production have sealed political interests. With the production of surplus sugar, the government has implemented new measures to minimise this excess and safeguard the sugar sector. This strategy has the advantage of improving energy security and establishing the Indian market for excess sugar. Our analyses demonstrate that a national biofuel strategy encouraging the development of sugar cane juice ethanol vs molasses can contribute to reducing human consumption subsidised sugar without necessarily increasing water and land use in further sugar cane cultivation.

Status of Electricity Sector in Maharashtra

In Maharashtra there are four distribution licensees: Maharashtra State Electricity distribution Company Ltd (MSEDCL), Reliance Infrastructure Limited (RInfra), Bombay Electricity Supply and Transportation (BEST), and Tata Power Company (TPC). Of the overall state-level charge of 20,147 MW, MSEDCL provided about 17,694 MW during 2015, while the rest 2,453 MW was delivered by the other three distribution licensees. The Mumbai utilities have already achieved 100% power generation and 24X7 power deliveries for its customers.

Table 1: Distribution Companies in Maharashtra

Licensee	License Area	Number of Consumers	Energy Sales (MU)
MSEDCL	Entire State	2,31,28,000	90,433 (82%)
R-Infra	Suburban Mumbai	23,91,639 (Retail)	7675 (7%)
BEST	Town Area Mumbai	10,10,299	4419 (4%)
Tata Power	Suburban Mumbai and Town Area (Parallel License)	4,92,610	6261 (7%)
Total		2,70,22,548	1, 08, 788 (100%)

Of the 21,4 million customers of the MSEDCL, 14,3 million are residential, 3,7 million farmers, 1,47 million commercial and 3, 70, 000 are industrial, 12,000 are high-voltage power users in the late category and consumption is one or more MW per month. As of March 2014, the state has about 18.73 rural lakhs and 0.63 urban lakhs which were yet to be electrified. Over the last several years, the financial situation of MSEDCL has been severely affected by issues such as lower than 100% collection effectiveness and the increase in bad debt. MSEDCL supplies energy to farmers representing more than 26 percent of its overall sales. The government's subsidies to farming and electricity use was a subject of heated political controversy in Maharashtra. Not only did the government maintain the subsidy for such groups, but the level of subsidy rose continuously even after the reforms, from Rs. 493 crore in 2001–02 to Rs. 4057 crore in 2011–12.

In recent years, the growing cost of electricity has been a significant problem for the industry. The cost of MSEB/MSEDCL for electricity procurement rose from 25% (2003) to 80% (2013) of the overall income need. MSEDCL's exercise in power buying has been controversial for a long time.

Increasing Domination of Industry and State Balance

In Maharashtra, the SS-BJP alliance was unable to maintain its control. In addition to its lack of performance at several levels, the signing of a deal with Enron substantially led to its electoral default. The Nationalist-Congress Party (NCP) coalition came to power for three consecutive terms in November 1999. The major power and water portfolios were maintained by leading NCP leaders such as Padmasinha Patil, DilipWalse-Patil, Sunil Tatkare, and Ajit Pawar.

In the Enron era, the openness provided by 1998's Law of the Regulatory Commission was seen by social and political activists in Maharashtra as transformational after the opaque decision-making and non-responsive State administrations. This phase was characterised by the successful involvement of the CSOs in Maharashtra in the utilisation of newly created regulatory mechanisms to guarantee the MSEB is accountable and to fight firm interests in the sector. The regulatory committees were reformist in character and sought to discipline commercial and public services. On the other side, the state administration and the MSEB were defensive and sought to limit the destruction created by transparency and customer involvement in the tariff process. In order to reduce the influence of the political class, the Maharashtra administration was not in favour of setting up a state energy regulating body during the SS-BJP regime. The expert organisations like Prayas were also dubious of the Orissa restructuring model because they believed it was extremely "disposed to sabotage," as the Commission lacked compulsory measures on openness and direct public liability. After the rate increase by MSEB in 1998, several consumer organisations moved to the High Court to ask for a commission. In March 1999, the High Court decision granted the State Government the ultimatum to appoint the Maharashtra Electricity Regulatory Commission within six months. MERC was thus formed on 5 August 1999. The first MERC chairman was P. Subrahmanyam, Maharashtra's former chief secretary. The two other members were former chief secretary (home) Venkat Chary and independent industrial engineer Jayant Deo.

The initial tariff proposal states that 84 percent of farmers' customers have been charged a flat rate tariff. The statistics showed that only 50% of the usage of the MSEB

was measured, of which over 50% were charged on the basis of either average or minimum charges³⁵. According to MSEB, there were 22 lakh farmers³⁶. It mandated the measurement of unspecified users (e.g. farmers, poultry, power lines, waterworks and high-voltage industrial users) within 3 years, by 31 March 2003.

New Challenges and New Interests

Two main processes characterized this period along with the clash between industry and agriculture. One is the rivalry between private companies in Mumbai, while the other is the growing impact of private power producers with which MSEDCL has inked electricity buying agreements. The involvement of the APTEL and the Supreme Court was also important in this phase, emphasizing that procedures in the energy industry are clearly juridical. Although the old actors and old problems continued, the new players and the new procedures further complicated the situation and presented new challenges to many actors in the industry.

Private Utilities in Mumbai

There are four firms in Mumbai: RInfra, (formerly BSES), BEST, TPC, MSEDCL. TPC has traditionally produced and provided energy to BSES, BEST and individual big customers. While RInfra was electricity reliant on the TPC, it did not enter a long-term treaty with the TPC. When TPC demonstrated that it could not provide RInfra with electricity, it went to legal struggles in 2007 and 2009⁷⁷. The decision of the court was nevertheless in favour of the TPC. To prevent load shedding, RInfra bought expensive electricity from the market, resulting in higher power costs and therefore higher losses. The TPC requested the right to parallel licencing in the RInfra licencing region during that time. Again a lengthy legal fight took place, which took place in different fora and concluded in favour of the TPC. Since the tariff of TPC was much cheaper than that of Rinfra, many big industrial customers moved to TPC-D. Finally, the MERC interfered, first of all by imposing different fees to customers moving and, secondly, by limiting TPC's usage of the RInfra distribution network.

The situation in the electricity industry in Mumbai has grown very complicated, with a host of regulatory directives and judgments by APTEL and the Supreme Court giving conflicting interpretations of laws. In addition, the anticipation that competition would lead to tariff cuts was not met. In reality, both private firms failed to acquire electricity via competitive bidding, claiming many reasons.

Increasing Role of Private Power Producers

MSEDCL has implemented a competitive capacity-adding bidding procedure in light of the increasing demand gap in the State. By signing a deal with private power manufacturers including Adani Power Maharashtra, LancoKondapalli Power, JSW Energy, Indiabulls Power Research and Emco Energy⁸⁰, it contracted 6.115 MW of capability. In the first bidding round, MSEDCL signed PPAs for about 2 000 MW. However, the PPAs with Lanco have been disputed by MSEDCL due of procedural delays. The agreements with JSW and Adani were also contested because they requested tariff adjustments on the grounds that coal prices were increasing after the lowest price in the offer process had been quoted. The MERC, however, approved these private businesses' case and granted them compensating tariffs. It was the APTEL case, which rejected Adani's compensating tariffic, which said that regulatory

bodies had no authority to award compensation tariffs if the competitive bidding procedure was discovered⁸². Meanwhile, the CERC urged the Department of Power to amend the legislation appropriately in order to expand the scope of regulatory involvement in the compensating tariff decisions⁸³. MoP wrote to state commissions on the recommendation of CERC and urged them to deal with these problems case by case. Almost all projects in Maharashtra filed complaints before the MERC for adjustment of the tariff found after issue of this letter. Thus, all of the capacity contracted by MSEDCL via competitive offerings has been litigated and upgrading rates are very likely.

Ambition: Employment Guaranteed Scheme (EGS) in the Context of Public Works Programmes

There is a clear appeal for the notion that public money should be spent on employing individuals who would otherwise be without jobs and nourishment if rains or crops fail in impoverished agricultural economies. Most of the same reasons are applicable whether the local weather patterns are unexpected or predictable seasonal unemployment periods in highly seasonal agricultural settings. Employing needy people in earth-movement activities not only provides them with income but also allows them to build up the types of infrastructure that would help diversify the local economy in future and protect it from bad weather or excessive seasonality - such as irrigation, drainage, land, water and conservation facilities, new forests or local roads. In addition, there should be not too many difficulty diverting these public resources to the unnecessary, because only truly needy individuals will find themselves doing arduous physical labour. Aid donors were frequently eager to finance this type of activity by buying and transferring food excess from agricultural protection and subsidies in the wealthy nations to impoverished ones. No explanation is needed for the predominance of rural public labour programmes in impoverished agricultural nations.

One approach is to set up labour-intensive programmes for public work. Few governments responsible for significant rural impoverished populations were able to withstand pressure to do so. Another issue is to perform the task given for the EGS well: a) construct a decent, long lasting local infrastructure, and b) offer jobs, at the appropriate volumes and at the right places, to satisfy unexpected local requirements. Why is it so hard? Three major explanations exist.

The first is short-sighted: corruption. It is particularly simple for supervisors to cheat on the job done and the number of persons engaged in labour-intensive tasks. In a monsoon environment as in India, it's much easier: in one year or less, any visible earth shortages which should be relocated may be attributed to heavy rains washing the soil.⁵ Substantial amounts of public works funds might, without adequate monitoring, be diverted to the wrong pockets.

The other reason is the issue of the weak client: impoverished rural people who require physical jobs, since the rain usually doesn't have the political voice until it's too late. If desperate enough, people could start flocking to town and protesting and forcing government to provide employment or else offer assistance. But this is both inefficient and cruel. It is much better for prospective employees to unite early to beg for employment if they see difficulties in their area. Part of the brilliance of the EGS design was the inclusion of an early warning system.

The third factor is complicated planning issues. Even the most labor-intensive public work projects need much more than a bunch of eager workers to take picks and shovels on site. Prior planning and other contributions are required. The bigger and more advanced the project, the more compelling these planning and logistical concerns are. The ditches around local roads may be cleared with just unskilled workers with minimal planning and few additional resources besides supervision and permission of financing. On the other hand, the first building of the road - or irrigation or soil protection facility - is a more complicated undertaking and the planning horizon considerably longer: I the locations of the project must be studied and the plans drawn up and authorised.

- (ii) Expenditure plans must be developed and integrated with the designs concerned.
- (iii) In many instances the acquisition and/or due legal procedure of land must be done, either via the authorization of private owners or appropriate government authorities (Lieberman 1985: 114-16; Echeverri-Gent 1988).
- (iv) Assembly and deployment of a variety of complementary inputs, as needed. These could include, inter alia: supervisors to organise the work on a daily basis and technicians to monitor and authorise payments on a regular basis; qualified or specialised labour to perform work of masonry or carpentry or break stones; tractors and other mechanics for the transport of materials from distant places, including steel, water or impermeable soils.
- (v) Where construction is not complete prior to the beginning of the new agricultural season and needs to be delayed for several months, washout proof during the upcoming monsoon rains may be necessary. In the first few years of the EGS, we describe the issue of unfinished works.

THE POLITICAL NEXUS OF SUGAR COOPERATIVES

The Maharashtra state has one dominating caste, the Marathas, which spans the whole state and also dominates the political landscape. The relative unity and stability of the Congress Party in Maharashtra is mainly attributed to the predominance of Maratha. In contrast to Maharashtra, none of India's other countries have a regional hegemonic supremacy equal to the marathas (Lele, 1981). In Maharashtra, the Marathas are believed to account for 40% of the population and have control of over 80% of political power positions. Its prevalence is seen in the western Maharashtra area in particular. Beside its closeness to the state capital, Mumbai and a strong transportation network, it is the sugar lobby or sugar 'baron' which provides the west area in state politics the advantage over others.

The sugar plant is managed by a board of directors. The prestige, financial gain and patronage associated with the management and chairmanship of a sugar cooperative are significant. Baviskar (1980) gives a fairly clear explanation of the position of elected Board members. The prestige and authority of a president and the directors makes them very popular with political parties that give them tickets for elections - both state and municipal. Therefore, these posts are extremely desirable and much sought after by local leaders. Factory elections are thus heavily fought. Khekale (1999) observed in his 1952-72 research that 74% of the sugar cooperative chairmen were elected lawmakers and MPs. Controlling large cooperatives, such as sugar companies, enables political leaders to develop a hierarchy of parties and governments and in turn helps them to get nominated on the boards of many other cooperatives, particularly

cooperative banks. Thus, a "two-way" connection has flourished between cooperatives and other power institutions.

In turn, the sugar sector contributed greatly to electoral money during electoral elections. Baviskar (1968) has sufficient evidence to support this. Sugar co-operatives occasionally even hosted political party election gatherings and offered different amenities. Sugar cooperatives usually supply the workforce and cars for election campaigns.

Being the relationship between sugar cooperatives and politics, the birth of cooperatives itself is inclined to ascribe to the political influence of the wealthy Maratha farmers. However, Attwood (1993) warns against 'reading history back' and crediting early cooperatives to the state's Marathas' political authority. In his opinion, the fact that, in the late 1950s and the early 1960s, State could adopt land reform laws that were contrary to the interests of cane farmers indicates that cane growers lacked the political strength to prevent legislation from being enacted. It is a different problem because wealthy farmers then bypassed the barrier by relocating the land among family members.

Post-1990 Political Economy

The above parts record the development and subsequent waning of the Congress Party's political supremacy and the shaping and weakening of Marathe's hegemony on the one hand. As far as the fortunes of parties are concerned, we must recognise the capacity of democratic competition to regularly disrupt established political supremacy. Electoral politics and party politics have their own autonomy in that they form both on the basis of their internal dynamics and the environment in which they function. However, in the political economy, a deeper knowledge of the political process must be found. But in most scholarly and popular studies, party politics is viewed in isolation as if it had nothing to do with the political economy. In this part, we will place Maharashtra politics in the wider social and economic characteristics that are vital to understanding the policy of the state.

If Maharashtra now has different distortions and insufficiencies, the roots of these distortions may be found in the government's political economy. The distortions are evident in the (im)balance between agriculture and the economy's non-agrarian sector; in the character of urban expansion and regional development imbalance. These inequalities and distortions are closely associated with the state's political process. We are discussing this problem because the political process appears increasingly unable to interfere with the chain of distortions and this failure has become a fundamental feature of state politics and governance.

By political success in the upheaval of the Marathi-speaking State, Maharashtra won control of Mumbai, but it did not imply that Mumbai really controlled the direction of growth that Mumbai-based materials wanted and dictated. In the 1950s and 1960s the approach of pumping resources in the cooperative sector was successful. The "Green Revolution" also enabled the state to maintain an acceptable difference between urban and rural areas. The political master stroke of the Employment Guarantee Scheme differentiated the state administration from others in the 1970s, when droughts devastated the agricultural sector. During the era 1960-1975, these variables controlled the distortions. In the Mumbai-Thane-Raigad-Pune-Nasik region (and subsequently in a lesser sense Aurangabad), while permitting industrial growth, the

state has chosen a plan to alleviate agricultural pain via cooperatives, irrigation and a green revolution.

In the course of the green revolution, agricultural development created a part of the agricultural classes which derived their material power from agriculture but increasingly allied with non-agrarian objectives. The conflict between agricultural and non-agrarian interests was therefore addressed at one level—at the top level. It did not disintegrate at the level of subalterns. Furthermore, the rural agricultural elite which allied with non-agrarian interests had to rely on the rural subordinates for political support. This required politics to dictate and govern the economy only nominally, and political elites would attempt to divorce "electoral support" from political choice (PalshikarDeshpande; 2003). Many of the post-1980 policies may be explained in terms of this new structure and the origins of the downfall of Congress can also be found in this trend.

Conclusion

Now the Energy Ministry intends to create a differential farm pricing structure depending on the size of its land and crops it cultivates. It involves metering all agricultural customers, which is an unattainable job according to MSEDCL. Data acquired from MSEDCL at the last tariff hearing showed that half of the circulars and 83 percent of the 4021 feeders, for which there are data, had negative losses indicating flagrant MSEDCL data manipulation. It would thus seem that the governing coalition now has little scope to manoeuvre and effect behavioural changes, either through bureaucracies or by dominating interest groups. The trajectory of the EGS was similar to that of a number of other comparable programmes: it was built in a breath of excitement and political activity; it became routinized and lost its glamour; it was originally a godsend for rural workers, and was 'exposed' to rural employers as a disguised giveaway. The Scheme has failed to live up to its supporters' extremely high hopes or the overblown concerns of its opponents about its possible harmful consequences.

References

1. Rikhil R.Bhavnani, Francesca R.Jensenius (2019), "Voting for development? Ruling coalitions and literacy in India", *Electoral Studies*, Volume 62.
2. ShuchiBenaraMisra (2014), "Growth and Structure of Rural Non-farm Employment in Maharashtra: Reflections from NSS Data in the Post Reform Period", *Procedia Economics and Finance*, Volume 11.
3. Harish S Wankhede (2019), "The Post-political Dalit Movement in Maharashtra", *Economic & Political weekly*, Volume 54.
4. PalshikarSuhas and Rajeshwari Deshpande, 2015, *Changing Social Bases of Political Parties in India: Case of Maharashtra*, Report of a project (2014-15) under Center for Social Sciences & Humanities, Savitribai Phule Pune University, Pune.
5. PalshikarSuhas, 2014a, *Politics of Maharashtra and Its Environment*, in DeakDusan and Daniel Jasper (eds.) 2014, *Rethinking Western India: The Changing Contexts of Culture, Society and Religion*, New Delhi, Orient Blackswan, pp. 237-250.

6. Ju Young Lee, Rosamond L Naylor, Anjuli Jain Figueroa and Steven M Gorelick (2020), "Water-food-energy challenges in India: political economy of the sugar industry", Environmental Research Letters, Volume 15.
7. Wankhede, Harish (2010): "Dalit Symbolism and the Democratisation of Secular Spaces," Mainstream, Vol XLVIII, No 12, 13 March.
8. Rodrigues, Valerian (2017): "Ambedkar as a Political Philosopher," Economic & Political Weekly, Vol 52, No 15.
9. Guru, Gopal (2012): "Rise of the 'Dalit Millionaire': A Low Intensity Spectacle," Economic & Political Weekly, Vol 47, No 50, 15 December.
10. Gopani, Chandraiah (2019): "New Dalit Movements: An Ambedkarite Perspective," The Radical in Ambedkar: Critical Reflections, Suraj Yengde and Anand Teltumbde (eds), New Delhi: Penguin Random Books.

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B. Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May-2021

SPECIAL ISSUE CCACH (2021)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Amfar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Dinesh W. Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm. Sci Collage,
Walgan, Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr. Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S. Tompe Arts Comm, Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Somnath

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College

Walgan, Dist. Amravati

Editorial Board

Chief Editor -

Prof. Virag S. Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &
Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- ❖ **Dr. Dinesh W. Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm, Sci Collage,
Walgaon, Dist. Amravati.
- ❖ **Dr. Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S. Tompe Arts Comm, Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Saraswati Kala Mahavidyalaya, Dahihanda, Tq-Akola.
- ❖ **Prof. Dr. Shabab Rizvi**, Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- ❖ **Dr. Udaysinh R. Manepatil**, Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.
- ❖ **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil**, Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- ❖ **Dr. Usha Sinha**, Principal, G.D.M. Mahavidyalaya, Patna Magadh University, Bodhgaya Bihar

Review Committee -

- ❖ **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod, Dist. Aurangabad (MS)
- ❖ **Dr. Suhas R. Patil**, Principal, Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- ❖ **Dr. Kundan Ajabrao Alone**, Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- ❖ **DR. Gajanan P. Wader** Principal, Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- ❖ **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- ❖ **Dr. Sandip B. Kale**, Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- ❖ **Dr. Hrushikesh Dalai**, Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

Published by -

Prof. Virag Gawande

Aadhar Publication, Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar,
In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati

(M.S) India Pin- 444604 Email : aadharpublication@gmail.com

Website : www.aadharsocial.com Mobile : 9595560278 /

- Executive Editor

19	An Impact of Advertisement on Consumer Buying Behavior Dr. Rajesh M. Deshmukh	75
20	A.K.Ramanujan: A Critical Study Dr. Kulkarni Sanjay Ganpatrao	79
21	Use of Paradox in 'Let Her Sulk Again': A Study Dr. Uttam B. Parekar	82
22	Theme of Nature in Ruskin Bond's "The Blue Umbrella" Mr.Satish Dnyaneshwar Morey	88
23	Concept Of Equality In Indian Constitution And Social Justice Dr. Suyog S. Ingle	91
24	Profile Of Psychogenic Needs On Thematicapperception Test Of Adults With Mildmental Retardation Kiran R. Binkar /Dr. G. Srikrishna	97
25	Status of Fundamental Rights during Covid-19 Dr. V. N. Deshmukh	106
26	Feminist Approach in Margaret Atwood's <i>The Edible Woman</i> Prof. Dr. Rakesh Vishwanath Talmale	111
27	Profundity of Indian Spirit in the Poetry of Jayant Mahapatra Dr. Satish G.Joshi	115
28	Impact of Pandemic COVID-19 on Private school Teacher's Economy and Standard of Living Ruchita R Mankar	119
29	Bibliometric Analysis A Conceptual Study Mr. Kaldate A. R. /Dr. Veer D. K/ Dr. Sudhakar /B. Telke /Mr. Kamalakar M.Sawant	123
30	<i>Road Density and location of the Industries</i> A Case study of Amravati District. Dr. Anilkumar Gopi Prasad	128
31	An analytical study of Ahmednagar District Central Cooperative Bank Ltd.Ahmednagar. Prof.Dr.Shubhangi S.Auti /Asst.Prof. Pravin T.Jadhav	132
32	Elements having effect on the wide Gap in revenue of two Segments LIC & other Private life Insurance Companies. Dr. Vaishali Fating	137
33	Designing weight control programs for management of obesity Dr. Mahesh M. Joshi	142
34	Law Relating to Pandemic in India – A Review Dr. Sandeep C. Nagarale	147

**An analytical study of Ahmednagar District Central Cooperative Bank
Ltd, Ahmednagar.**

Prof. Dr. Shubhangi S. Auti

Head Research Center
Commerce Department
Annasaheb Magar Mahavidyalaya
Hadapsar, Pune, Maharashtra-411018
Mob. No. - 9970458595

Asst. Prof. Pravin T. Jadhav

Commerce Department
M.S. Kakade College,
Someshwar nagar, Tal-Baramati
Dist-Pune-412306
Mob. No. - 9049397171

Abstract: -

The ADCC Bank has an important role for the economic development of Ahmednagar district. The main livelihood most of the people of Ahmednagar district is farming and agro based industries. The establishment of ADCC Bank is mainly for accepting and mobilising deposits and savings from the society and its provides loan and advances for agriculture and agro based industries through the credit co-operative societies.

Objectives of research:

1. To study the wealth status of ADCC Bank.
2. To find out the actual financial position of ADCC Bank.

Research methodology:

This research proposal shall be consider as polite study to have rational assessment of A.D.C.C. Bank. From this point of view, this project is undertaken as a model/ case study. The universe for this project shall be restricted to the district of the Ahmednagar.

Sources of data collection: -

The data collected for the study was secondary data in Nature

1. Annual Reports
2. News Papers
3. Internet
4. Research papers

Analysis of data: -

The researcher will use appropriate technique of the data analysis for the study. Simple average, ratio, percentage trend analysis comparison and measurement tools etc. . will be use to cover practical aspect of the study. For the purpose of analysis we study the ADCC Banks wealth status: entity, deposits, investment, loan and profit various loans in percentage as well as in rupees in the five year from 2010-2011 to 2014-2015. In accordance with the objectives of the study, the data collected from secondary sources were analyzed and interpreted.

ADCC Bank wealth status**1. Entity of ADCC Bank:**

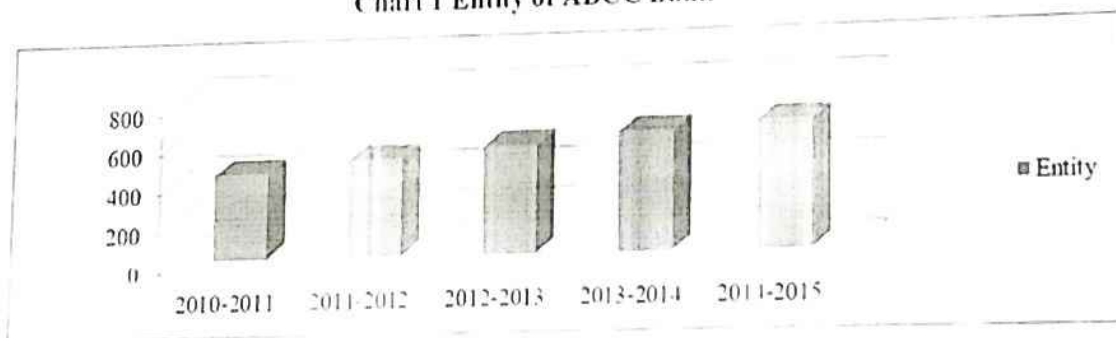
The ADCC Bank is banking entity recognized by the Reserve Bank of -India under the Banking Regulation Act 1949. It accepts deposits from general public and provides loans to individual and institutions including primary cooperative societies. Special provisions have in the Banking Regulation Act 1949 considering nature of their ownership, development role etc.

Table 1 Entity of ADCC Bank

Year	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15
Entity	433.98	497.77	548.02	605.06	644.54

(Rs in crores)

(Source: -Annual report of ADCC Bank 2010-10 to 2014-15)

Chart 1 Entity of ADCC Bank

(Source: - Table 1)

It is clear from table 1 that entity of ADCC Bank was highest in the year 2014-2015 which was Rs 644.54 crores and lowest in the year 2010-2011 which was Rs 433.98 crores during the period 2010-2011 to 2014-2015. During the reference period, there was a general increase in entity of bank. An entity was increased in all years. The average entity was Rs 545.87 crores during the five years. In general we can see the entity of ADCC Bank increase every year.

2. Deposits of ADCC Bank:

Deposit is the secondly analysis because deposit gives the guidelines where the ADCC bank stands in the competitive market and ADCC Bank collected its deposits from public for working fund.

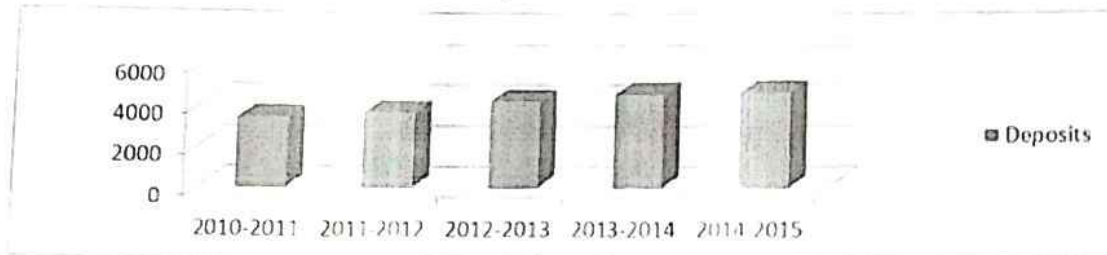
Table 2 Deposits of ADCC Bank

(Rs in crores)

Year	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15
Deposits	3452.61	3723.17	4272.13	4640.59	4737.34

(Source: Annual report of ADCC Bank 2010-11 to 2014-15)

Chart 2 Deposits of ADCC Bank

(Source: Table 2)

It is observed from table 2 that regarding deposits, 2014-2015 showed the highest deposits which was Rs 4737.34 crores and 2010-2011 showed the lowest deposits which was Rs 3452.61 crores throughout the study period. The deposits of PDCC Banks increased throughout the study period. The average of deposits in the study period was Rs 4165.23 crores.

3. Investments of ADCC Bank: -

The ADCC bank's investment policy should clearly define the authority to put through deals, procedure to be followed for obtaining sanction of the appropriate authority, putting through deals, fixing various prudential exposure limits, and reporting system.

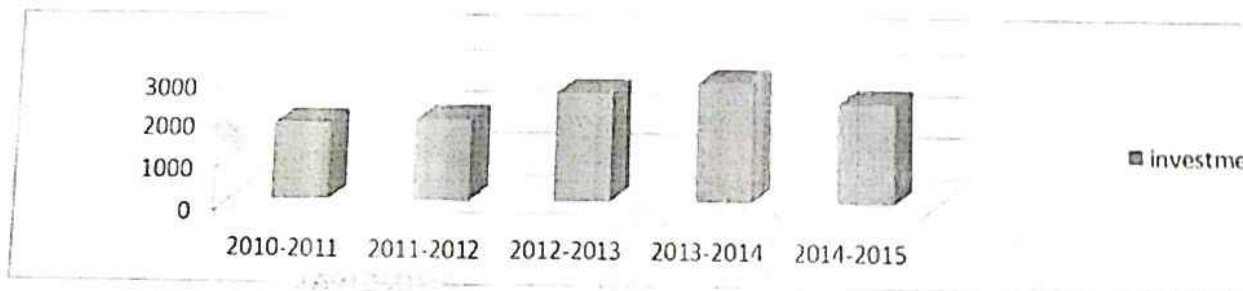
Table 3 Investments of ADCC Bank

(Rs in crores)

Year	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15
Investment	1844.86	1963.85	2621.83	2874.15	2410.96

(Source: Annual report of ADCC Bank 2010-11 to 2014-15)

Chart 3 Investments of ADCC Bank

(Source: Table 3)

Table 3 gives details of the investments of selected years. In the year 2010-2011 showed the lowest investment which was Rs 1844.86 crores and 2013-2014 was highest investment which was Rs 2874.15 crores. The investment was fluctuated during the study period 2009-2010 to 2013-2014. The investment in the year 2014-2015 was decreased which was Rs 2410.96 crores. The average of investment in the study period was Rs 2343.13 crores.

4. Loan provided by ADCC Bank: -

The ADCC Bank also offers term loans to farmers. These can be delivered either through the PACs or directly to the farmers by the ADCC Banks. For such financing, the ADCC Banks can obtain refinance from higher lending agencies like NABARD, who channelize these funds through the State Cooperative Banks.

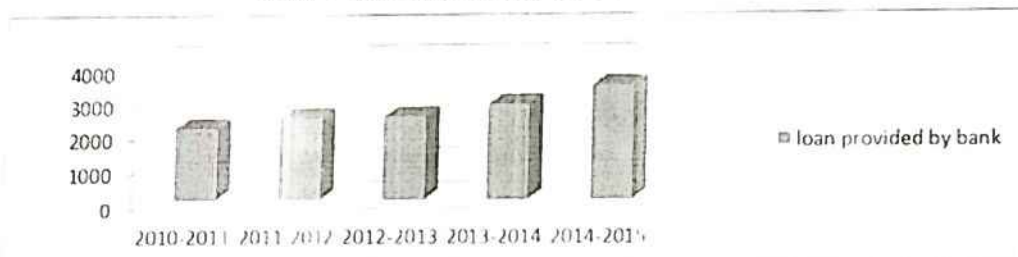
Table 4 Loan provided by ADCC Bank

(Rs in crores)

Year	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15
Loan	2116.20	2428.29	2444.05	2791.37	3339.84

(Source: - Annual report of ADCC Bank 2010-11 to 2014-15)

Chart 4 Loan provided by ADCC Bank

(Source: - Table 4)

It is clear from table 4 that loan provided by ADCC Bank was highest in the year 2014-2015 which was Rs 3339.84 crores and lowest in the year 2010-2011 Rs 2116.20 crores during the period 2010-2011 to 2014-2015. The amount of loan was increased every year. The average loan provided by ADCC Bank was Rs 2623.95 crores.

Conclusion: -

In the study period the entry, deposits, investment and loans provided by ADCC Bank increased every year but the growth rate of all the above increased in diminishing rate. ADCC Bank plays the important role for providing loan and advances to agricultural activity. Bank

[Signature]
Co-ordinator
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

[Signature]
PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College,
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306.

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

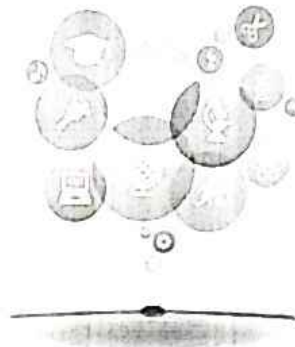
B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April-2021

SPECIAL ISSUE No-CCLXXXV (285)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Dinesh W. Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm. Sci Collage,
Walgau. Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr. Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
Head, Deptt. of Economics,
G.S. Tompe Arts Comm, Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &
Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- ❖ **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage,
Walgaoon.Dist. Amravati.
- ❖ **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm.Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- ❖ **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- ❖ **Dr. Udaysinh R. Manepatil** .Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- ❖ **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- ❖ **Dr.Usha Sinha** , Principal .G D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- ❖ **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- ❖ **Dr.Suhas R.Patil** .Principal .Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- ❖ **Dr. Kundan Ajabrao Alone** .Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur. Dist-Amravati.
- ❖ **DR. Gajanan P. Wader** Principal . Pillai College of Arts, Commerce & Science. Panvel
- ❖ **Dr. Bhagyashree A. Deshpande** . Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- ❖ **Dr. Sandip B. Kale**, Head, Dept. of Pol. Sci. Yeshwanti Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- ❖ **Dr. Hrushikesh Dalai** , Assit. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

Published by -

Prof.Virag Gawande

Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar,
In Front Of Pathyapustak Mandal. Behind V.M.V. College,Amravati

(M.S) India _Pin- 444604 Email : aadharpublication@gmail.com

Website : www.aadharsocial.com Mobile : 9595560278 /

- Executive Editor

22	जागतिकीकरणाना समाज समाजावरील प्रभाव एक समाजशास्त्रीय अभ्ययन प्रा.एस.बी. येवतीकर	90
23	महाराष्ट्रातील शेतांचा उत्पादकता एक मूल्यमापन प्रा.डॉ.रत्नाकर रामराव कांबळे	93
24	कोरोना महामारी का भारताचे अर्थव्यवस्था पर प्रभाव डॉ.अर्चना बी. जैन	97
25	कोवीड -१९ मुळे भारतातील मजुरांच्या झालेल्या स्वातंत्र्याचा परिणाम एक भौगोलिक अभ्ययन प्रा.डॉ.शशिकांत पुं.दुपारे	101
26	भारताच्या निवडणूक आयोगाची भूमिका आणि आव्हाने प्रा. डॉ. प्रमोद तालन	104
27	भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि लोकसहभाग प्रा. डॉ. पंकज नंदेश्वर	106
28	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मोठ्याच्या क्षेत्रातील निर्माण झालेली आर्थिक स्थिती-एक मूलनात्मक अभ्ययन डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापम	108
29	महाराष्ट्राच्या तिसऱ्या सर्वांगीण आरगणाची फलश्रुती एक आढावा डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	115
30	२१ व्या शतकामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची मौलिकता सहा. प्रा. कु. पल्लवी रमेशराव देशमुख	119
31	तल्लोत माहितीच्या प्रयोजनाचा अंगणे आढावा प्रा.प्रतिभा कृष्णराव आवडकर	121
32	भावसंगीतातील एक सामाजिक दृष्या (दशरथ पुजारी आणि सुमन कल्याणपुर) सौ अनघा अमित धायगुडे/डॉ.शीतल मोरे	124
33	Agricultural Marketing: Opportunities & Implications. Special Reference to Vidarbha Region. Mr. Nitin Wakodikar	131
34	Changing Literacy Pattern Of Tribal Population In Yavatmal District Deepak Udayraj Ambore	135
35	The Vedic approach to Sustainable development Dr.Sonal Agrawal	141
36	भटक्या- विमुक्तांच्या आत्मकथनातील सांस्कृतिक संघर्ष रूपे डॉ.श्रीकृष्ण वामन पदमणे	144
37	हिंगोळी जिल्ह्यातील शेतांचा लोक उत्पादकता एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. उमेशचंद्र बा. मडावी / गजानन अंबादास पाचपुते	150
38	संद्रिय पद्धतीने कृषी आणि कृषिपूरक उत्पादकता आर्थिक उन्नती एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. राजेश उल्हाराव वुरंगे	156
39	ओजस्यी काव्य 'कल्याण' विर्मिता -शाहीर अमर शेख प्रा. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने	162
40	व्यवसाय व्यवस्थापनाच्या अंगणे आणि विविध मजुरांची यत्नांची यत्नांची विविधता आणि कर्तव्या विविधता सहा. प्रा. पवीण पु. जाधव	166

व्यवसाय व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या निधी आणि कर्जाचा चिकित्सक अभ्यास .

महा . पा . पर्वीण तु . जाधव

वाणिज्य विभाग मु . गा . व्हाकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, ता . वारामती, जि . पुणे . ४१२३०६
फोन क्र . ९०४९३९७१७१

जागतिकीकरण, उदारीकरण व गाजणीकरणाच्या स्पर्धेच्या युगात टिकून राहण्यासाठी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना आपल्या निधी आणि कर्जाचे कार्यक्षम व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे . पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक पुणे जिल्ह्याच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विकासात महत्वाची भूमिका वजावत आहे, तसेच ती राज्याच्या आणि देशाच्या विकासात महत्वाची भूमिका वजावत असते . मध्य संशोधन हे व्यवसाय व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या निधीचा आणि कर्जाचा चिकित्सक अभ्यासाशी संबंधित असून या संशोधन अभ्यासासाठी खालील संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे .

संशोधनाची विषयाची उद्दिष्ट्ये (Objectives of Research)

एखाद्या विषयाचे अध्ययन करताना सर्वप्रथम संशोधकाला त्याची उद्दिष्ट्ये निश्चित करावी लागतात कारण अध्ययन करताना मूळ विषयापासून अभ्यासक दूर जावू नये म्हणून प्रस्तुत संशोधनात अभ्यासासाठी खालील उद्दिष्ट्ये निश्चित करण्यात आलेली आहेत .

१. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे निधीचे स्रोत व निधीचा वापर याचा आढावा घेणे .
२. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या निधी आणि कर्ज वसुलीशी संबंधित समस्यांचा शोध घेणे व उपाय योजना सुचविणे .
३. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे बँक वाटपाचे प्रकार आणि पध्दती जाणून घेणे .

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis)

प्रस्तुत संशोधनात वर्गीय पध्दतीची उच्च संशोधनासाठी तसेच नव्य संकलनाची मूल्यता पडताळून पाहण्यासाठी निश्चित स्वरूपात गृहितके विकसित करता येतील .

१. H₀ पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे निधी उभागणी आणि निधीचा कार्यक्षम वापर (विनियोग) यांचा एकमेकांशी प्रत्यक्ष संबंध नाही .

H₁ पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे निधी उभागणी आणि निधीचा कार्यक्षम वापर (विनियोग) यांचा एकमेकांशी प्रत्यक्ष संबंध आहे .

२. H₀ पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची गुंतवणूक ही कालावधीनुसार बदलत नाही .

H₁ पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची गुंतवणूक ही कालावधीनुसार बदलत आहे .

माहिती विश्लेषण तंत्र (Techniques of Analysis of Data)

संशोधकाने माहिती विश्लेषणासाठी प्रसरण, मध्य, मध्यमान, प्रमाण विचलन, प्रमाणित त्रुटी, सहसंबंध गुण, एकाकीपणा (श्रकएन्डन्स), कक्रुडवका (सुगुनेर्म) प्रमाण, प्रसरण, टक्केवारी, कलविश्लेषण, सहसंबंध, तुलना आणि मोजणीतंत्र इत्यादींचा वापर केला आहे . याचबरोबर सांख्यशास्त्रीय पध्दतीमध्ये वर्गीकरण, वर्गवारी, कोष्टक तयार करणे, चित्रान्मक वर्णन, आलेख, आकृत्या इत्यादींचा वापर केला आहे .

माहिती संकलन पद्धती (Method of Data Collection)

- अ. प्राथमिक स्रोत
१. निर्गमन
२. प्रश्नावली
ब. द्वितीयक स्रोत
१. रेकॉर्ड
२. प्रकाशित आकडेवारी
३. वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके इत्यादी

माहितीचे विश्लेषण :-

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित, पुणे या बँकेचा स्थापना बँकिंग अधिनियमन कायदा १९४९ च्या अंतर्गत झालेली आहे. या बँकेचे विभाजन मूळ १५ विभागांमध्ये झाल्याचे आपणांस दिसून येते. या १५ विभागांमध्ये एकूण २६१ शाखांद्वारे लाखो नागरिकांना अत्याधुनिक बँकिंग सेवा सुविधा पुरविणारी पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक अगामी वर्षात शताब्दी वर्षात पदार्पण करणार आहे.

निधी उभारणी आणि निधीचा वापर (विनियोग)

निधी उभारणी आणि निधीचा वापर (विनियोग)

(रु कोटीत)

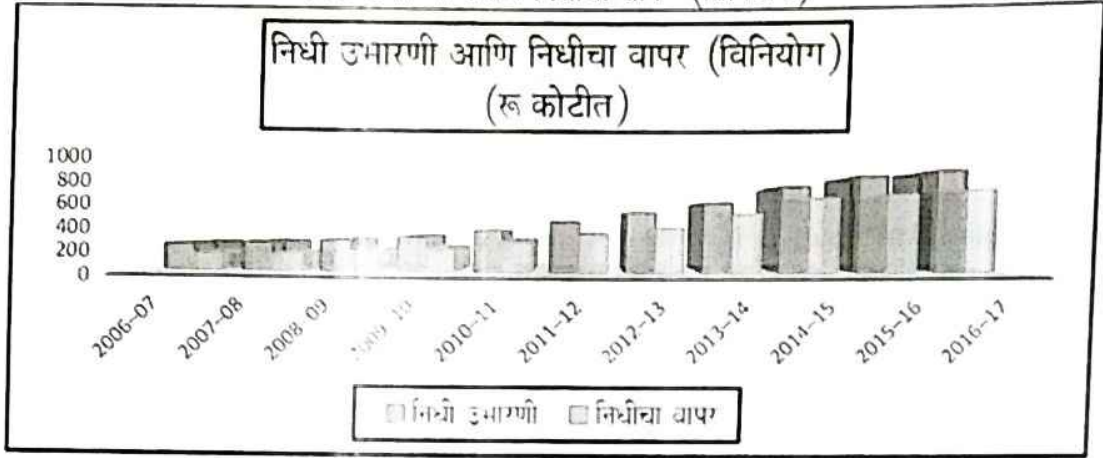
वर्ष	निधी उभारणी	निधीचा वापर
२००६-०७	२४४.०३	१५७.००
२००७-०८	२६५.४३	१६०.३०
२००८-०९	२९१.५०	१९६.४७
२००९-१०	३२७.३८	२१२.३८
२०१०-११	३९१.०९	२९१.०९
२०११-१२	४८०.२३	३६०.२३
२०१२-१३	५७०.७५	४२०.७५
२०१३-१४	६६०.८१	५५५.८४
२०१४-१५	८१८.४१	७०८.४१
२०१५-१६	९११.७०	७३६.७०
२०१६-१७	९६१.५६	७७४.५६

(स्रोत- प्राथमिक माहिती)

निधी उभारणी आणि निधीचा वापर (विनियोग)

निधी उभाऱणी आणि निधीचा वापर (विनियोग)

वरील कोष्टकावरून मंडोधक अभ्यासकाच्या असे निदर्शनास येते की, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या निधी उभाऱणी आणि निधीचा वापर (विनियोग) यांमध्ये महत्त्वपूर्ण दिग्दर्शन येतो कारण ज्या प्रमाणात निधी वाढत आहे त्या प्रमाणात निधीचा विनियोग (वापर) वाढत आहे तर निधी उभाऱणी कमी प्रमाणात झाली की निधीचा विनियोग देखील कमी होतो आहे .

३.५.२ गुंतवणूक आणि गुंतवणूकीमधील वाढ

गुंतवणूक आणि गुंतवणूकीमधील वाढ

(रू कोटीत)

वर्ष	गुंतवणूक	गुंतवणूकीमधील वाढ
२००५-०७	१४५१.५२	७८.८०
२००६-०८	२०८०.२१	६२८.६९
२००८-०९	२४१२.३३	३३२.१२
२००९-१०	३१०४.९२	६९२.५९
२०१०-११	२७५०.६६	-३५४.२६
२०११-१२	३०५६.५५	३१५.८९
२०१२-१३	२७५२.१३	-३०४.०२
२०१३-१४	३४३८.२७	६८६.१४

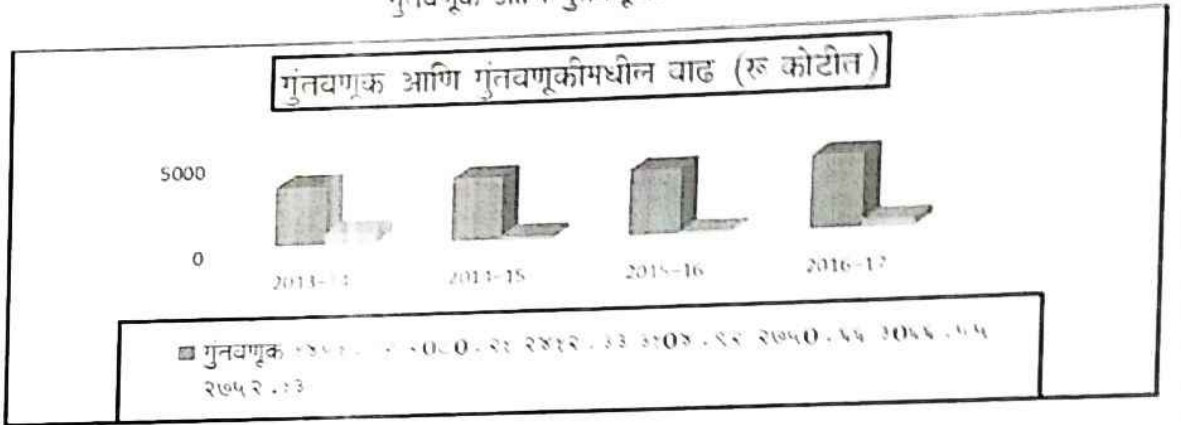

२०१३-१४	३६८३.९४	२४४.८७
२०१४-१५	३८२४.३२	९४२.९८
२०१५-१६	४२४३.६०	४६६.५८

(स्रोत: पुणे जिल्हा मध्यवर्ती महाकांगे बँक लि. वार्षिक आढावात सन २०१५-०७ ते २०१६-१७)

गुंतवणूक आणि गुंतवणूकीमधील वाढ

मागील दहा वर्षांमध्ये गुंतवणूकीमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे परंतु सन २०१२-२०१३ मध्ये गुंतवणूकीमध्ये घसरण झाल्याचे दिसून येते.

गृहितकांची तपासणी

गृहितक १: - (H1) पुणे जिल्हा मध्यवर्ती महाकांगे बँकचे निधी उभाणी आणि निधीचा कार्यक्षम वापर (विनियोग) यांचा एकमेकांशी प्रत्यक्ष संबंध आहे.

यामध्ये पुणे जिल्हा मध्यवर्ती महाकांगे बँकच्या निधी उभाणी आणि निधी विनियोग या संबंधात माहिती दिलेली आहे.

वर्णनात्मक माहिती (गृहितक २)

Descriptive Statistics										
Particular	N	Mini	Maxi	Mean		Std. Dev.	Skewness		Kurtosis	
	Stat	Stat	Stat	Stat	Std. Error	Stat	Stat	Std. Error	Stat	Std. Error
Fund Source	11	244.03	961.56	538.44	80.03	265.44	.509	.661	1.32	1.27
Fund Application.	11	157.00	774.56	415.79	72.45	240.27	.458	.661	1.53	1.27
Valid N (listwise)	11									

सम्बन्ध कोटिक्रान्धे क्रिमान मुख्य, क्रमान मुख्य, मध्यमान, प्रमाण विचलन, प्रमाणन वृत्ती या संदर्भानाल माहिती र्था विचयान आली आहे. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सरकारी बँकेचे निधी उभागणांचे मध्यमान ५३८.४४ कोटी इतके आहे. स्तान्ध ११ वर्धनध्धे पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सरकारी बँकेने सगसगे ५३८.४४ कोटी इतका निधी उभागना आहे. प्रमाण विचलन २६५.४४ इतके आहे. याचाच अर्थ ६८.२६% वेळा मध्यमान हे २७३.०० ने ८०३.८८ या दरम्यान अगेल तर २५.४४% वेळा मध्यमान या दरम्यान अगेल. त्याच प्रमाणे निधी विनियोग या संदर्भानाल मध्यमान ४१५.७९ तर प्रमाण विचलन २४०.२७ इतके आहे. स्तान्ध ११ वर्धनध्धे पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सरकारी बँकेने सगसगे ४१५.७९ कोटी इतक्या निधीचा विनियोग केला आहे.

वर्णनात्मक माहिती (गृहितक १)

Descriptive Statistics			
Particular	Mean	Std. Deviation	N
Fund Source	538.4445	265.44170	11
Fund Application.	415.7936	240.27599	11

वर्णनात्मक माहिती माहिती दिली आहे. निधी उभागणांचे मध्यमान ५३८.४४ कोटी आणि प्रमाण विचलन २६५.४४ कोटी इतके आहे, तर निधीचा विनियोगाचे मध्यमान ४१५.७९ तर प्रमाण विचलन २४०.२७ इतके आहे.

सहसंबंध (गृहितक २)

Correlations			
Particular		Fund Source	Fund Application.
Fund Source	Pearson Correlation	1	.996**
	Sig. (2-tailed)		.000
	Sum of Squares and Cross-products	704592.93	635449.60
	Covariance	70459.29	63544.96
	N	11	11
Fund Application.	Pearson Correlation	.996**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	Sum of Squares and Cross-products	635449.60	577325.50
	Covariance	63544.96	57732.55
	N	11	11

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

निधी उभारणी आणि निधीचा वापर (विनियोग) यांचा सहसंबंध दर्शविण्यात आला आहे . निधी उभारणी आणि निधीचा कार्यक्षम वापर (विनियोग) यांच्यामध्ये गुण उच्च नकारात्मक सहसंबंध दिसून येतो . याचाच अर्थ उभा होतो की, निधी उभारणीत वाढ झाल्यास निधी वापरनामान देखील वाढ होत .निधी उभारणीत घट झाल्यास निधीचा वापरामध्ये (विनियोगामध्ये)देखील घट होते .यावरून असे स्पष्ट होते की, निधी उभारणी आणि निधीचा कार्यक्षम वापर यांच्यामध्ये नकारात्मक पत्सक्ष संबंध आहे . आणि हे 0.08 स्तरावर माथक आहे . मूल्य 0.000 इतके असून ते 0.05 पेक्षा गुण कमी आहे . त्याच पमाणे सहसंबंध मूल्य 0.888 इतके आहे आणि ते गुण उच्च आहे .

यावरून असे स्पष्ट होते की, मध्यमन परिकल्पना (H1) पुणे जिल्हा मध्यवर्ती राहकारी बँकेचे निधी उभारणी आणि निधीचा कार्यक्षम वापर (विनियोग) यांचा एकमेकांशी पत्सक्ष संबंध आहे या शिकणी शिककारणी लागेल .

गृहितक २ :- (H1) पुणे जिल्हा मध्यवर्ती राहकारी बँकेची गुंतवणूक कालावधीनुसार घटलत आहे .

वर्णनात्मक माहिती (गृहितक २)

Particular	N	Minimum	Maximum	Mean		Std. Deviation	Skewness		Kurtosis	Std. Error
				Statistic	Std. Error		Statistic	Std. Error		
Score	934	1.00	5.00	4.093	.0316	.9683	-1.280	.08	1.368	.16
Respondent	934	1.00	3.00	2.951	.0090	.2753	-6.093	.08	37.63	.16
Valid N (listwise)	934									

वरील कोष्टकामध्ये पुणे जिल्हा मध्यवर्ती राहकारी बँकेची गुंतवणूक या संदर्भातील माहिती दर्शविण्यात आलेली आहे .प्रस्तुत कोष्टकामध्ये एकूण नमुना संख्या (N)किमान मूल्य, कमाल मूल्य, मध्यमान, पमाण विचलन, पमाणित त्रुटी या संदर्भात माहिती दिलेली आहे . पुणे जिल्हा मध्यवर्ती राहकारी बँकेची गुंतवणूकीचे मध्यमान ४.०९३ इतके आहे . तर पमाणित विचलन 0.९६८ इतके आहे . याचाच अर्थ ४८.२६ वेळा मध्यमान हे ३.९३ ते ४.९६ या दरम्यान असेल . किमान आणि कमाल मूल्य हे अनुक्रमे १ आणि ५ इतके आहे .सामुगीचे एककीपणा (Skewness) मूल्य १.२८० ते 0६.०९३ इतके आहे . याचाच अर्थ सजावनासाठी मोळा कलेली सामगी नकारात्मक एकांगी स्वरूपाची आहे . ककुदवकता (Kurtosis) मूल्य हे १.३६८ इतके आहे . याचाच अर्थ हे मूल्य शुन्यापासून गुण लांब आहे . ज्या वेळी ककुदवकता (Kurtosis) मूल्य शुन्यापासून (0) त्र्यंढे लांब असेल तेवढा सामगीमध्ये एककीपणा जायत आहे . याचाच अर्थ सामगीची वितरण पमान्य संभाव्यता वळामाणे झालेली नाही .

प्रक्रियात्मक मागंश (गृहितक २)

Respondent		Case Processing Summary					
		Cases					
		Valid		Missing		Total	
Score	Director	N	Percent	N	Percent	N	Percent
	Adhikari	14	100.0%	0	0.0%	14	100.0%
	Member	17	100.0%	0	0.0%	17	100.0%
		903	100.0%	0	0.0%	903	100.0%

संचालकांची नमुना संख्या, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती महकागे वकंच्या अधिकाऱ्यांची संख्या, सभागटांची नमुना संख्या ही अनुक्रमे १४, १७, आणि ९०३ इतकी आहे. वेध नमुन्याचे प्रमाण १००% इतके आहे. गहाळ मुल्य (Missing Value) ०० शुन्य आणि गहाळ मुल्यची टक्केवारी ००.००% इतकी आहे. याचाच अर्थ ९३४ इतका नमुना वेध आहे.

वर्णनात्मक माख्यकी (गृहितक २)

Particular		Statistic	Std. Error	
Score	Mean	4.0931	.03169	
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	4.0310	
		Upper Bound	4.1553	
	5% Trimmed Mean	4.1828		
	Median	4.0000		
	Variance	.938		
	Std. Deviation	.96836		
	Minimum	1.00		
	Maximum	5.00		
	Range	4.00		
	Interquartile Range	1.00		
	Skewness	-1.280	.080	
	Kurtosis	1.368	.160	

वर्णनात्मक माख्यकीची माहिती दर्शविण्यात आलेली आहे. प्रस्तुत कोष्टकामध्ये मध्यमान, मध्यांक, प्रसरण, प्रमाणित विचलन, किमान आणि कमाल मुल्य, सामग्रीचा एकाकीपणा आणि ककुडयकता या संदर्भात माहिती दिलेली आहे. मध्यमान ४.०९३१ इतके असेल तर किमान मर्यादा ४.०३१० आणि कमाल मर्यादा ४.१५५३ इतके आहे. याचाच अर्थ १०० पैकी ९५ वेळा मध्यमान ४.०३१० ते ४.१५५३ या दरम्यान असेल.

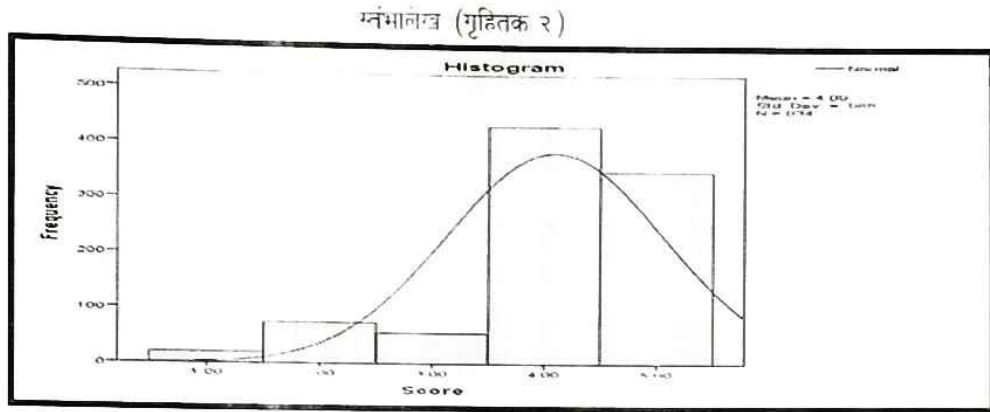
Test of Normality: -

टॅस्ट ऑफ नॉर्मॅलिटी (गृहितक २)

Tests of Normality						
	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Score	.301	934	.000	.773	934	.000

Kolmogorov-Smirnov^a आणि Shapiro-Wilk चा संदर्भातील माहिती दिलेली आहे. Sig मूल्य हे 0.00 इतके आहे. ते 0.05 पेक्षा कमी आहे. (P=0.00 < 0.05) यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रसामान्य संभाव्य चक्राला अनुरूप अशा प्रकारचे तथ्यांचे वितरण झालेले नाही. त्यामुळे संशोधकाला परिकल्पना तपायणीसाठी अपरिमितय चाचणीचा वापर करावा लागेल.

आयताकृती आणि प्रसामान्य संभाव्य चक्र (NPC) चा वापर केलेला आहे. या वरून असे निदर्शनास येते की, तथ्यांचे विभाजन प्रसामान्य संभाव्य चक्राला अनुरूप नाही. त्यामुळे संशोधकाला अपरिमितय चाचणीचा वापर परिकल्पनांची तपायणीकरिता करावा लागेल.

Test Statistics

चाचणी आणि आकडेवारी (गृहितक २)

Ranks			
	Respondent	N	Mean Rank
Score	Director	14	324.29
	Adhikari	17	396.15
	Member	903	471.06
	Total	934	
Test Statistics ^{a,b}			
Particular	Score		
Chi-Square	6.252		
df	2		
Asymp. Sig.	.044		
a. Kruskal Wallis Test			
b. Grouping Variable: Respondent			

चाचणी सांख्यिकी Test Statistics चा विषयी माहिती देविण्यात आलेली आहे. Asymp Sig च्या आधारे असे निदर्शनास येते की, P मूल्य 0.044 इतके आहे. ते 0.05 पेक्षा कमी परंतु 0.01 पेक्षा जास्त आहे. याचाच अर्थ संशोधनासाठी घेतलेली परिकल्पना 0.05 स्तरावर स्विकारणीय लागेल तसेच 0.01 स्तरावर तीच त्याम करवा

लागेल . त्याच प्रमाणे X^2 मुल्य ६.०२५२ इतके असून ते ०.०५ म्गवरील मुल्यापेक्षा जास्त आहे . यावरून अगे स्पष्ट होणे की, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची गुंतवणूक कालावधीनुसार बदलत आहे . ही संशोधनासाठी घेतलेली परिकल्पना (H1) या ठिकाणी सिद्ध होत आहे, तर मुल्य परिकल्पना (H0) फेटाळावी लागेल .

शिफारशी

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या निधी आणि कर्जाचा चिकित्सक अभ्यासाच्या परिणामातून पुढील काही शिफारशी सुचवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे . या सर्व शिफारशी पाहणीपणाने मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे . वरील निष्कर्षांच्या आधारे संशोधक अभ्यासकाने काही शिफारशी मांडलेल्या आहेत, त्या पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील .

१. म्भासदांना कर्जपुढवटा करीत असताना कर्जे मंजुरी व कर्ज वाटपासाठी वापरण्यात येणाऱ्या सर्व औपचारिकता या सोप्या व कमी करण्यात याव्यात .
२. स्पर्धेच्या जगात टिकून राहण्यासाठी निधी हस्तांतरण व पैसे पाहण्यामध्ये मुलभता याची यामाठी बँकेने तिच्या कामकाजाच्या वेळमध्ये वाढ करावी .
३. निधीच्या व्यवस्थापनात सधारणा व वाढ घडवण्यासाठी विविध म्युचुअल फंडांच्या कर्जमंजुरीसाठी व कमी कालावधीचे ऑनलाईन काढण्यासाठी जाणाऱ्या काही अधिकार जाणाऱ्या व्यवस्थापकांना द्यावेत .
४. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने प्रतीमाठी कर्जपुढवटा करून जी अधिक्य (संज्म) निधी शिल्लक राहता त्यानिधीचा वापर मर्चंड बँकींग साठी करावा . अधिक्य (संज्म) निधीचा वापर ज्या क्षेत्राला जास्त मागणी आहे त्याक्षेत्राला कर्जपुढवटा करावा .
५. ानीकर्जाच्या वाटपाच्या वेळी एक विमा काढणे बंधनकारक करावे त्यामुळे ानीकर्जांना नैसर्गिक आपत्तीपासून वाचवता येईल .

संदर्भग्रंथ सुची

१. पटनीनी ई. व्ही. के. ३ नोव्हेंबर १९९७ मध्ये 'फंड मॅनेजमेंट ऑफ डिस्ट्रिक्ट को-ऑपरेटिव्ह बँक इन केरळा' या विषयावर पीएच. डी साठी शोध पत्रबंध कोचीन विद्यापीठाला सादर केलेला आहे .
२. श्री जे.वी. मुर्तडक यांनी मे २००० मध्ये 'महागुट्टातील कृषी सहकारी सेवा संस्थांच्या कार्याचा चिकित्सक अभ्यास' या विषयावर शोध पत्रबंध पुणे विद्यापीठाला सादर केला आहे .
३. श्री.जे.पी. भोमले यांनी २००० मध्ये 'ए स्टडी ऑफ पाचमरी अगीकल्वर को-ऑपरेटिव्ह क्रेडीट सोसायटीज इन जुन्नर अँड खेड तालुकाज ऑफ पुणे डिस्ट्रिक्ट' या विषयावर शोध पत्रबंध पुणे विद्यापीठाला सादर केला आहे .
४. डॉ. गंगाधर .वि. कावटे पाटोल 'सहकार आणि ग्रामीण विकास' (चिंतन्य पब्लिकेशन, नाशिक, जून २००६)
५. पा.डा. मृकंद तापका, प्रा. जे. सावळे 'सहकार पत्र' (द्वितीय वर्षे वार्षिक्य) . (निगली पकाशन, पुणे, ऑगस्ट २००५)
6. www.rbi.org.in
7. http://www.researchandmarkets.com/reports/1716433/
8. www.ijssrn.in
9. www.abhinavjournal.com
10. www.nabard.org
11. www.nafscob.org
12. www.isrj.net

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

M. S. Kakade College, Someshwarnagar

174

Website - www.aadharjournal.com

PRINCIPAL**Mugtrao Sahebrao Kakade College**

Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

Email - aadharjournal@gmail.com

(Q_nM) 3.3.5 Number of books and chapters in edited volumes and papers in national/international conference-proceedings per teacher in the Academic Year 2020-21

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the Conference	National / international	Year of publication	ISBN/ISSN number of the Books/ proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
1.	-Dr. Salve J. M.	Grants to the Agricultural Mechanization Scheme under the "Advanced Agriculture – Prosperous Farmers" Campaign	-	-	-	-	2021	978-93-90734-26-9	M. S. Kakade College, Someshwarn agr	www.worldlabpublication
2.	Prof. Shinde A. S.	Kaavyashastra					2021	978-93-90775-04-0	M. S. Kakade College, Someshwarn agr	International Publication, Publishers and Distributers, 6A/540, Aawas Vikas, Hanspuram, Kanpur-208 021(UP)
3.	Prof. Shinde A. S. Co-ordinator Internal Quality Assurance Cell (IQAC) M. S. Kakade College, Someshwarnagar	Sahityashastra					2021 	978-93-90775-05-7	M. S. Kakade College, Someshwarn agr	International Publication, Publishers and Distributers, 6A/540, Aawas Vikas, Hanspuram, Kanpur-208 021(UP)
4.	Dr. Jaya J. Kadam	Dalit Stricha Samatsathi Sangharsha					2020	ISBN-978-91-940444-5- 	M. S. Kakade College, Someshwarn	Shabdvaibhav Publication, Jalgoan.

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

5.	Dr. Dattatray Dubal		Interference of Governor and Threat to Parliamentary Democracy	B. Aadhar Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal	A Three Day Interdisciplinary International Webinar	International	June 2020	2278-9308 www.aadhar-social.com	M. S. Kakade College, Someshwarnagr	Aadhar International Publication
6.	Dr. Dattatray Dubal		Women's Participation in Politics and Reality	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	One Day International Multidisciplinary Online E-Conference	International	30 th May 2021	2349-638x www.aiirjournal.com	M. S. Kakade College, Someshwarnagr	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
7.	Dr. Rahul Sadashiv Kharat	Online Teaching-learning: A Boon or Bane for Rural Higher Education					March 2021	978-81-947958-1-0	Anekant Institute of Management	AES's Anekant Institute of Management Studies, Baramati
8.	Dr. Rahul Sadashiv Kharat	Bhatatya – Vimuktanche Dukhanubhav: Makadicha Maal					Jan. 2012	978-81-945948-2-6	M. S. Kakade College, Someshwarnagr	Prabhakar Publication 304, Wing-C, Siddhivinayak Apartment, Sutmill Road, Latur
9.	Dr. Rahul Sadashiv Kharat		Buddhanche Shantata Mulyaani Tyacha Mahatm	International Multilingual Conference on Human Values and Biz-tech at	International Multilingual Conference on Human Values and		July 2021	978-81-947958-3-4 http://www.aimsbaramati.org	https://drive.google.com/file/d/1i_GiF9Siwfb3u62uaaxN-6wxD8xB3fB/view?usp	E-coference Proceeding

			Gandhichya Vichharar Jivanshalivar Padalela Prabhav	the Crossroads	Biz-tech at the Crossroads				=sharing	
10.	Asst. Prof. Priyanka J. Tambe		Politics in International Oil Prices and Policy of India	B. Aadhar Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal	A Three Day Interdisciplinary International Webinar		June 2020	2278-9308	M. S. Kakade College, Someshwarnagr	Aadhar International Publication

Co-ordinator
 Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
 M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL
Mugutrao Sahebrao Kakade College
 Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

Dr. Gopal Ji Singh is working as an Assistant Professor in the Department of Economics, Magadh University, Bihār, India. He has completed his Ph.D. in Economics and completed his Ph.D. with research title 'Impact of Trade on the economy of Bihar, India'. He has been awarded the title of 'Distinguished Professor' in Economics. He has given publications in reputed journals. He has published more than 20 national and international seminars and workshops. He is the editor of the edited books. He is also member of editorial board of 'Journal of World Economic Research, New York, U.S.A.'

Dr. Manas Behera is actively engaged in research and teaching for more than two decades. He is presently working as head of the Department of Political Science, Utkal University, Bhubaneswar, Odisha. He has presented papers in more than hundred national and international seminars. He has published more than fifty articles in UGC, Care and other peer reviewed journals of repute. He has chapters in edited volumes to his credit. He is active in academic bodies and delivers lectures as resource person. He has an experience of UG and PG teaching for more than twenty five years. His areas of specialisation are Governance, Decentralisation, Inclusive Development, Tribal Studies, Civil Society, Ambedkarian perspective to democracy, alienation, Odisha politics, etc. He has co-authored books in politics, also edited by OUP, India. He has also administrative experiences in academic field. He was member of the state RUSA Committee, Executive committee and Finance committee of HSE, Odisha, Board of studies and Syllabus Committee of different Universities and Colleges. He has the experience of being administrative officer and examination in charge of colleges. He was also the member of pre-parliamentary committee for Human Development Report of Sunderganj District in Odisha.

Dr. Saijoy P.B. is working as an Assistant Professor with the Department of Commerce, Sacred Heart College, (Autonomous), Thiruvalla, Kerala. He has completed his graduation, post graduation in commerce from Rajasthan Garhchi University, Jaipur. He has also secured Ph.D. in commerce from the same university on the topic 'Savings and Investment Pattern of Stock Investors in Kerala State'. He has also completed his M.Phil. from IGNOU. He has attended national and international seminars. He has also published more than 20 research articles in various journals, UGC Care listed journals, peer-review journals and edited books. He is a member of the board of studies, Albertian Institute of Management for more than 5 years. He was also functioning as head of the coordinators of the FDP conducted by Ramnagar College, University of Delhi on behalf of ministry of education, ministry of Education, Government of India.

Dr. Pyare Lal is working as Assistant Professor in the Department of Economics at Rakya Kanya Mahavidyalaya, Shimla (Himalayas). He has more than 15 years of teaching, research and administrative experience at various organizations. He has published research papers on various economic issues and has presented research papers in various national and international conferences, seminars and other events.

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

₹ 500/-

ISBN: 978-93-90733-1-1

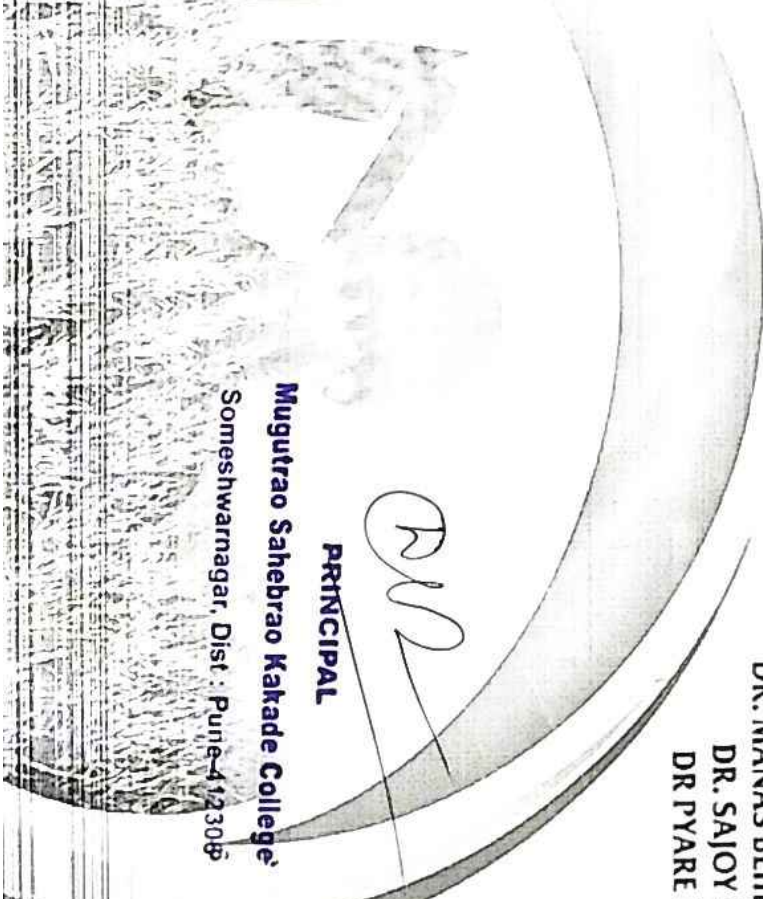
Indian Agriculture Reforms and Rural Development

Indian Agriculture Reforms and Rural Development

DR. GOPAL JI SINGH
 DR. MANAS BEHERA
 DR. SAJOY P.B.
 DR. PYARE LAL

PRINCIPAL

Muguntrao Sahebrao Kakade College,
Someshwarnagar, Dist. : Pune-412309

Indian Agriculture Reforms and Rural Development

Dr. Gopal Ji Singh
Dr. Manas Behera
Dr. Sajoy P.B.
Dr. Pyare Lal

World Lab Publication

E-mail : worldlabpublication@gmail.com

www.worldlabpublication.com

TF-2 Sec-1, Vasundhara, Ghaziabad,
Uttar Pradesh 201012 Phone : 9810080056

All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright holder.

© Editor : Dr. Gopal Ji Singh, Dr. Manas Behera ,

Dr. Sajoy P.B. & Dr. Pyare Lal

Publisher : World Lab Publication

Address : TF-2 Sec-1, Vasundhara,
Ghaziabad, Uttar Pradesh 201012

Phone : 9810080056, 9310388806

E-mail : worldlabpublication@gmail.com

Website : www.worldlabpublication.com

Edition : 2021

ISBN : 978-93-90734-26-9

Price : 500/-

Printed in : India

Contents

- 1. Economic Viability of Groundnut Cultivation for Crop Diversification in Punjab..... 1**
Dr. Parminder Kaur & Parminder Kaur
- 2. Rural Women Entrepreneurship for Sustainable Development..... 23**
Dr Sangeet Ranguwal & Dr Harsimranjeet Kaur Mavi
- 3. Agriculture and Livelihood of Rural People..... 42**
Nishi Kant Niraj & Kumar Pushpam Abhishek
- 4. Indian Agriculture Policy Reforms and its Impacts on Agriculture..... 56**
Dr Santhimol M.C & Anu Savio
- 5. A Study on Role of Technology in Agriculture Sector in India..... 66**
Dr M.Sravani & Ms P.Gnaneswari
- 6. Nano fertilizers boon for Sustainable Agriculture Development: a Review..... 77**
Dr. Sangita Devi Sharma
- 7. Organic Farming for Sustainable Agriculture..... 89**
Rajneesh Thakur, Brijesh Kumar Singh & Kirti Kaundal
- 8. A Study on Future Prospects of Organic Farming in India..... 104**

P. Gnaneswari & Dr. M. Sravani

9. Agriculture Marketing..... 115

Madhu

10. Role of Information Technology in Agricultural Marketing..... 124

Priyadarsini Patnaik

11. Focus on Market Demand and Quality – Way Forward for Indian Agriculture: Case of Indian Cocoa..... 148

Anju George & Dr. K V Raju

12. Problems of Indian Agriculture and Solution..... 165

Sapana

13. Grants to the Agricultural Mechanization Scheme under the "Advanced Agriculture - Prosperous Farmers" Campaign..... 177

Mr. Pratap Baburao Shid & Dr. Salve Jagannath Motiram

14. Vegetable Cultivation in Punjab-Present Status and Future Prospects..... 191

Rajkaranbir Singh

15. हरित क्रान्ति एवं ग्रामीण विकास..... 203

Soni Sangwan

Grants to the Agricultural Mechanization Scheme under the "Advanced Agriculture - Prosperous Farmers" campaign

---

Mr. Pratap Baburao Shid

*Smt. Ratnaprabhadevi Patil College,
Bawada, Ta. Indapur Dist. Pune*

Dr. Salve Jagannath Motiram

*Vice principal,
M. S. Kakade College, Someshwarnagar*

Abstract

Various schemes and programs for agricultural development as well as farmer welfare are implemented in the state through the Department of Agriculture. The government wants to double the income of farmers by the year 2022. The campaign "Advanced Agriculture - Prosperous Farmers" is being implemented for this purpose. Modern agricultural technology will be imparted to the farmers through the Advanced Agriculture - Prosperous Farmers Campaign. Under the "Advanced Farming - Prosperous Farmers" campaign, "Growing the actual productivity of major crops and the genetic yield potential of these crops by reducing the difference and getting more income than the amount of agricultural loans taken by farmers, and participating in crop insurance scheme. Protecting farmers from crop damage due to natural calamities"

Introduction

The need to increase agricultural production to provide food to a growing population began to be felt in the 19th century. The Department of Agriculture was established in 1883 on the recommendation of the Feminine Commission of 1881. The work was started with the objective of providing necessary assistance from the government level to increase the production in agriculture in the rural areas by including all the departments related to the agricultural sector. Until 1907, the Agriculture and Land Records departments were working together. In the year 1915-16, after the promising results of the experiment done by the then Director of Agriculture, Mr. Keating to stop the erosion of the soil, the work of soil conservation started from the year 1922.

Since the enactment of the Land Reforms Act in 1943, which was passed in 1942, various land reform works have been implemented by the Department of Agriculture. In 1943, the then government formulated a comprehensive agricultural policy for agriculture for the first time considering the problems in agriculture and other ancillary sectors. According to this policy, water was used as irrigation for agricultural production.

1950 to 1965 At this stage, many schemes were devised to boost the development of agriculture. Quality seed production started from 1957 through Taluka Bijgunan Kendra. During this period, emphasis was laid on increasing the area under irrigation along with the expansion of area under cultivation. In the year 1961-62, a special campaign was launched for the use of chemical fertilizers. From the year 1965-66, the

development of hybrid varieties of various crops laid the foundation of green revolution in the country. Subsequent Five Year Plans laid special emphasis on agricultural development. Since 1974, along with land reclamation work, Nala dam works have been started by the department which has helped in raising the water level in wells and ground water. The use of seeds, fertilizers, pesticides and available water has started on a large scale through intensive farming methods to increase agricultural production. Therefore, it helped in increasing the agricultural production and then training and gift scheme was started from 1981-82 keeping in view the need for more guidance to the farmers to use these things in a scientific manner. The effective implementation of crop demonstrations, field visits, campaigns, seminars, fairs, exhibitions, etc., aimed at imparting improved technology to the general farmers at the University of Agriculture, has been instrumental in increasing agricultural production.

Objectives

1. To study various schemes implemented by the government for farmers under the Advanced Agriculture Mission.
2. To study the problems in the implementation of agricultural mechanization plan.

Although we have become self-sufficient in foodgrain production, self-sufficiency in foodgrain production is not the sole objective of the state and it is imperative that farmers make maximum use of available resources to reap maximum economic benefits. For this we have to have commercial farming. In order to take advantage of the free economic system and global trade system, various schemes are being

implemented in the field of agro-horticulture and water conservation to increase agricultural production, increase exports and promote agro-processing industries. In this way, the Department of Agriculture is moving towards self-sufficiency through agribusiness with the determination to achieve economic prosperity and gain an important place in the global agricultural market. The ambitious horticulture scheme under the Employment Guarantee Scheme implemented by the Government of Maharashtra is part of this policy.

The Department of Agriculture has been set up with the sole objective of guiding the farmers towards the proper use of all the resources required for the use of modern agriculture. For easy communication, the post of Agricultural Assistant has been provided for three to four villages each. Since the average number of farming families in the area of work of this agricultural assistant is between 800 to 900, it has become easy to impart agricultural technology directly to the farmers. For the convenience of administrative work, liaison with other departments, monitoring and training programs, etc., there are offices of Taluka Agriculture Officer at Taluka level, Sub-Divisional Agriculture Officer at Sub-Divisional level, District Superintendent Agriculture Officer at District level and Divisional Agriculture Co-Director at Divisional level. Apart from this, under the district level control of the Agriculture Development Officer at the Zilla Parishad, at the Panchayat Samiti level, the Agriculture Officer implements various schemes related to agricultural inputs. At the state level, the Commissionerate of Agriculture has the departments of Soil Conservation, Horticulture, Extension, Inputs and

Quality Control, Statistics, Monitoring and Evaluation, Planning and Estimates for technical and administrative monitoring of all schemes implemented at the regional level, and separate departments for handling establishment and accounting matters.

Agriculture is the backbone of our economy. The people of the state, including the country, depend on agriculture. The government aims to double the income of farmers by 2022. To achieve this goal, the state government has launched an ambitious campaign called 'Advanced Agriculture, Prosperous Farmers'. Emphasis is being laid on speedy and transparent implementation of various schemes of the Department of Agriculture.

The Department of Agriculture is implementing various schemes to make Baliraja prosperous, prosperous and self-sufficient in the state as well as to increase the productivity of agriculture and its economic upliftment. Campaigns, campaigns are carried out to create awareness among the masses and bring all those involved in the agricultural sector into the mainstream of development. The main objective of the 'Advanced Farming, Prosperous Farmers' campaign is to differentiate between crop productivity and genetic productivity, to earn more than the amount of crop loan taken by farmers, to protect farmers from crop losses due to natural calamities by involving maximum number of farmers under crop insurance scheme.

Under the 'Advanced Farming, Prosperous Farmers' campaign, efforts are being made to increase the productivity of major crops up to their genetic potential in order to increase

the economic income of the farmers, With a view to making decisions on market based agricultural products, the government has emphasized on organizing farmers' production companies and farmers in the state and building the business capacity of these companies.

The farming business is ridiculed as a subsistence business. But if we make a planned effort by adding modern agricultural technology, we will definitely get success in agribusiness. There are many examples of this in the state. About 2 lakh farmers in the state were contacted for the success of 'Advanced Agriculture, Prosperous Farmers' campaign. The taluka was identified as a planning component for agricultural development and productive growth. In order to increase the productivity of the major crops in each taluka, modern technology was introduced and integrated for their promotion and dissemination. Emphasis was laid on depositing various inputs, implements and micro irrigation kits as well as other infrastructure grants in the bank accounts attached to the Aadhaar of the farmers.

Consideration was also given to how to minimize production costs to increase agricultural yields. Farmers were guided to increase their agricultural yields by using quality organic fertilizers, pesticides and adding modern technology. Efforts are being made for farmers to come together and do group farming. Efforts were also made to convince the farmers of the benefits of group farming.

The agriculture sector has been given an important place in the state budget. Prime Minister Narendra Modi announced to double the income of farmers. The state government also

started taking steps in that direction. Special provision has been made for drip irrigation, shednet, onion hut, leveling of agriculture. Special efforts were made to involve more and more farmers in the Prime Minister's Crop Insurance Scheme, Weather Based Orchard Insurance Scheme.

Sub-Mission on Agricultural Mechanization (SMAM) is being implemented in the state from 2014-15. Under this campaign, the central government aims to increase the energy consumption in the agricultural sector by 4.0 kW per hectare by the year 2020. Accordingly, the aim is to increase the current energy consumption in the agricultural sector of the state from 1.11 KW per hectare to 4.0 KW per hectare through agricultural mechanization. At present, the Central Government has given approval for the supply of agricultural implements and establishment of agricultural implements on the basis of subsidy.

The objectives of this sub-campaign are as follows

1. Promoting agricultural mechanization.
2. Increasing energy consumption in agriculture.
3. Providing agricultural implements as per crop design.
4. Establishment of Agricultural Mechanization Service Facilitation Center on lease basis
5. Overcoming the problem of agricultural labor.
6. To save on production cost by reducing the cost of cultivation.

7. To save agricultural time and alternatively increase agricultural production.

Agricultural Mechanization Grant

With the growing population of the state, the number of land holdings in the group has significantly decreased. The number of laborers for agriculture has increased. In view of the diversity of agro-climatic conditions and soil type in the state, machinery and implements for horticulture and vegetable cultivation and inter-tillage have been selected for the campaign according to the local conditions. Approval has been given to the farmers for the purchase of various machinery or implements.

Agricultural mechanization campaign is implemented in all 34 districts of the state. The main objective of the unit is to finance the establishment of a state-of-the-art agricultural implements bank to provide mechanized services to the farmers at reasonable rates on lease basis from sowing to pre-harvesting as per the crop structure in the state. There is a subsidy limit of 40% of the purchase price of agricultural implements for setting up an agricultural implements bank. 10.00 lakhs, Rs. 25.00 lakhs, Rs. 40.00 lakhs and Rs. 60.00 lakh to the Capital Investment Center at Rs. 4.00 lakhs, Rs. 10.00 lakhs, Rs. 16.00 lakhs and Rs. 24.00 lakh grant is admissible. The scheme is implemented at the Commissionerate level through the Director of Agriculture (Inputs and Quality Control). Implementation is done at district level, sub-divisional level and taluka level by District Superintendent of Agriculture Officer, Sub-Divisional Agriculture Officer and Taluka Agriculture Officer respectively. At the state level, the

Commissionerate of Agriculture has the departments of Soil Conservation, Horticulture, Extension, Inputs and Quality Control, Statistics, Monitoring and Evaluation, Planning and Estimates for technical and administrative monitoring of all schemes implemented at the regional level, and separate departments for handling establishment and accounting matters.

The scheme covers tractors and agricultural implements and implements. Farmers should be given subsidy as per the prevailing scheme for purchase of tractors with 8 to 20 hp engine capacity and for purchase of tractors up to 20 to 70 hp engine capacity limit of Rs. It has been approved to purchase and utilize 40% of the total funds available for mechanization in all the existing schemes. Out of the total funds available for mechanization, 60 per cent funds have been sanctioned for purchase of agricultural implements. This includes tractor driven or automatic agricultural machinery and implements. It includes power tiller, rotavator, cultivator, all types of planters, (fertilizer and B token machine) threshing machine, rice planting machine, power weeder, reaper binder, threshing machine, rice threshing machine, mini pulse mill and supplementary machine set (de stoner, Polishing, grading, packing etc.) Sugarcane crusher, tractor driven sprayer, mist blower, subsoiler etc.

In the year 2017-18, a grant of Rs. 5256.00 lakhs was sanctioned for this scheme in Maharashtra. In the year 2018-19, a grant of Rs. 6258.00 lakhs and in the year 2019-20, a grant of Rs. 12500.00 lakhs was sanctioned for this scheme. For the current year 2020-2021, agricultural sub-campaign has

been started. 96,65,35,000 rupees will be provided by the Government of Maharashtra in the form of funds for this scheme. The farmers on this list are being given the freedom to buy from the open market by choosing the tractors and implements of their choice. Under this scheme grant limit as follows

**Minor Landholder / Minor Landholder / Women /
Scheduled Tribes / Scheduled Castes (50 per cent)**

40 per cent to other beneficiaries.

**Minor Landholder / Minor Landholder / Women /
Scheduled Tribes / Scheduled Castes (50 per cent)**

A. Tractor -125000 / -

B. . Power Tiller -

Above 8 HP - 85000 / -

Less than 8 hp - 65000 /-

C. . Automatic tools

Ripper cum Binder 4 Wheels) - 250,000 / -

Ripper cum Binder 3 Wheels) - 175000 / -

Reaper - 75000 / -

Power Weeder more than 5 HP - 63000 / -

Power Weeder 2hp to 5hp - 35000 / -

Power Weeder less than 2 hp - 25000 / -

A. Tools on a 35 hp tractor

Rotavator 5 ft - 42000 / -

Rotavator 6 ft - 44800 / -

Shredder / Multi-crop threshing - 100000 / -

Sowing machine 9 donors - 21300 / -

Razor Bed Planter (BBF Device) -

35000 / -

Cultivator - 50000 / -

Palti Nangar Hydraulic 2 Bottom - 70000 / -
Palti Nangar Hydraulic 3 Bottom - 89500 / -
Palti Plow Mechanical 2 Bottom - 40000 / -
Plow Mechanical 3 Bottom - 50000 / -
Tractor Operated Sprayer (Air Carrier / Air Assist) - 125000 / -

-
Tractor Operated Sprayer (Boom Type) -37000 / -
Wider 75000 / -

40 per cent to other beneficiaries

A. Tractor -100000 / -

B. Power tiller –

more than 8 hp - 70000 / -

Less than 8 HP - 50000 / -

A. Automatic tools

Ripper cum Binder 4V - 200000 / -

Ripper cum Binder 3 Wheel - 140000 / -

Reaper - 60000 / -

Power Weeder more than 5 HP - 50000 / -

Power Weeder 2hp to 5h - 30000 / -

Power Weeder less than 2 hp - 20000 / -

E. 35 hp tractor following tools

Rotavator 5 ft - 34000 / -

Rotavator 6 ft - 35800 / -

Shredder / Multi-crop threshing - 80000 / - Sowing machine 9
donors - 17000 / -

Raised Bed Planter (BBF Instrument) - 30000 / -

Cultivator - 40000 / -

Palti Plow Hydraulic 2 Bottom - 56000 / -

Palti Plow Hydraulic 3 Bottom - 71600 / -

Palti Plow Mechanical 2 Bottom - 32000 / -

Plow Mechanical 3 Bottom - 40000 / -

Tractor Operated Sprayer (Air Carrier / Air Assist) - 100000 / -

-

Tractor Operated Sprayer (Boom Type) - 28000 / -

Wider - 60000 / -

Minor Landholders / Minor Landholders / Women / Scheduled Tribes / Scheduled Castes (60 per cent)

Mini Dal Mill-150,000 / -

Mini Rice Mill - 240000 / -

50 per cent to other beneficiaries -

Mini Dal Mill-125000 / -

Mini Rice Mill - 200000 / -

The objectives of this scheme are as follows

- To promote agricultural mechanization to farmers.
- To make available the required and pre-inspected quality agricultural implements as per the department wise crop structure on grant basis.
- To provide agricultural machinery or implements to the farmers on subsidy as per their need and demand.
- To encourage the use of up-to-date machinery in the agricultural production process.

Problems in implementation of agricultural mechanization scheme

1. The number of minority farmers is large among the farmers who are benefiting from the agricultural mechanization scheme, so the farmers face difficulties in raising the remaining amount except the subsidy.
2. When purchasing a tractor with a capacity of more than 27 horsepower, the beneficiary farmers have to raise five to six times the subsidy amount themselves. Therefore, not all the selected farmers can avail the benefits of this scheme.

3. Many difficulties arise in loan sanction when the remaining amount except the grant is raised in the form of loan. This is because banks are reluctant to give new loans to many farmers as they have already defaulted loans.
4. Due to the large number of uneducated farmers among the beneficiary farmers of the scheme, the farmers fail to submit the documents from applying for the scheme to purchasing the machine. Therefore, many farmers cannot avail the benefits of the scheme even after being selected.
5. Inattention of government employees delays the deposit of subsidy in the account of the beneficiary farmers. Often a bribe has to be paid to the concerned employee to collect the grant.
6. Beneficiary farmers are obstructed by the machine seller when they say that they will get subsidy while purchasing machinery. Farmers are charged more than the price fixed by the government.
7. The amount of subsidy received is much less than the market price of machinery. As a result, many times the farmers are unable to avail the benefit of the scheme as they are unable to raise the remaining amount.
8. As the selection of beneficiaries is done by lottery as per the set objective, many farmers have to be deprived of the benefits of this scheme even when there is a need.

Solution

1. Emergency loans should be provided to selected minority farmers.
2. An independent agricultural assistant should be appointed at the taluka level to help uneducated farmers:

3. Banks should be directed to provide new loans to the beneficiaries of the scheme even if some of the previous loans are in arrears.
4. The amount should be increased as the amount of subsidy is less than the cost of machinery.
5. Action should be taken against the vendors who are obstructing the farmers.
6. Efforts should be made to deposit the subsidy amount in the farmers' account as soon as possible.

Conclusion

Many subsidy schemes are implemented by the government for the farmers to be prosperous and self-sufficient. Through these schemes, farmers have been able to use modern technology. However, compared to developed countries, subsidies to Indian farmers seem to be less. Therefore, it is necessary to expand the scope of schemes like Agricultural Mechanization Scheme and accommodate more farmers.

References

1. www.Krishi.maharashtra.gov.in
2. Department of Agriculture, Government of Maharashtra
3. Maharashtra Economic and Social Criticism

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

काव्यशास्त्र

प्रा. अच्युत साधू शिंदे

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College

Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

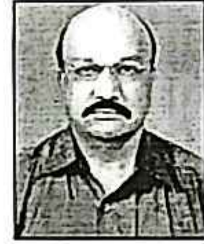
© : लेखकाधीन
ISBN : 978-93-90775-04-0
पुस्तक : काव्यशास्त्र
लेखक : प्रा. अच्युत साधू शिदि
प्रकाशक : इण्टरनेशनल पब्लिकेशन
प्रकाशक एवं वितरक
6ए/540, आवास विकास, हंसपुरम्
कानपुर-208 021 (उ.प्र.)
दूरभाष : 09621955798
E-mail : internationalpub09@yahoo.c
संस्करण : प्रथम 2021
मूल्य : 595.00
शब्द सज्जा : च्याइस कंप्यूटर, कानपुर
मुद्रक : आर्यन डिजिटल प्रिंटिंग प्रेस
नई दिल्ली (भारत)

काव्यशास्त्र

लेखक परिचय

- नाम : प्रा. अच्युत साधू शिंदे
- माता : श्रीमती, अधिकाबाई साधू शिंदे
- पिता : कै. साधू मारुती शिंदे
- जन्मतिथि : 14 सितंबर 1969
- शिक्षा : सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय से बी.ए., एम.ए. तथा विश्वविद्यालय अनुदान आयोग द्वारा आयोजित राज्यपात्रता परीक्षा जून 1995 में उत्तीर्ण।
- कार्यक्षेत्र : मु.सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, बारामती, जि. पुणे में सन् 2004 से सहयोगी प्राध्यापक के रूप में स्नातक एवं स्नातकोत्तर विभाग में अध्यापन।
- विशेष : धर्म, दर्शन, वारकरी संप्रदाय से संलग्न व्यक्तित्व, प्रवचनकार, सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरण आदि विषयों पर विशेष व्याख्यान, राष्ट्रीय, अंतरराष्ट्रीय जर्नल्स में विविध विषयों पर अनेक शोधलेख प्रकाशित।
- पुरस्कार : सन् 2011 में राष्ट्रीय सेवा योजना 'उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी' पुरस्कार से सम्मानित तथा सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय राष्ट्रीय सेवा योजना के विभागीय समन्वयक के रूप में नियुक्त।
- सम्प्रति : अध्यक्ष, हिंदी विभाग मु.सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, बारामती, जि. पुणे, महाराष्ट्र में सेवारत।

अनुक्रम

काव्य शास्त्र : संकल्पना • पारचात्य काव्य शास्त्र • भारतीय काव्य शास्त्र • प्रमुख काव्य सिद्धांत एवं वाद • काव्य शास्त्र में काव्य प्रयोजन • काव्य शास्त्र में अलंकार के विकास की रूपरेखा • काव्य शास्त्र में रीतिसिद्धांत का विकास • काव्य शास्त्र में ध्वनि सिद्धांत का विकास • काव्य शास्त्र में वक्रोक्ति सिद्धांत का विकास • काव्य शास्त्र में शब्द शक्तियाँ • काव्य शास्त्र में रस की अवधारणा

इण्टरनेशनल पब्लिकेशन

प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता

6ए/540 आवास विकास, इंदूर, कानपुर-21

Email : internationalpublications@yahoo.com

Website : www.internationalpublications.in

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

M. S. Kakade College, Someshwarnagar

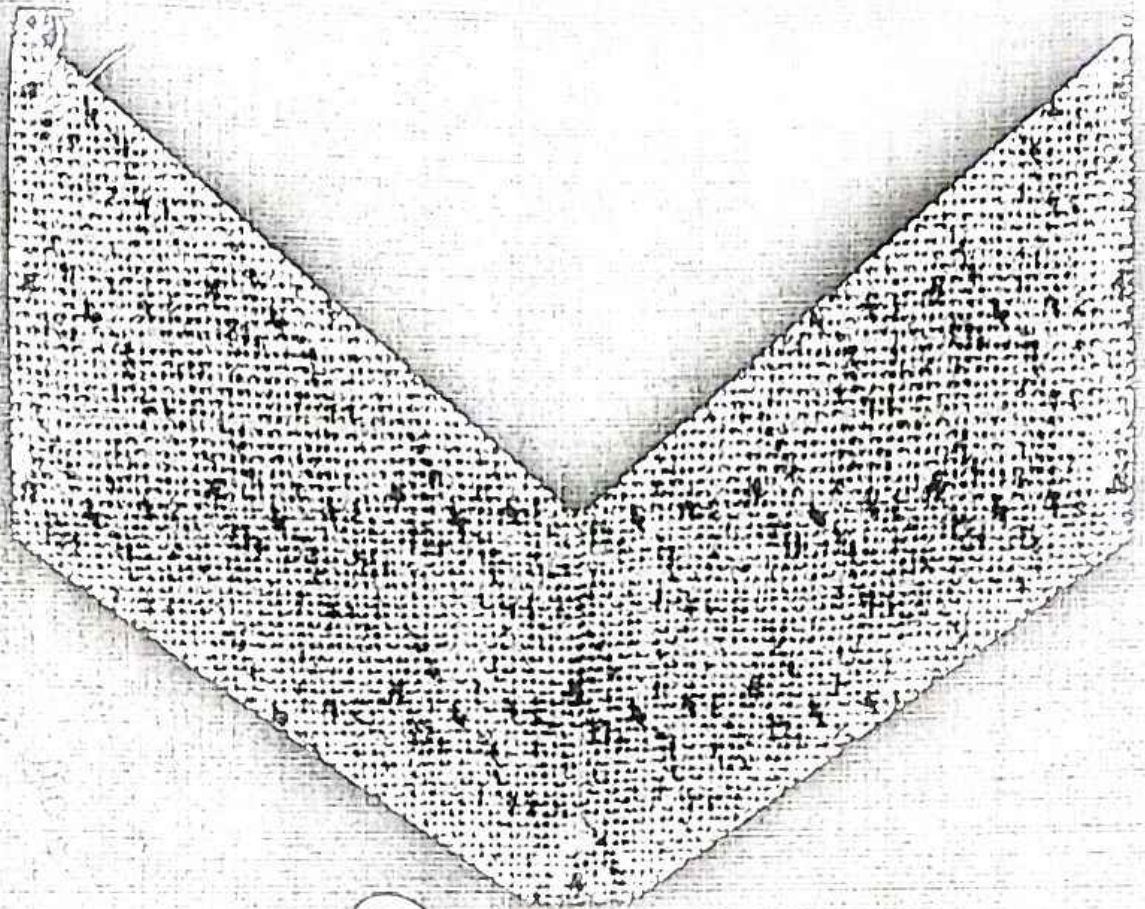

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College

Someshwarnagar, Dist : Pune-41230

साहित्यशास्त्र

प्रा. अच्युत साधू शिंदे

Coordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahabrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist. Pune-412396

© : लेखकाधीन
ISBN : 978-93-90775-05-7
पुस्तक : साहित्यशास्त्र
लेखक : प्रा. अच्युत साधू शिंदे
प्रकाशक : इण्टरनेशनल पब्लिकेशन
प्रकाशक एवं वितरक
6ए/540, आवास विकास, हंसपुरम्
कानपुर-208 021 (उ.प्र.)
दूरभाष : 09621955798
E-mail : internationalpub09@yahoo.com
संस्करण : प्रथम 2021
मूल्य : 695.00
शब्द सज्जा : च्वाइस कंप्यूटर, कानपुर
मुद्रक : आर्यन डिजिटल प्रिंटिंग प्रेस
नई दिल्ली (भारत)

साहित्यशास्त्र

संस्करण

प्रस्तावना
प्रश्न
प्रश्न
प्रश्न
प्रश्न

1) साहित्यशास्त्राचा अर्थ व महत्त्व
2) साहित्यशास्त्राचे क्षेत्र
3) साहित्यशास्त्राचे शाखा
4) साहित्यशास्त्राचे उद्देश्य
5) साहित्यशास्त्राचे महत्त्व

प्रश्न

6) साहित्यशास्त्राचे क्षेत्र
7) साहित्यशास्त्राचे शाखा

प्रश्न

8) साहित्यशास्त्राचे उद्देश्य
9) साहित्यशास्त्राचे महत्त्व

प्रश्न

10) साहित्यशास्त्राचे महत्त्व
11) साहित्यशास्त्राचे महत्त्व

प्रश्न

12) साहित्यशास्त्राचे महत्त्व
13) साहित्यशास्त्राचे महत्त्व

संस्करण

14) साहित्यशास्त्राचे महत्त्व
15) साहित्यशास्त्राचे महत्त्व

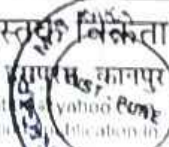
इण्टरनेशनल पब्लिकेशन

Co-ordinator

प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

M. S. Kakade College, Someshwarnagar

Mugtrao Sahebrao Khande College

Someshwarnagar, Dist - Pune-413305

₹ 695.00

वंचित घटक :
सक्षमीकरणाची रचनात्मक दिशा

- संपादन -
प्रा. डॉ. विलास आढाव
डॉ. पी. व्ही. गुमा

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

शब्दवैभव प्रकाशन

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

बंधलत घटक : सक्षमीकरणाची रचनात्मक दिशा
Vanchit Ghatak : Sakhamikarnachi Rachanatmak Disha

ISBN : 978-81-940444-5-8

संपादन
पा. डॉ. विलास आढाव
डा. पी. व्ही. गुप्ता

प्रकाशक व मुद्रक
शब्दवीभव प्रकाशन,
जळगाव.

प्रथमावृत्ती :
२ ऑक्टोबर २०२०
महात्मा गांधी जयंती

मुखपृष्ठ
श्रीकृष्ण डोरे
नारायण गायकवाड

मुद्रणस्थळ
एस. एम. प्रिंटर्स,
नांदेड फाटा, पुणे ४११ ०४१

किंमत
रुपये २००/- मात्र

अनुक्रमणिका

१. दलितांचे प्रश्न - दलित चळवळीची वाढ व विकास उपाययोजना १
- रमेश नरसिंग धोरत
२. आंबेडकरवादापुढील आव्हाने - एक चिकित्सक दृष्टिक्षेप ७
- निलेश चंद्रकांत आढाव
३. दलितांचा शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यासाठी: विशेष योजना १६
- शोभा कागदे
४. दलित स्त्रीचा समतेसाठी संघर्ष २६
- जया जितेंद्र फदम
५. भारतीय आदिवासी व वंचित समाज: एक दृष्टिक्षेप ३६
- एस. एस. मंगळ
६. भांडवलाभिमुख शिक्षणव्यवस्थेत दलितांची शैक्षणिक व
व्यावसायिक वंचितता ४७
- नितीन रणदिये, ओमप्रकाश कलमे
७. अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या राजकीय सहभागासाठी
हस्तक्षेप रणनीती ५६
- चंद्रप्रभा निकम

दलित स्त्रीचा समतेसाठी संघर्ष

प्रा. डॉ. जया नितेंद्र कदम

मराठी विभाग प्रमुख,

मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, वाराणसी, पुणे.
मोबा. ९८२३०७९३४४.

महिला हा समाजातील अतिशय महत्त्वपूर्ण व पायाभूत असा घटक आहे. महिलांची शक्ती, त्यांची सक्षमता, समर्पता, आरोग्य व मनोविकास या सर्व घटकांचा सशक्त, सुदृढ आणि निकोप समाज घडविण्यात फार मोलाचा वाटा असतो. परंतु समाजाच्या या मजबूत आधाराची व्यावो तशी दखल मात्र समाजाकडून घेतली जात नाही. उलट, याघटकाकडे दुर्लक्ष केले जाते. सर्रासपणे महिलांवर अन्याय करणे, त्यांना अपमानित करणे, त्यांना हीन लेखणे व वांचित ठेवणे या गोष्टी समाजात पावलोपावली आढळून येतात. नव्हे तर त्यांचे भूषणही मानणारे काही नतद्रष्ट आहेत. या संदर्भात रा. ग. जाधव यांचे मत महत्त्वपूर्ण वाटते. ते म्हणतात, 'स्त्रीची कनिष्ठता, दास्यता ही दलिततेचे दुसरे भारतीय वास्तव आहे. स्त्रीची दलितता हे तिचे माणूसपण स्वीकारणारी पण त्या माणूसपणाला बाईपणात जखडून तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वतंत्र मूल्य व स्वातंत्र्य नाकारणारी आहे.'

वास्तविक पाहता, दलितवर्गातल्या स्त्रींचे अनुभव मध्यमवर्गीय स्त्रींच्या अनुभवांपेक्षा वेगळे आहेत. दलित स्त्रीला एक 'स्त्री' म्हणून जीवन जगण्याबरोबरच आपल्या जातिनिहाय व्यवस्थेशी संघर्ष करावा लागत होता.

स्त्रींच्या उतरंडीमुळे त्यांना येणारे कटू अनुभव दलित लेखिका आत्मकथनाद्वारे उच्च करतात; तर आपल्या भावनांचा आविष्कार कवितांद्वारे व्यक्त करताना स्त्रीनात. समाजातील आजही जातिव्यवस्था, पुरुषसत्ता आणि (वर्णव्यवस्था) या स्त्रींच्या वेड्याविरुद्ध समाजात सतत संघर्ष चालू आहे. या संघर्षातील काही स्त्रींच्या जिकलेल्या असल्या तरी जातिदास्य, स्त्रीदास्य आणि वर्गदास्य यांना स्त्रीभूत असलेल्या वरील व्यवस्थांच्या अंताचे समतायुद्ध अजून जिकलेले स्त्रीनातही. त्यासाठी अजूनही संघर्ष चालू आहे. हा संघर्ष प्रामुख्याने अन्यायाच्या स्त्रींच्या जाणिवेतून आला आहे. या लढाऊ मनाला न्यायाची, समतेची स्थापना स्त्रींची आहे आणि त्यासाठी संघर्षात्मक आंदोलनाची गरज असते. हा संघर्ष स्त्रींच्याविरुद्ध आहे, तसा पुरुषप्रधान संस्कृतिविरुद्ध आणि दलित समाजातील स्त्री (दुष्ट) प्रवृत्तीविरुद्धही आहे. दलित स्त्रीला पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था स्त्रींचे वर्णव्यवस्था यातून वाट्याला येणारे दोन्ही प्रकारचे अन्याय परतवून देण्याचे आहेत. वर्णव्यवस्थेमुळे वाट्याला येणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध संघर्ष स्त्रींना तिला 'आंबेडकरी' म्हणविणाऱ्या पुरुषांची खंदीर साथ मिळते. पण पुरुषप्रधान मानसिकतेमुळे अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करताना मात्र ती 'एकटी'च राहते. अशा प्रसंगी दलित स्त्रीने आपल्याच माणसांविरुद्ध केलेला संघर्ष स्त्रीभूत ठरतो. तो संघर्ष तिचे 'वेगळे'पण सिद्ध करणारा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांच्या प्रभावातून प्रामुख्याने माणूसपणासाठीच्या लढाईचे, स्त्रीप्रधान माणूस आहेत; माणूस म्हणून जगण्याचा आपल्याला हक्क आहे. स्त्रींना आपण मिळविला पाहिजे, या भूमिकेतून दलित माणूस वर्णव्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करतो. परंतु या हक्काची भाषा करताना त्याने 'स्त्री'च्या स्वातंत्र्याचा उच्चार केलेला दिसत नाही. तिला 'माणूस' म्हणून वागवले जात नाही. तसेच, स्त्रींच्या प्रेरणा स्वीकारलेल्यांमध्येही काही दुष्ट प्रवृत्ती टिकून आहेत. या दुष्ट प्रवृत्तींचा वेध दलित साहित्याच्या माध्यमातून घेतलेला दिसतो.

दलित स्त्रीने पुरुषप्रधान व्यवस्थेविरुद्धचा संघर्ष आत्मसन्मानासाठी स्त्रीभूत मानला. 'स्त्री' कोणत्याही जात-धर्माची असो, तिला कुटुंबात व स्त्रीनात दुय्यमस्थान दिले जाते. हे दुय्यमत्व नाकारण्यासाठी तिला प्रखरपणे संघर्ष करावा लागला. परंपराधिष्ठित जीवनमूल्यांना विरोध आणि 'माणूस' म्हणून जगण्यासाठी संघर्ष करण्याची वृत्ती दलित स्त्रीने महत्त्वपूर्ण मानली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजाला 'शिक्षा, संघटित व्हा आणि संघर्ष

करा) अशी शिकवण दिली. या शिकवणुकीचा परिणाम होऊन वर्णव्यवस्थेमुळे होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा मिळाली. सामाजिक जीवनातील जातीयता, श्रेष्ठ-कनिष्ठता व त्यापोटी होणारा उपहास यांची जाणीव होऊन त्यातून प्रयत्नपूर्वक बाहेर पडण्याचा प्रयत्न दलित स्त्रीने केला. हे आत्मभान जागृत करणे आणि तिला 'माणूस' म्हणून सर्व प्रकारच्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी प्रवृत्त करणे ही दृष्टी तिला स्त्रीवादी चळवळीने दिली.

आपल्याकडे स्त्रीवादाची संकल्पना पाश्चात्य (Feminism) वरून साधारणपणे १९७५च्या दरम्यान स्त्रीमुक्ती चळवळीनंतर रजनी असे मानले जात असले तरी स्त्रीवादी जाणीव प्रथम ताराबाई शिंदे यांच्या इ.स. १८८२ च्या 'स्त्री-पुरुष तुलना' या ग्रंथातून प्रत्ययाला येते. स्त्रीवादी म्हणजे स्त्रियांचा आत्मसन्मान जपणारे, तिच्या आचार-विचार आणि उच्चार स्वातंत्र्याचा आदर करणारे साहित्य असे मानले जाते. अर्थातच, स्त्रीचे अस्तित्मूल्य प्रस्थापित करणाऱ्या संघर्षातूनच स्त्रीवादाचा जन्म झाला आहे. स्त्रीला जे दुय्यम किंवा त्यापेक्षाही खालचे स्थान दिले गेले, त्यासंबंधीच्या विद्रोहातूनच 'स्त्रीवाद' आला आहे. 'स्त्रीवाद म्हणजे पुरुषांपासून फारकत घेऊन स्वतःचा सवतासुभा निर्माण करणे नव्हे. पण संस्कृतीच्या हजारा वर्षांच्या इतिहासाने बाईंचे मानवपण नाकारून तिला जी पशुतुल्य अवस्था प्राप्त करून दिली, त्यातून बाहेर पडून आपले हक्क प्रस्थापित करून घेण्यासाठी निर्माण केलेले हे व्यासपीठ म्हणजेच स्त्रीवाद होय.' हे आश्विनी धोंगडे यांचे मत समर्थनीय वाटते. कारण आपल्या समाजव्यवस्थेत 'स्त्री' 'माणूस' म्हणून जन्माला येते. परंतु 'कर्तव्य' म्हणूनच दुसऱ्यांसाठी जगत राहते. तिला स्वतःचे असे अस्तित्त्व नसते. सतत तिला तिच्यातील बाईपणाची, दुय्यमपणाची जाणीव करून दिली जाते. या संदर्भात सिमॉन-द-बोव्हा या फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिकेचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. त्या म्हणतात की, 'One is not born a woman, one becomes woman.' ('बाई' म्हणून कोणी जन्माला येत नाही, नंतर तिला 'बाई' बनवले जाते.)

पुरुषसत्ताक मानसिकतेचे मूळ ज्या हिंदू धर्मात आहे, त्या धर्माचा त्याग करून बुद्ध धर्माच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्रियांना आत्मसन्मानाचा मार्ग दिला. या आंबेडकरी चळवळीमुळे दलित स्त्रीच्या मनचा, जाणीवांचा अंतर्वाह्या विकास झाला. या संदर्भात प्रा. निशा पावडे या दलित समीक्षकेचे मत विचारात घेण्यासारखे आहे. त्या म्हणतात, 'स्त्रीचा खरा उद्धार बाह्या

न-वंशातील वदलाने, भौतिक संपन्नतेने होत नाही, तर मानसिक विकसातून होतो. ही जाणीव करून देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीमुक्ती संग्रामाचे उन्हा होत.' दलित स्त्रीपरिवर्तनामार्गे समाज-क्रांतिकारी आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचा न-नादायी व मानकेंद्रित भाव व विचार सहज प्रत्ययाला येतो. दलित साहित्य न-नाला आंबेडकरी चळवळ आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ यांचा भक्कम आधार होता. भालचंद्र फडके यांनी स्त्रीजीवनाच्या संदर्भात असे विधान केले होते की, 'क्रांतीशिवाय स्त्री मुक्त होऊच शकत नाही आणि स्त्री मुक्त झाल्याशिवाय न-नाला पूर्णत्व येणार नाही' या विधानाचा प्रत्यय दलित लेखिकांच्या न-हैल्यातूनही साधारणपणे इ.स. १९९० च्या नंतर येऊ लागलेला दिसतो. ती स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊ लागलेली दिसते. त्याग, समर्पण ही मूल्ये कित्येकदा उन्हा वाटत असली, तरी बाईंच्या शोषणासाठी ती वापरली जातात, याची जाणीव होऊन त्यातून बाहेर पडणाऱ्या व्यक्तिरेखांची निर्मिती दलित लेखिका करतात. स्त्रीत्वाचा सन्मान करणे, स्त्रीचे आत्मभान जागृत करणे, तिला 'माणूस' म्हणून सर्व शोषणाविरुद्ध संघर्ष करण्यास प्रवृत्त करणे, स्त्री-समानतेचा अधिकार प्राप्त करणे या स्त्रीवादी परिदृष्टीतून आणि आंबेडकरी तत्त्वज्ञानातून न-व्यक्तिरेखा उभ्या केल्या आहेत. कर्मिला पवारांच्या 'हातचा एक मधील न-नादिनीला कुटुंबासाठी त्यागाचे, समर्पणाचे जीवन जगत असताना आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वाची कुणी दखलही घेऊ नये, याची जाणीव होते. तेव्हा ती न-नातून विचारपूर्वक बाहेर पडते. पुरुषप्रधान व्यवस्थेतील मूल्यांना जपणारी न-नाक्षी मून यांच्या 'अपराजिता' ('मोटिंग गर्ल') कथेतील कर्मातिनी परिस्थितीने न-हाणी बनते. नवऱ्याने तिचा विचार केला नाही, पण ती स्वतःचा विचार करू लागते आणि पुरुषांमूल्यांना नाकारते. आशालता कांबळे यांची प्रत्येक कथा आंबेडकरी चळवळीच्या प्रभावातून आणि स्त्रीवादी जाणिवेतून निर्माण झालेली आहे. त्यांच्या कथेतील व्यक्तिरेखांना समतेवर आधारित समान हक्क हवा आहे. म्हणून त्यांच्या कथेतील पात्रांचा लढा समतेच्या आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वाचा आहे. तसेच 'स्त्री हाच स्त्रीची शत्रू असते' या मानसिकतेतून बाहेर येणारी पात्रे स्त्रियांच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरतात. कर्मिला न-चार यांच्या 'बाईची जात' ('चौथी भित') मधील तारा, 'चीड' ('चौथी भित') मधील निमा या व्यक्तिरेखा याच दृष्टिकोनातून पाहण्याजोग्या आहेत.

स्त्री-पुरुष समता अस्तित्वात आल्याशिवाय समानतेचे उद्दिष्ट पूर्ण कसे

होऊ शकेल? स्वाभिमानाचा लढा लढण्यासाठी आणि अस्तित्वासाठी संघर्ष करणे आवश्यकच आहे. त्यामुळे समतेसाठी आवाज उठविणारी मनोभूमिकाही महत्त्वपूर्ण ठरते. केवळ 'स्त्री' म्हणून तिच्यावर अन्याय, अत्याचार केला जातो. हा अन्याय, अत्याचार युगायुगाचा आहे. या संदर्भात महर्षी शिंदे यांची व्यापक भूमिका लक्षात घेण्यासारखी आहे. 'तात्त्विक दृष्ट्या पाहता स्त्री-पुरुष हा भेद केवळ शारीरिक नाही तर मानसिक आहे.' समतेवर आधारित अशा एका नव्या जीवनव्यवस्थेची स्थापना करण्याचा निर्धार करणे गरजेचे आहे. ज्या परंपरागत व्यवस्थेने माणसाला 'माणूस' म्हणून नाकारले, अशा चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेविरुद्ध, जातीप्रथेविरुद्ध एकूणच दलित लेखकांच्या साहित्यातून संघर्ष आला आहेच. परंतु 'स्त्री'ला 'माणूस' म्हणून विकासाच्या संधी नाकारणाऱ्या पुरुषप्रधान व्यवस्थेविरुद्धचा प्रखर संघर्ष प्रामुख्याने लेखिकांच्या साहित्यातूनच येतो. डॉ. भालचंद्र फडके यांनी म्हटले की, 'स्त्रीला माणूस म्हणून विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणारी समाजव्यवस्था निर्माण करावी, हा दलित साहित्याचा प्रयत्न आहे.' पण हा प्रयत्न प्रत्यक्षात झालेला दिसत नाही. बाहेर स्वातंत्र्याची, पुरोगामित्वाची भाषा करणारा दलित माणूस घरात स्त्रीला परंपरागत विचारानेच बागावत असतो. स्त्रीच्या बाबतीत त्याचे मनुवादी विचार नष्ट होताना दिसत नाहीत. हे वास्तव ऊर्मिला पवारानी 'प्रवाधन' ('चौथी भित') या कथेत अतिशय नाट्यात्मक आणि कलात्मकरीत्या रेखाटले आहे. हाच समतेसाठीचा संघर्ष दलित लेखिकांच्या अनेक कथांमधूनही प्रत्ययाला येतो. यांच्या कथेतील पात्रांना समतेवर आधारीत समान हक्क हवा आहे. त्यामुळेच यांचा संघर्ष समतेच्या आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वासाठीचा आहे, असे म्हणता येईल.

ज्या स्त्रीला 'माणूस' म्हणून सतत दुय्यम दर्जा दिला गेला; तिला लाचार, दुबळी, गुलाम बनण्यास भाग पाडले आणि शारीरिक, आर्थिक तसेच मानसिक दृष्ट्याही ज्या व्यवस्थेने तिला दुर्बल बनविले, त्या पुरुषप्रधान व्यवस्थेविरुद्धचा संघर्ष दलित लेखिकांनी मूलभूत मानला. परंतु हा समतेसाठीचा संघर्ष आहे; तो 'सत्तासंघर्ष' नाही; ही त्यांची व्यापक मनोभूमिकाही लक्षात घेणे आवश्यक आहे. स्त्री-पुरुषांना समानतेची बागाणूक मिळणे म्हणजे स्त्रियांची 'स्त्री' म्हणून ओळख नाहीशी करणे असा याचा अर्थ होत नाही. तर जीविक भेद लक्षात घेऊनही नैतिक पातळीवर 'माणूस' म्हणून स्त्रीची प्रतिष्ठा जपणे,

— करणे हे यामध्ये अभिप्रेत आहे. 'व्यक्ती' भिन्न असूनदेखील 'माणूस' म्हणून दुसऱ्या एका व्यक्तीचा आदर करणे ही भूमिका असणे महत्त्वाचे आहे. न-सुत्र मैत्रभावाने एकत्र राहिले तर खऱ्या अर्थाने ते एकमेकांचे होतील असे त्यांची व्यक्तिमत्त्वे वेगळी असूनही सहकार्याची, सहचाराची प्रवृत्ती त्यांच्यात लिंगनिरपेक्षभावना निर्माण होईल. अशी वैचारिक प्रगल्भता त्यांच्यात होण्याच्या दृष्टीने समतेचा विचारदलित लेखिकांनी मूलभूत मानलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित जनतेला धम्माचा मार्ग देऊन एक न-सुत्रमय चालावरण निर्माण करून दिले आणि त्यांना 'माणूस' म्हणून मान्यता देऊ दिले. त्यामुळे दलितांनी गुलामगिरी सोडून माणुसकीचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या सभता, स्वातंत्र्य, बहुत्व आणि सामाजिक न्याय अशा तत्त्वांचा अर्थानेच असलेल्या बुद्ध धम्माचा विचार आचरणात आणण्याचा प्रयत्न केला. हा विचार खऱ्या अर्थाने लोकशाही समाजवादाचा आहे. डॉ. बाबासाहेबांचे तत्त्वज्ञान हे मानवमुक्तीचे असल्याने जाती, धर्माच्या आणि भूयदेशाच्या सीमा न-सुत्रमय माणसाला केंद्र मानते. विशेषतः वंचित, उपेक्षित अशा माणसांच्या इजाबा आणि समस्यांचा विचार करणारी अशी ही विचारप्रणाली आहे. इज्जतीचे प्रेरणास्रोत असलेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवी मूल्यंसाठी न-सुत्रमय आपली वाणी आणि लेखणी शिजवली. त्यांच्या या कार्यातून प्रेरणा घेऊन दलित लेखिकांनी माणसाला माणूसपण देण्याचे काम केले. 'स्त्री ही न-सुत्रांचे शत्रू नसते' तर ती पुरुषप्रधान संस्कृतीची बळी असते, असा आणखी एक प्रगल्भ दृष्टिकोन या स्त्रियांसमोर ठेवतात.

स्त्रीला भोगवस्तू, पायाची दासी मानणाऱ्या, अशस्वील शब्दांनी तिची न-सुत्रमय करणाऱ्या, आवे, चिक्क इत्यादी फळांवरून तिची चेष्टा करणाऱ्या न-सुत्रमय 'कवच' ('चौथी भित') मधील इंदिरा ही खडेबळ वाई दाखवून देते की, 'स्त्री' ही कोणत्याही वर्ण-वर्गाची असो, ती आईवहिणीइतकीच आदरणीय असते. उचित सन्मानाला पात्र असते. तिच्याकडेही प्रतिकार करण्याची ताकाद असते. ती आढ्याप्रमाणे मऊ लिंबालिंबात नाही तर तिच्याकडेही आत्मसन्मानाचे न-सुत्र करणारे 'कोई'सारखे कठोर कणखर असे कवच असते.

मनुस्मृतिप्रणालीत संस्कृतीने स्त्रीला तीनही अवस्थ्यांमध्ये पुरुषांच्या आश्रयाने जगण्याचा मार्ग दाखवून दिला आहे. पण 'अस्तित्त्व' ('चौथी भित') आणि 'दुःखाची जात' ('सहावं वाट')सारख्या कथांमध्ये पुत्रवियोगाच्या चरणसीमेपर्यंत

पोहोचलेल्या, दुःखातूनही स्वतःला सावरणाऱ्या, स्वतःकडे 'व्यक्ती' म्हणून पाहणाऱ्या आत्मनिर्भर स्त्रिया आहेत. त्यामुळेच 'हातचा एक' ('हातचा एक') मधील विनोदिनी ऊर्फ 'रजनी' आणि शेवटी स्वतःच्या नावाचे अस्तित्व पुसून केवळ 'काकी' म्हणून जागृत आपल्या नवऱ्याला 'किडनी' दान करते. पण शेवटी नवरा त्याच्या मृत्युपत्रात तिच्या भविष्याची, एकूणच तिच्या अस्तित्वाची कोणत्याच बाबतून दखल घेत नाही. तेव्हा तिच्यात परिवर्तन होते. आयुष्यभर न सुटलेलं 'हातचा एक'चे गणित असे आयुष्याच्या शेवटी सुटते. स्वतःच्या अस्तित्वाचा, 'माणूस' असण्याचा शोध तिला लागतो. तो शोधच तिला केवढा आनंद देऊन जातो.

अशा प्रकारे, स्त्री-पुरुषांमधील सीमारेषा पुरुषाचा प्रयत्न त्यांच्या कथेत दिसतो. स्त्रियांचे जीवन, स्त्रियांच्या समस्या, त्यांचा संघर्ष व त्यांतून उत्पन्न होणारे नवनवीन प्रश्न या सर्वांचे दर्शन त्यांच्या कथांमधून घडते. पुरुषप्रधान मानसिकतेचे दर्शन घडवून केवळ ऊर्मिला पवार थांबत नाहीत, तर त्या मानसिकतेमधून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न स्त्रीत्वाचा शोध घेणाऱ्या, पुरुषीमूल्ये नाकारणाऱ्या आणि माणूस हेच मूल्य स्वीकारणाऱ्या आहेत. पुरुषसत्ताक चौकटीतून मुक्त होऊन स्त्रीत्वाच्या अस्तित्वाचा अनुभव संघटित करणे हे प्रमुख ध्येय त्यांच्या कथांमधून आढळते. स्त्रीजीवनाची व्यथा त्यांनी अधिक स्पष्टपणे व अधिक प्रमाणात व्यक्त केली आहे. या व्यथेला जबाबदार असलेल्या समाजव्यवस्थेचे स्वरूप उघड करण्याचा प्रयत्नही त्यांनी समर्थपणे केलेला दिसतो. त्यांच्या कथेतील स्त्रीला स्वतःकडे, कुटुंबाकडे आणि समाजाकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टी आली. समाजाविषयीचे एक नवे भान आलेले दिसते. त्यामुळेच त्यांच्या पुढच्या कथेतील 'स्त्री' ही केवळ अगतिक, असहाय राहत नाही तर ती अस्तित्वाचा शोध घेऊन स्वतःमध्ये आणि प्रसंगी इतर घटकांमध्येही बदल घडवू पाहत आहे. दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धेबरोबरच असुर्यतेतून येणाऱ्या उपेक्षेचे, अवहेलनेचे दुःख आणि मनाचा त्यामुळे होणारा कोंडमारा सोसूनही या स्त्रियांनी आपले स्वत्व टिकवून ठेवले आहे. स्वतःचे निर्णय स्वतः घेतले आहेत. स्त्रीत्वाचा शोध घेणाऱ्या, पुरुषीमूल्ये नाकारणाऱ्या आणि माणूस हेच मूल्य स्वीकारणाऱ्या आहेत. पुरुषसत्ताक चौकटीतून मुक्त होऊन स्त्रीत्वाच्या अस्तित्वाचा अनुभव संघटित करणे हे प्रमुख ध्येय त्यांच्या कथांमधून आढळते. स्त्रीजीवनाची व्यथा त्यांनी अधिक स्पष्टपणे व अधिक

प्रमाणात व्यक्त केली आहे. या व्यथेला जबाबदार असलेल्या समाजव्यवस्थेचे स्वरूप उघड करण्याचा प्रयत्नही त्यांनी समर्थपणे केलेला दिसतो. त्यांच्या कथेतील स्त्रीला स्वतःकडे, कुटुंबाकडे आणि समाजाकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टी आली. समाजाविषयीचे एक नवे भान आलेले दिसते. त्यामुळेच त्यांच्या पुढच्या कथेतील 'स्त्री' ही केवळ अगतिक, असहाय राहत नाही तर ती अस्तित्वाचा शोध घेऊन स्वतःमध्ये आणि प्रसंगी इतर घटकांमध्येही बदल घडवू पाहत आहे. दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धेबरोबरच असुर्यतेतून येणाऱ्या उपेक्षेचे, अवहेलनेचे दुःख आणि मनाचा त्यामुळे होणारा कोंडमारा सोसूनही या स्त्रियांनी आपले स्वत्व टिकवून ठेवले आहे. स्वतःचे निर्णय स्वतः घेतले आहेत. स्त्रीत्वाचा शोध घेणाऱ्या, पुरुषीमूल्ये नाकारणाऱ्या आणि माणूस हेच मूल्य स्वीकारणाऱ्या आहेत. पुरुषसत्ताक चौकटीतून मुक्त होऊन स्त्रीत्वाच्या अस्तित्वाचा अनुभव संघटित करणे हे प्रमुख ध्येय त्यांच्या कथांमधून आढळते. स्त्रीजीवनाची व्यथा त्यांनी अधिक स्पष्टपणे व अधिक प्रमाणात व्यक्त केली आहे. या व्यथेला जबाबदार असलेल्या समाजव्यवस्थेचे स्वरूप उघड करण्याचा प्रयत्नही त्यांनी समर्थपणे केलेला दिसतो. त्यांच्या कथेतील स्त्रीला स्वतःकडे, कुटुंबाकडे आणि समाजाकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टी आली. समाजाविषयीचे एक नवे भान आलेले दिसते. त्यामुळेच त्यांच्या पुढच्या कथेतील 'स्त्री' ही केवळ अगतिक, असहाय राहत नाही तर ती अस्तित्वाचा शोध घेऊन स्वतःमध्ये आणि प्रसंगी इतर घटकांमध्येही बदल घडवू पाहत आहे. दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धेबरोबरच असुर्यतेतून येणाऱ्या उपेक्षेचे, अवहेलनेचे दुःख आणि मनाचा त्यामुळे होणारा कोंडमारा सोसूनही या स्त्रियांनी आपले स्वत्व टिकवून ठेवले आहे. स्वतःचे निर्णय स्वतः घेतले आहेत. त्याचबरोबर 'स्त्री ही स्त्रीची शत्रू नन्त' तर ती पुरुषप्रधान संस्कृतीची चळी असते, असा आणखी एक प्रात्यक्षिक या स्त्रिया समोर ठेवतात.

दलित साहित्य 'स्त्री'ला माणूस मानत असले तरी आजच्या दलित साहित्यात स्त्रीचे जीवन, तिची सुखदुःखे, तिच्या आशा-आकांक्षा, तिची मानसिकता यांचे चित्रण कितपत केले जाते? या प्रश्नांचे उत्तर वऱ्याच अंशी नकारात्मक मिळते. आजची दलित स्त्री पुरुषांच्या बरोबरीने आर्थिक क्षेत्रात वाटा उचलण्यात सहभागी झाली. तसेच दलित पुरुषांच्या बरोबरीने आलेले दलितपण आणि दलित समाजातील पुरुषप्रधानतेमुळे भोगाव्या लागणाऱ्या वेदनाही तिने सहन केल्या आहेत. याबाबतीत गंगाधर पानतावणे यांचे विधान चिंतनात्मक वाटते. ते म्हणतात, 'दलित स्त्रीची चळवळ ही समग्र दलित चळवळीच्या अंतर्गतच राहिली.' त्यामुळेच दलित साहित्यात दलित स्त्रीवर होणाऱ्या अत्याचाराचे चित्रण पुनःपुन्हा येताना दिसते. दलित स्त्री सुशिक्षित होऊन स्वतंत्र वनू पाहत असली तरी तिला पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये अनेकदा पराभव स्वीकारावा लागतो. मला असे वाटते की, आजच्या स्त्रीने दुःख, दास्य, अन्याय, अत्याचार, दुर्बळेपण, दलितत्व हे सगळे झुगारून दिले पाहिजे. रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धेच्या भयांतून मुक्त झाले पाहिजे. एक स्त्री म्हणून किंवा अमुक एका जातीत जन्मल्यामुळे तिच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार करणेचे विषय न होता प्रक्षोभाचे विषयझाले पाहिजेत. सामाजिक विषमतेच्या गुलामगिरिविरुद्ध लढण्याची ईर्ष्या, चेतेना तिच्यात निर्माण झाली पाहिजे. तिला सर्व आव्हानांना तोंड द्यायचे आहे. तिने स्वतःचे हक्क, अस्तित्वाची लढाई नव्याने लढावला सिद्ध होऊन सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे ध्येय जपले पाहिजे, नव्हे जगले पाहिजे. ही वेळ रडत बसण्याची नाही किंवा भावनेच्या उद्रेकाचीही नाही तरसमता आणि न्यायासाठी जिद्दीने लढाई लढण्याची आहे. स्त्रीचे 'माणूस' म्हणून मूल्य ज्या पुरुषप्रधानव्यवस्थेत नाकारले जाते, त्या व्यवस्थेचा त्याग केला पाहिजे. आजच्या स्त्रीला वंडखोर झाले पाहिजे. ही वंडखोरी समाजव्यवस्थेविरुद्ध, परंपरागत कल्पनाविरुद्ध आणि स्त्रीला 'माणूस' म्हणून नाकारणाऱ्या प्रवृत्तीविरुद्ध असली पाहिजे. स्त्री ही माणूसच आहे आणि 'माणूस' म्हणूनच तिला मानाने जगता आले पाहिजे, अशी भूमिका घेतली पाहिजे. त्यांची कथा माणसाचे 'माणूस'पण नाकारणाऱ्या समाजव्यवस्थेविरुद्ध, पुरुषप्रधान संस्कृतिविरुद्ध लढले पाहिजे. परंपराधिष्ठित जीवनमूल्यांना विरोध आणि माणुसकीसाठी संघर्ष अशी दुधारी भूमिका दलित स्त्रीने घेतली पाहिजे.

३४ / वंचित घटक : सक्षमीकरणाची रचनात्मक दिशा

निकषः

आपल्या वाट्याला आलेल्या वेगवेगळ्या समस्यांना, प्रश्नांना ती समर्थपणे तोंड देतात. आंधळा स्त्रीकार त्यांच्यात नाही. त्यामुळे परिवर्तनाची दृष्टी येते.

आजची स्त्री परंपरागत व्यवस्थेला खतपणी घालणारे धर्मग्रंथ, रूढी, परंपरा यांना नाकारतात.

विशिष्ट समाजघटकाने वाट्याला आलेल्या व्यथा, वेदना, अंधश्रद्धा यामुळे विद्रोह आणि नकाराची जाणीव तीव्र आहे.

आजची स्त्रीमध्ये जो संघर्ष येतो, तो एक विचारसंघर्ष आहे. आपणही 'माणूस' आहेत; 'माणूस' म्हणून जगण्याचा आपल्यालाही हक्क आहे; तो हक्क आपण मिळविला पाहिजे, या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव पडून 'माणूसपणा'चा हक्क मिळविण्यासाठी वर्ण-व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष येतो.

स्त्रीचा व्यक्ती म्हणून सन्मान करणे आणि स्त्रीचे आत्मभान जागृत करून तिला 'माणूस' म्हणून सर्व प्रकारच्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी प्रवृत्त करणे ही भूमिका.

निकषः

जाधव रा. म. (२००४), 'अव्यक्तीय भाषण' '७७ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन', औरंगाबाद, पृ. क्र. ३६.

धोंगडे आश्विनी (१९९३), 'स्त्रीवादी समीक्षा, स्वरूप आणि उपयोग', दिल्लीपराज प्रकाशन, पुणे प्र. आ., पृ. क्र. ६, ४५.

मून मीनाक्षी (२००२), 'फुले, आंबेडकरी स्त्री चळवळ', ससला प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ., पृ. क्र. १२८

फडके भालचंद्र (१९८५), 'फुले, आंबेडकर शोध आणि बोध', आनंद प्रकाशन, जयसिंगपुरा, औरंगाबाद, प्र. आ., पृ. क्र. १०.

भागवत विद्युत (२००४), 'स्त्री-प्रश्नांची वाटचाल', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ., पृ. क्र. ५१.

पानतावणे गंगाधर (१९८७), 'दलितांच्या आत्मचरित्रातील स्त्री प्रतिमा', स्त्री वाणी प्रकाशन, (संघ.) भागवत शोभा, प्र. आ.

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugtrao Sahebrao Kakade College

Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

वंचित घटक : सक्षमीकरणाची रचनात्मक दिशा / ३५

ASHI TALUKA SHIKSHAN PRSARAK MANDAL'S

Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti

Accredited by NAAC @ B" Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015 Certified, Green Audited College

§ Maharashtra Itihas Parishad
A Three-Day Interdisciplinary International Webinar

CERTIFICATE

This is to certify that Prof /Dr Dr. Dattatray Ramchandra Dubal
Form M. S. KAKADE COLLEGE, SOMESHWARNAGAR

Participated actively in A Three-Day Interdisciplinary International Webinar Organized by Akhil Maharashtra Itihas Parishad and Adv BD Hambarde Mahavidyalaya, Ashti as a joint venture from 12th to 14th June 2020. His/Her research paper with title Interference of Governor and Threat to Parliamentary Democracy was published online in B Aadhar, a peer-reviewed, indexed, multidisciplinary international research journal. Hence certified.

Coordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

Certified

Principal
PRINCIPAL

Mugutrag Suresh Chandra Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

Dr. Satish Kadam
President, AMIP

Dr. Shivraj Bokade
Secretary, AMIP

Dr. Ravi Sathbhai
Local Secretary, AMIP

Dr. Sopan Nimbore
Principal, ABDHM, Ashti

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No-CCXXXV(235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &
Development Training Institute,
Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shylraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

214	राज्यपालाचा हस्तक्षेप आणि संसदीय लोकशाहीस धोका प्रा. डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र डुवल	954
215	महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या काळातील सामाजिक परीस्थिती प्रा. सुरेश देवशंदे	958
216	छ.संभाजी महाराजांच्या काळातील वाकड वेथील अप्रकाशित शिलालेख काळ - इ. सन. १६८१ प्रणव विजयकुमार पाटील	961
217	मानव अधिकारांचे आंतरराष्ट्रीयकरण प्रा.श्रीरंग शामराव लोखंडे	965
218	राजर्षी शाहू महाराजांनी बहुजनांच्या उदारामाठी केलेले शैक्षणिक कार्य प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम	968
219	शिक्षणाचे तत्वज्ञान यावर स्वामी विवेकानंद यांचा दृष्टिक्षेप डॉ. विनायक उद्धवराव पाटील	972
220	प्राचीन भारतीय इतिहास का वैज्ञानिक विश्लेषण रू तथ्य तर्क आधारित सूक्ष्माग्राही विवेचन डॉ. शुचि	977
221	शिवराज्याभिषेक : सार्वभौमत्वाचा सोहळा डॉ. संजय तुकाराम वाघमारे	982
222	१९७५ ची आणीबाणी आणि वृत्तपत्रं प्रा.धनंजय राधाकिशन जवळेकर	988
223	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि पत्रकारिता प्रा.सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे	991
224	History Of Old Indian Currency Dr. Mangesh Shirsath	993
225	Gangavathi region – through the ages: Economic condition Bajrang bali	999
226	Relevance Of Mahatma Gandhi's Philosophy In Modern Context Dr. Vandana M. Mahure	1002
227	Cultural Effect in Indian History Dr. Priyanka Kumari	1005

राज्यपालांचा हस्तक्षेप आणि संसदीय लोकशाहीय धोका

प्रा. डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र डुवल

सहाय्यक प्राध्यापक मु. सा. काकडे महाविद्यालय सोमेश्वरनगर.

• प्रस्तावना -

पारंपारिक राजेशाही व्यवस्था ही जगातील सर्वच राष्ट्रांना अन्यायकारक असल्याने राजेशाही व्यवस्थेपेक्षा लोकशाही व्यवस्था ही लोककल्याणकारी आहे. म्हणून राजेशाही व्यवस्थेऐवजी लोकशाही व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. १७ व्या शतकात अमेरिका, इंग्लंड या देशातील पारंपारिक राजेशाही व्यवस्था नष्ट करून लोकशाहीचे दरवाजे खुले केले आणि व्यक्ती स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करण्यात आला. त्यामुळे जगात लोकशाहीचा जन्म झाला ही लोकशाही २० व्या शतकापर्यंत सर्व जगाने स्विकारली आणि व्यक्ती स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तत्वांचा स्विकार करण्यात आला. ही फार मोठी क्रांती होती कारण हजारो वर्षांपासून पुर्वपरंपरेने चालत आलेली राजेशाही व्यवस्था नष्ट करणे तेवढे सोपे नव्हते ते जनतेच्या त्यागाने, कष्टाने, बलीदानाने आणि कुशल नेतृत्वाने शक्य झाले हा जगाचा सकारात्मक इतिहास अपणासमोर्ग आहे. अमेरिका, इंग्लंड या युरोपियन देशाप्रमाणे भारतातही पारंपारिक राजेशाही व्यवस्था नष्ट करून लोकशाही जन्मास आली सन १९४७ ला भारत ब्रिटिश अधिसत्तेच्या गुलामगिरीतून मुक्त झाला त्याचबरोबर पारंपारिक राजेशाही व्यवस्थेचा ऱ्हास झाला आणि लोकशाही व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. खगतर भारतात ब्रिटिश अधिसत्तेचा अंमल असतानाच सन १९०९, १९१९ आणि १९३५ या कायदाद्वारे ब्रिटिशांनी लोकशाही व्यवस्थेची तत्वे निर्माण केली होती. परंतु सन १९४७ ला भाग्य देश स्वातंत्र्य झाल्यावर या सर्वच कायद्याने मोठ्या प्रमाणात बदल करून व्यक्ती स्वातंत्र्य आधारित लोकशाही प्रशासन व्यवस्था निर्माण करण्यात आली.

सन १९५० मध्ये स्वातंत्र्य भारताची राज्यघटना आमलात आणली गेली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ही राज्यघटना अत्यंत अभ्यासपूर्ण आणि परिपूर्ण निर्माण केली. या राज्यघटनेत ३९५ कलमांच्या आधारे देशाची सर्व व्यवस्था कायद्याने चालली पाहिजे आणि लोकशाही तत्वानुसार राज्यकारभार केला पाहिजे या अपेक्षेने ही लोकशाही निर्माण करण्यात आली. भारतीय संसदीय शासनपद्धतीनुसार राज्यकारभार स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि निवडणूक आयोगाची निर्मिती ही राज्यघटनेची महत्वाची वैशिष्ट्ये समजली जातात. याच संसदीय शासन पद्धतीमध्ये राष्ट्रपती, राज्यपाल ही स्वतंत्र घटनात्मक पदे निर्माण करण्यात आली. देशाचा राज्यकारभार राष्ट्रपतीच्या नियंत्रणाखाली आणि राज्याचा राज्यकारभार राज्यपालाच्या नियंत्रणाखाली अशी व्यवस्था निर्माण केली गेली. राज्यपाल आणि राज्यसरकार हे दोघे समन्वय साधून राज्यकारभार चालवतील अशी अपेक्षा घट्टानिर्मिती करताना अपेक्षित होती परंतु सन १९७१ नंतर मात्र राज्यपाल आणि राज्यसरकार यांच्यात संघर्ष निर्माण झाल्याची अनेक उदाहरणे अपणास पहावयास मिळतात. यातून लोकशाही तत्वाची पायमल्ली आणि लोकशाही व्यवस्थेस धोका निर्माण होऊन देशास आणि राज्यास परिणामास सामोरे जावे लागेल. म्हणून माझ्या शोधनिबंधामध्ये राज्यपालाचा सरकारी धोरणास वाढता हस्तक्षेप आणि भारतीय लोकशाहीस धोका या शिर्षकाखाली संशोधनपर मांडणी करण्याचा प्रयत्न आहे.

- राज्यपाल निवड पद्धत - भारतीय राज्यघटनेनुसार राज्यपाल हा प्रत्येक राज्याचा नामधारी प्रमुख अगता प्रत्यक्ष राज्यमंत्रिमंडळ निर्णय घेत असते आणि त्यांची अंमलबजावणी राज्यपालाच्या आदेशाने होत असते. राज्यपालाच्या सहीनेच प्रत्येक आदेशाचे कायदायुक्त रूपांतर होत असते. म्हणून जरी तो नामधारी असला तरी तो राज्याचा मुख्य असतो हे सिद्ध होते.

घटक राज्यातील कार्यकारी मंडळाचा प्रमुख राज्यपाल असतो आणि तोच घटक राज्याचा घटनात्मक प्रमुखही असतो. अर्थातच घटक राज्यव्यवस्था ही सुद्धा संसदीय असल्याने त्यांचे पद राष्ट्रपतीप्रमाणेच नाममात्र आहे. त्यांचे सर्व कार्यविषयक अधिकार त्यांचे हाताखालील अधिकारी व प्रमुख्याने मंत्रिमंडळ वापरते. राज्यपालाची निवड,

नेमणूक राष्ट्रपती करतात जरी ही नेमणूक राष्ट्रपतीच्या राहो शिक्क्याने होत असली तरी प्रत्यक्षात मात्र प्रधानमंत्रीच नाव सुचवतो परिणामतः घटनात्मकदृष्ट्या नाममात्र असलेले हे पद राजकिय बनलेले आहे हा आजपर्यंतचा भारताचा इतिहास आहे.त्याला महाराष्ट्राची राजकिय परिस्थिती अपवाद असणार नाही राष्ट्रपतीने पद हे नाममात्र पद असून त्यांचा प्रतिनिधी हा राज्यपाल असतो व संसदिय पद्धतीतील अपेक्षेप्रमाणे तोही नाममात्र असतो.त्यामुळे तो निवडणूकीने निवडून देण्यात अर्थ नाही. अशोक मेहता यांनी एका भाषणात राज्यपाल पदाचे वर्णन एका खरी शिक्क्याचे प्रतिनिधित्व करणारा दुसरा खरी शिक्का असे केले आहे ते योग्यच आहे. घटकराज्यातुन राज्यपाल निवडून येईल अशी तरतुद ठेवली असतीतर राज्यपाल आणि मुख्यमंत्री हे दोघेही त्याच राज्यातुन निवडून आले असते व त्याचे संभाव्य परिणाम म्हणजे एकाच राजकारणातुन दोघेही आल्याने दोघांनीही सत्ता गाजवण्याचा प्रयत्न केला असता यातुन दोघात सत्तासंघर्षही निर्माण झाला असता घटकराज्याच्या राजकारणापासुन अलिप्त राहणे राज्यपालांना शक्य झाले नसते.म्हणून राज्यपालाची निवड राष्ट्रपतीनी करावी ही अपेक्षा घटना निर्मितीच्या वेळी होती.

● पात्रता –

१. राज्यपाल होणारी व्यक्ती ही भारताची नागरिक असावी.
२. वयाची ३५ वर्ष पुर्ण केलेली असावीत.
३. ती व्यक्ती संसदेची किंवा राज्यविधी मंडळाची सदस्य नसावी. असल्यास राज्यपाल पद निव्वकाण्यापुर्वी त्या सदस्यत्वाचा लोप होईल.

● कार्यकाल –

१. राज्यसरकार चालवताना राज्यपाल हा अत्यंत महत्वाचा असतो सर्वसाधारणपणे राज्यपालाचा कार्यकाल हा ५ वर्षांचा असतो परंतु तत्पुर्वी राष्ट्रपती त्याला पदमुक्त करू शकतात.याचा अर्थ राष्ट्रपतीची इच्छा असंपर्यंत तो पदावर राहू शकतो यापुर्वी तो राष्ट्रपतीकडे आपला राजनामा यादर करू शकतो.

● राज्यपालाचे अधिकार –

१. कार्यकारी किंवा शासनविषयक अधिकार (Executive power)
२. विधिविषयक किंवा कायदेविषयक अधिकार (Legislation power)
३. अर्थविषयक अधिकार (Financial power)
४. न्यायविषयक अधिकार (Judicial power)
५. स्वविवेचिन अधिकार (Discretionary power)

वरील पाच प्रकारचे आणि अत्यंत महत्त्वपूर्ण अधिकार भारतीय राज्यघटनेत राज्यपालाला दिलेले आहेत याचा योग्य वापर करून राज्य मंत्रिमंडळाला सहकार्य करून राज्यकारभार करावा अशी अपेक्षा व्यक्त केली जाते म्हणजेच समन्वय साधून राज्यकारभार करा केला पाहिजे तरच लोकशाहीचा गाडा व्यवस्थित चालतो.

● राज्यपालाची कार्यपद्धती –

सन १९५० पासून भारतीय राज्यघटनेनुसार भारतीय संघराज्याचा कारभार सुरू झाला सन १९५० ते १९७० च्या दशकापर्यंत राज्यपालाची कार्यपद्धती ही राज्याच्या नामधारी परंतु प्रमुख या नात्याने कार्य चालत असे परंतु १९७० च्या पुढील दशकापासुन राज्यपाल हे पद घटनात्मक असले तरी तटस्थ आणि समन्वय साधुन राज्यसरकारचा कारभार चालत असे. परंतु १९७० या दशकानंतर मात्र राज्यपालाच्या कार्यपद्धतीत राजकिय हस्तक्षेप वाढत गेला आणि राज्यपाल पद हे निपक्षपाती काम करण्यापेक्षा केंद्रिय सरकारच्या नियंत्रणाखाली काम करू लागला हा भारताच्या संसदिय लोकशाहीला वाढता धोका आहे असे अनेक राजकिय विश्लेषकांनी आभ्यासपूर्ण मांडणी केली आहे.

- राज्यपाल आणि राज्यसरकार यांच्यातील संघर्षाची कारणे –
वास्तविक राज्यपाल हा केंद्रीय आणि राज्यसरकार यांच्यातील समन्वय साधणारा आणि प्रशासक म्हणून काम करत असतो पण अनेक राज्यात राज्यपाल आणि राज्यसरकार यांच्यात अनेक वेळा संघर्ष होत असल्याचे आपण पाहतो त्याची कारणे खालीलप्रमाणे
१. केंद्र सरकार आणि राज्यसरकार वेगवेगळ्या पक्षाचे सरकार असते त्यामुळे राज्यपालाची नेमणूक ही केंद्रीय पातळीवर होत असते त्यामुळे केंद्रीय सरकारचा राज्यपालावर दबाव असतो.
२. केंद्राच्या विचाराने राज्यपाल काम करतो.
३. वेगवेगळ्या विचारसरणीचे पक्ष असणे
४. राज्यपाल स्वतःचे महत्व वाढवण्यासाठी राज्यसरकारच्या कारभारात हस्तक्षेप करणे
इत्यादी अनेक कारणानी राज्यपाल हा राज्यसरकार आणि त्यांच्या कार्यपद्धतीवद्दल शंका घेऊन संघर्ष होत असतात.
- काँग्रेस सत्ता कालखंडातील सत्ता संघर्ष –
भारतीय राज्यघटनेनुसार केंद्रात कित्येक वर्षे काँग्रेस आघाडीचे सरकार होते अलिकडे सन २०१४ पर्यंत काँग्रेस आघाडीचे सरकार होते. सन २०१४ पर्यंत काँग्रेस विचारसरणी असलेल्या अनेक राज्यात राज्यपाल हा त्या त्या राज्यसरकारच्या विचारसरणीनुसार कार्य करत असे. त्यांच्या कार्यपद्धतीवर शंका घेत नसे परंतु सन १९७९ मध्ये इंदिरा गांधी यांनी विंगर काँग्रेस सरकार असलेली आंध्रप्रदेश, बिहार, राजस्थान, मध्यप्रदेश, पंजाब, तामिळनाडू, ओडिसा, गुजरात आणि महाराष्ट्र या राज्यातील सरकार राज्यपालाच्या शिफारशींनी बन्कास केले या उदाहरणावरून ज्या राज्यात केंद्रीय काँग्रेस सरकारच्या विचारसरणी विरोधी सरकार असतील तर आपल्या राज्यपालामार्फत राज्यसरकारवर दबाव टाकून राज्यसरकारच्या कामात हस्तक्षेप करण्यास सुरुवात झाली त्यामुळे सन २०१४ पर्यंत बिहार, राजस्थान, उत्तरप्रदेश, पश्चिम बंगाल, केरळ, तामिळनाडू, ओडिसा, मध्यप्रदेश इत्यादी अनेक राज्यात काँग्रेस केंद्रीय सरकारने अनेकवेळा वर्चस्व गाजवण्याचा प्रयत्न केला तो त्या त्या राज्यातील राज्यपालामार्फत अपणास पाहिजे तसा अहवाल मागवत असत आणि परिणामी राज्यसरकार आणि केंद्रसरकार यांच्यातील समन्वयक म्हणून काम करण्याऐवजी केंद्र आणि राज्यसरकार यांच्यातील संघर्ष वाढत गेला हा संघराज्य पद्धतीला धोकादायक आहे आणि संसदीय राज्यपद्धती धोक्यात येण्याचे लक्षण आहे असे म्हटले तर हरकत नाही.
- भाजपा सरकारच्या कालखंडातील केंद्र-राज्य संघर्षातील राज्यपालाची भूमिका –
सन २०१४ मध्ये केंद्रीय पातळीवर मोठे बदल झाले केंद्रातील काँग्रेस आघाडीचे सरकार पराभूत होऊन नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वाखाली भाजपचे सरकार आले हे भाजपचे सरकार आल्यावर ज्या ज्या राज्यांमध्ये काँग्रेस सरकारच्या कालखंडात राज्यपाल म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे अशा सर्व राज्यातील राज्यपाल नियुक्ती रद्द करून भाजपा विचारसरणीचे राज्यपाल राष्ट्रपतीच्या मार्फत नियुक्ती करण्याचे धोरण अवलंबिते त्याचबरोबर ज्या ज्या राज्यात काँग्रेस विचारसरणीची आणि अन्य विचारसरणीची राज्यसरकार आहेत अशा अन्य राज्यात भाजपा सरकारने आपल्या मार्गीतील आणि विचारसरणीचे राज्यपाल नियुक्ती केले गेले त्यामध्ये पश्चिम बंगाल, केरळ, महाराष्ट्र छत्तीसगड, राजस्थान, मध्यप्रदेश, तामिळनाडू, कर्नाटक या राज्यात भाजपा सरकारच्या विरोधातील सरकार असल्याने आपल्या विचारसरणीच्या राज्यपालाची नेमणूक करणे सर्वात जास्त संघर्ष हा पश्चिम बंगाल या राज्यात तृणमुल काँग्रेसच्या ममता बॅनर्जी आणि भाजपा यांच्यात झालेला अपणास पत्ताबयास मिळतो सन २०१८ पासून केंद्रीय भाजपा सरकार राज्यपालामार्फत पोलिस आयुक्त नेमणूक CBIचा त्रापर CID चा हस्तक्षेप केंद्रीय निधी देण्यात भेदभाव यामध्ये राज्यपालाची भूमिका पश्चिम बंगालच्या हिनाची असण्याऐवजी केंद्राला राज्यसरकारच्या विरोधी अहवाल पाठवून संघर्षाचे कारण झाले त्यामुळे हे संसदीय शासन

पद्धतीला धोक्याचे आहे. म्हणून राज्यपाल हा समन्वय साधणारा आणि केंद्र आणि राज्यसरकार यांच्यातील संपर्क कमी करणारा असावा अशी अपेक्षा असते. या सर्व राजकीय घडामोडीत महाराष्ट्र हे राज्य अपवाद गिऱिले नाही सन २०१९ मध्ये महाराष्ट्रात शिवसेना, राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि काँग्रेस या महाआघाडिचे सरकार स्थापन झाले आणि भाजप सरकार सत्तेतुन गेले परंतु २०१९ पुर्वीचे भाजप सरकारला अनुकूल अगणारे राज्यपाल भागतसिंह कौश्यारी हे राज्यपाल म्हणून महाराष्ट्रात कार्यरत आहेत त्यामुळे महाविकास आघाडी आणि राज्यपाल यांच्यात अनेक कारणावरून संघर्ष होत आहेत हे भारतीय संसदीय लोकशाही व्यवस्थेत आणि राज्यपालाच्या अधिकार मर्यादितपेक्षा निश्चितच वेगळे आहे त्याचा राज्याच्या विकासावर विपरित परिणाम होत असतो.

● महाराष्ट्र सरकार आणि राज्यपाल संघर्ष -

सन २०१९ मध्ये शिवसेना, राष्ट्रवादी काँग्रेस काँग्रेस या महाआघाडिचे सरकार स्थापन झाले त्यामुळे राज्यपाल भागतसिंह कौश्यारी हे भाजप कालखंडातील आणि भाजपा विचारगमणीचे असल्याने त्यांचे महाराष्ट्र सरकारच्या कारभार व वेढोवेढी हस्तक्षेप करतानाची अनेक उदाहरणे अलिखिते पहावयास मिळतात त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यसरकार आणि राज्यपाल यांच्यात संपर्कमय वातावरण झाले आहे जी राज्यसरकारने काही निर्णय घेतला तर त्यावर अंतिम महो राज्यपालाची अगते आणि त्यांचे कायदद्यात रूपांतर होते तो घटनात्मक नॉकन आहे परंतु अनेक राज्यसरकारच्या निर्णयावर राज्यपाल हस्तक्षेप करतात निर्णयावर अंतिम आदेश काढण्यात अंश करताना यामुळे राज्यपाल हा केंद्र राज्य यांच्यातील समन्वयक अथवा दुवा म्हणून काम न करता स्वतःचे वगैरे वादून आहेत असे वाटते.

● राज्यसरकार आणि राज्यपाल संघर्षाची उदाहरणे खालीलप्रमाणे-

१. राजभवनातील अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात हस्तक्षेप
  २. उच्च शिक्षणातील राज्यसरकारच्या परिक्षा रद्द करण्याच्या निर्णयात हस्तक्षेप करणे.
  ३. राजभवनातील सचिव पदाची जबाबदारी कोणावर द्यावे यामध्ये हस्तक्षेप
  ४. वैधानिक विकास मंडळास मुदतवाढ देणे
  ५. राज्यसरकारचा अहवाल केंद्रीय पातळीवर पाठवताना विरोधी अहवाल देणे
  ६. मुख्यमंत्री उध्दव ठाकरे यांची विधानपरिषद नियुक्तीमध्ये वेगळी भूमिका घेणे
  ७. राज्यसरकारच्या परस्पर स्वातंत्र्य अध्यादेश काढणे.
  ८. राज्यसरकारने घेतलेल्या निर्णयावर अध्यादेश काढण्यास दिरंगाई करणे
- इत्यादी अनेक कारणांनी महाराष्ट्र राज्यसरकार आणि राज्यपाल यांच्यात संघर्ष होत आहेत हे कुठेतरी संसदीय राज्यपद्धतीला धोकादायक आहे हे मान्य करावे लागेल.

● संदर्भ साधने -

१. देवगावकर एस.जी., भारतीय राजकीय व्यवस्था साईनाथ प्रकाशन नागपुर २००१, पृ. १७०
२. विरमल नितिन, महाराष्ट्रातील स्थानिक प्रशासन, डायमंड प्रकाशन, पुणे २०१५, पृ. १५६
३. साने रविकिरण, महाराष्ट्रातील शासन आणि राजकारण डायमंड प्रकाशन, पुणे २००९, पृ. २३५
४. दैनिक लोकसत्ता पुणे आवृत्ती संपादकिय २५ मे २०२० रविवार पृ. ७
५. दैनिक लोकसत्ता पुणे आवृत्ती दिनांक २७ मे २०२० पृ. १, २

Co-ordinator
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

Prof. Prasarak Mandal's

Dr. Ghali College, Gadhinglaj

Dist: Kolhapur (M.S)
(NAAC Reaccredited 'B' Grade)

Affiliated to

Shivaji University, Kolhapur
Organizes

One Day International Multidisciplinary Online E-Conference

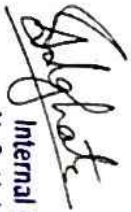
On

Sustainable Development in Science, Social Sciences and Languages

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms/Mrs. **श्री. डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र कुबल, सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग मुगुतराव साहेबराव काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर ता. बारासी जि. पुणे** has participated in One Day International Multidisciplinary Online Conference on "Sustainable Development in Science, Social Sciences and Languages" organized by Department of Chemistry, Economics and Marathi of Dr. Ghali College, Gadhinglaj on 30th May 2021.

He/She has Participated/Published/Presented a research paper entitled **महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग आणि वास्तव**

CO-ORDINATOR

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

Convenor

Mr. Ashwin G. Godghate
Department of Chemistry

Dr. Dattatray N. Waghmare
Department of Economics

PRINCIPAL

Muguntrao Sahebrao Kakade College

Coordinator
Someshwarnagar, Dist : Pune
Dr. Nilesh K. Shelake
Organizing Secretary
Malligalgunar R. Patil

Department of Marathi

Dr. Ghali College, Gadhinglaj
Principal

ISSN- 2349-638x

Impact Factor
7.149

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed and Indexed Journal

Special Issue

Sustainable Development in Science, Social
Sciences and Languages

30th May 2021

Special Issue - 88

Chief Editor:

Dr. Manoj K. Verma

Executive Editor

Dr. Mangal Kumar B. B. B.

Principal,

Dr. Ghali College, Gadhinglaj

Co-Editor

Dr. Anand G. G. G.

Dr. Pradip K. W. W.

Dr. N. N. N.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

**Sustainable Development in Science, Social Sciences
and Languages**

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Mangalkumar R. Patil

Principal,

Dr. Ghali College, Gadhinglaj

Co-Editor

Mr. Ashvin G. Godghate

Dr. Dattatray N. Waghmare

Dr. Nilesh. K. Shelake

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.88

30th May 2021

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr.No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
152.	वंदना गोविंद केळकर	शाश्वत विकासाचे तत्व - लिंग पद समभाव	703
153.	प्रा.सुर्यकांत प्रभाकर माने कु.शुभराणी शिवदास होरंबे कु.पीर्णिमा चंद्रकांत साठे	अर्थ साक्षरतेची आर्थिक विकासातील भूमिका: एक व्यष्टी अध्ययन	707
154.	डॉ. शोभा नारायणराव ढानकिकर	हिंदी भाषा और रोजगार के अवसर	712
155.	डॉ.आण्णासाहेब हरदारे	महिला सक्षमीकरण आणि शासनाचे धोरण	715
156.	डॉ. मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	वेदांतील पर्यावरणसंरक्षणविषयक विचार	719
157.	डॉ. दिलीप सुदाम शहापुरे	भारतातील अन्नसुरक्षा समस्या आणि उपाय एक चिकित्सक अभ्यास	726
158.	सांते तालचन्द्र रामचंद्र	भारतातील अन्न सुरक्षितता:एक अभ्यास	732
159.	प्रा.डॉ. सुनिल भावराव देसले	रवींद्र शोभणे यांच्या साहित्यातील भेदभाव विषयक जाणीव	735
160.	श्री. अशोक खंडू गोरमारे डॉ. डी.एम. पाटील	कोळी गल्हार आदिवासी जगातीचा चौकाचा विधी एक संस्कारशील विधी	742
161.	प्रा.डॉ. शिवाजी एस.वाघमारे	लोकगीतांची परंपरा व स्वरूप	747
162.	प्रा. डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र डुब्रल	महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग आणि वास्तव	752
163.	प्रा.डॉ. चंद्रकिरण घाटे	शारिरिक, मानसिक व संसर्गजन्य (कोरोना) रोगांवर संगीतोपचार व संगीत चिकित्सा पध्दतीचे योगदान	756
164.	प्रा. लक्ष्मी नरहरी पवार	बहिणाबाईच्या काव्यातील पर्यावरणाचे प्रतिबिंब	760
165.	तेंडोलकर दीपा दत्ताराम	अँक्युपेशर: एक वरदान	764
166.	प्रा. सोनकावळे डी. एन.	दारिद्र्य निर्मूलनात मागासवर्गीय विकास महामंडळाचे योगदान	768
167.	डॉ. प्रतिभा सदाशिव देसाई	लिंगभाव समानता व स्त्रीसबलीकरणाच्या परस्पर संबंधाचा चिकित्सक अभ्यास	772
168.	सनी गजानन सुतार	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण	778

महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग आणि वास्तव

प्रा. डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र डुबल

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग
मुगुटराव साहेबराव काकडे महाविद्यालय
सोमेश्वरनगर ता. बारामती जि.पुणे
ई मेल : dubaldr1983@gmail.com

प्रस्तावना:

प्राचीन भारतीय समाज व्यवस्थेपासून स्त्री ही स्वतंत्र नसून ती पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये दुय्यम स्थानावर मानली जाते. या पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये आजच्या आधुनिक युगात थोड्याफार प्रमाणात बदल झालेला आपणास दिसून येतो. परंतु प्राचीन कालखंडात स्त्री ही स्वतंत्र नसून स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात मर्यादा होत्या. सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय अशा प्रत्येक क्षेत्रात ती दुय्यम स्थानावर होती. राजकीय क्षेत्रात तर तिला काहीच अधिकार नव्हते. म्हणून प्राचीन भारताच्या इतिहासात खूप कमी स्त्रियांनी राज्यकारभार चालवला होता नव्हे. राज्य कारभार चालवणे धार्मिक परंपरेत बसत नव्हते. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्री ही उपेक्षित राहिलेली आपणास दिसून येते. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये स्त्री वर्ग उपेक्षित राहिलेल्याचे आपणास पहावयास मिळते. राज्यकारभारात रझिया सुलतान, जिजाबाई, अहिल्यादेवी होळकर अशा पराक्रमी स्त्रिया शिवाय कोणी राज्यकारभार केल्याचे आपणास सापडत नाही. म्हणजेच मध्ययुगीन कालखंडात स्त्रियांना सामाजिक सांस्कृतिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक, कौटुंबिक आणि आर्थिक क्षेत्रात महत्त्वाचे स्थान नव्हते हे अभ्यासावरून स्पष्ट होते. आधुनिक भारताच्या कालखंडात इतर युरोपीय देशातील स्त्रियांच्या तुलनेत भारतीय स्त्री उपेक्षित राहिलेली आपणास स्पष्ट होते. परंतु ब्रिटिश राजसत्तेच्या कालखंडात स्त्री वर्गाला काही सवलती, अधिकार आणि त्यांच्या साठी कायदे करण्यात आले होते. सतीबंदी कायदा, विधवा पुनर्विवाह कायदा, आर्थिक, कौटुंबिक सवलती अशा मर्यादित स्वरूपाचे अधिकार स्त्री वर्गाला देण्यात आले. यावरून स्पष्ट होते की प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडापेक्षा ब्रिटिश कालखंडात स्त्रीवर्गाला काही सवलती दिलेल्या होत्या विशेषता स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष देण्यात आले होते. त्यासाठी महात्मा फुले, राजा राममोहन रॉय यासारख्या सुधारणावादी भारतीयांचा ब्रिटिशांना पाठिंबा होता.

भारत देश स्वतंत्र झाल्यावर भारतीय राज्यघटनेने स्त्री वर्गामध्ये बदल करण्यासाठी अनेक कायदे करून या वर्गाची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक आणि धार्मिक क्षेत्रात बदल करण्यासाठी कायदे केले होते. स्त्री पुरुष समानता पासून ते आर्थिक अधिकारा पर्यंत कायदे करण्यात आले. त्याच प्रमाणे राजकीय क्षेत्रात स्त्रियांनी सहभाग घ्यावा यासाठी भारतीय लोकशाही व्यवस्था बळकट करण्यासाठी आणि महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये आरक्षण देणारा कायदा करण्यात आला. महिलांना सशक्त आणि स्वावलंबी करण्याचा प्रयत्न केला गेला. त्याचप्रमाणे पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने काम करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे हा महत्त्वाचा उद्देश या कायद्या मागील होता. परंतु हा महिलावर्ग या राजकीय अधिकाराचा वापर करतो का आणि स्त्री वर्गाची प्रगती होते का हे संशोधन होणे गरजेचे आहे.

महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग आणि वास्तव या संशोधनपर निबंध यामध्ये स्त्रीवर्ग राजकीय क्षेत्रात आपल्या अधिकाराचा वापर करतात का? महिला वर्गाला या कायद्याचा फायदा झाला आहे का? महिला वर्ग या कायद्याचा प्रत्यक्षात किती वापर करतात, त्याचप्रमाणे पुरुष हा महिला वर्गाच्या अधिकारात किती हस्तक्षेप करतो. या सर्व घटकावर अभ्यासपूर्ण प्रकाश टाकण्याचा संशोधकाचा मानस आहे. म्हणून वरील विषयाची निवड संशोधन विषयासाठी केलेली आहे.

संशोधनाची गृहीतके:

१. महिलांचा राजकीय क्षेत्रात सहभाग आहे .
२. राजकीय व्यवस्थेत पुरुष महिलांच्या अधिकारात हस्तक्षेप करतात.
३. महिलांना आरक्षणाचा फायदा झाला.
४. स्त्रियांच्या अधिकारावर मर्यादा आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. महिलांच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास करणे.
२. आरक्षणाचा महिलांना फायदा होतो का याचा शोध घेणे.
३. राजकीय क्षेत्रात महिलांच्या अधिकारावर पुरुषांचे वर्चस्व आहे का याचा अभ्यास करणे .
४. महिलांच्या अधिकारावर मर्यादा आहेत याचा शोध घेणे.

ब्रिटिश कालीन राजकीय सहभाग:

ब्रिटिश राजसत्ता भारतात व्यापार करण्यासाठी आली होती आणि राजसत्ता भारतात स्थापन केली. भारतीय राजेशाही व्यवस्था नष्ट करून ब्रिटिशांनी राजकीय वर्चस्व निर्माण केले होते. राजकीय व्यवस्थेबरोबर ब्रिटिशांनी सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि आर्थिक बाबतीत प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला. सामाजिक सुधारणा करताना महात्मा फुले, शाहू महाराज डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर राजा राम मोहन रॉय यासारख्या समाज सुधारकांनी ब्रिटिशांना पाठिंबा दिला होता. म्हणून सामाजिक क्षेत्रात ब्रिटिशांनी काही सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला होता. स्त्रीवर्गाचाही सर्वांगीन विकास झाला पाहिजे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले होते. पारंपारिक सामाजिक बंधनातून स्त्री वर्ग मुक्त झाला पाहिजे असे अनेक ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना वाटत होते. त्यामुळे ब्रिटिश कालखंडात सतीबंदी कायदा, आर्थिक अधिकार ,स्त्री शिक्षण, मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा, यासारख्या सुधारणा ब्रिटिशांनी केलेल्या होत्या. परिणामी काही भारतीय स्त्रियांनी शिक्षण घेतल्याचे आपणास दिसून येते. ब्रिटिशांच्या विरोधी अनेक प्रांतात अनेक स्त्रियांनी राजकीय सहभाग घेऊन आपला अधिकार गाजवला होता. ब्रिटिश राजसत्तेच्या काळात त्यांच्या विरोधात अनेक स्त्रियांनी भाग घेतला होता. त्यामुळे काही मर्यादित अधिकार मिळाले होते. त्यामुळे स्त्रियांमध्ये राजकीय जागृती मोठ्या प्रमाणात झाली होती.

स्वातंत्र्योत्तर कालीन महिलांचा राजकीय सहभाग:

सन 1947 मध्ये ब्रिटिश सत्तेचा शेवट झाला आणि भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले होते. स्वतंत्र भारताचे राजकीय नेतृत्व पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे पुरुषांच्या हाती आले होते. सन 1947 ते 2020 पर्यंत इंदिरा गांधी पंतप्रधान सोडून सर्व पंतप्रधान हे पुरुष झाल्याचा भारताचा राजकीय इतिहास आहे. म्हणजेच राजकीय नेतृत्व स्त्रियांचा सहभाग हा अत्यंत कमी असल्याचे स्पष्ट होते .परंतु जसजसे काळ पुढे जाऊ लागला तसतसे महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग वाढत गेल्याचे आपणास दिसून येते. याची अनेक उदाहरणे दिसून येतात प्रतिभा पाटील राष्ट्रपती झाल्या. मायावती, ममता बॅनर्जी, शीला दीक्षित या महिला मुख्यमंत्रीपदी विराजमान झाल्याचे लक्षात येते. महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील वर्चस्व लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा यामध्ये खूप कमी आहे. म्हणजेच राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवर महिलांचे राजकीय वर्चस्व कमी आहे. हे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेने खूप कमी असल्याचे दिसून येते .राष्ट्रीय पातळीवर सोनिया गांधी, निर्मला सीतारमण, (कै सुषमा स्वराज या पण नेतृत्व करत होत्या) या महिला नेतृत्व करत आहेत. परंतु हे पुरुषांच्या तुलनेत खूप कमी प्रमाण आहे .ममता बॅनर्जी (पश्चिम बंगाल) मायावती (उत्तर प्रदेश) सुप्रिया सुळे (महाराष्ट्र)या ठराविक महिला राज्यपातळीवर राजकीय कार्य करताना आपणास

पहावयास मिळते. परंतु संपूर्ण भारत देशाचा विचार केला असता पुरुषाच्या राजकीय कार्याशी तुलना केली तर महिलांचे प्रमाण खूपच अत्यल्प आहे. हे मात्र निश्चित सांगता येते. याचे कारण म्हणजे भारतीय संस्कृती पुरुषप्रधान आहे. त्याच बरोबर पुरुषांची मानसिकता आणि प्रथा परंपरा या कारणामुळे भारतात महिलांचा राजकीय क्षेत्रात सहभाग कमी आहे. परिणामी राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवर महिलांचे वर्चस्व आणि नेतृत्वाचा अभाव असल्याचे जाणवते.

महाराष्ट्रातील महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग :

महाराष्ट्र हे पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते. महात्मा फुले, शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या सुधारणावादी नेतृत्वाचा वारसा महाराष्ट्राला लाभला आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रात सामाजिक चळवळीच्या बाबतीत इतर राज्यांच्या तुलनेने सुधारणावादी संपन्न वारसा आहे. सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, राजकीय, धार्मिक, अशा विविध क्षेत्रात स्त्रियांची प्रगती साधावी. यासाठी अनेक महत्त्वाचे कायदे करण्यात आले. त्यामुळे महिलांचा सर्वांगीण विकास होत आहे आणि महिलांना राजकीय नेतृत्वाची संधी मिळत आहे. परिणामी महिला वर्ग राजकीय क्षेत्रात वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. महिलांच्या राजकीय नेतृत्वाला संधी मिळावी म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना आरक्षण दिले गेले आहे. याचा सकारात्मक परिणाम म्हणजे स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचे नेतृत्व तयार होत आहे आणि महिला राजकीय नेतृत्व करू शकतात आणि अधिकारपदे चांगल्या पद्धतीने वापरू शकतात हे सिद्ध झाले आहे. महाराष्ट्राच्या बाबतीत राज्य विधानसभेचा विचार केला असता प्रत्येक विधानसभा निवडणुकीत विधानसभा सदस्याचे प्रमाण लक्षात येते. सन 1962 च्या सार्वजनिक निवडणुकीत 264 जागा पैकी फक्त 13 महिला आमदार निवडून आल्या होत्या. सन 1967 सालची सार्वत्रिक निवडणुकीत 270 पैकी 9 महिला सदस्य निवडून आल्या होत्या. सन 1978 मध्ये 280 पैकी 8 महिला सदस्य निवडून आल्या होत्या. तर सन 1980 च्या विधानसभा निवडणुकीत 19 महिला आमदार निवडून आल्या होत्या. सन 1985 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत 288 पैकी 16 महिला आमदार होत्या. तर सन 1990 च्या निवडणुकीत 6 महिला आमदार होत्या. सन 1995 च्या विधानसभा निवडणुकीत 288 पैकी 11 महिला आमदार निवडून आल्या होत्या. तर सन 1999 मध्ये 12 महिला सदस्य होत्या. तर सन 2004 च्या विधानसभा निवडणुकीत 288 पैकी 12 महिला विधानसभा सदस्य होत्या. सन 2009 च्या निवडणुकीत 288 पैकी 11 महिला सदस्य म्हणून निवडून आल्या होत्या. वरील सर्व आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी आणि स्त्रियांचा आदर करणाऱ्या राज्यात महिलांचे महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीत पुरुषांच्या तुलनेने महिलांची संख्या अत्यंत कमी आणि नगण्य असल्याचे वरील संशोधनावरून स्पष्ट होते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील नेतृत्व :

महाराष्ट्र राज्य हे स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून महिलांना राजकीय नेतृत्व देण्याची संधी देणारे राज्य म्हणून ओळखले जाते. इतर राज्यांच्या तुलनेने महाराष्ट्रामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना मोठी संधी दिली जाते. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपरिषद, नगरपंचायत, महानगरपालिका, नगरपालिका, यासारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून स्थानिक पातळीवर लोकशाही मार्गाने सर्वांगीण प्रगती करणारी संस्था म्हणून ओळखली जाते. या स्थानिक स्वराज्य संस्था देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून पुरुषांच्या हाती होत्या. परंतु स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून समाजातील सर्व घटकाला राजकीय नेतृत्व करण्याची संधी मिळावी म्हणून आरक्षण जाहीर करण्यात आले होते. महिला वर्गाला ही स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून राजकीय नेतृत्व करण्याची संधी मिळावी म्हणून त्यांनाही आरक्षण दिले गेले. परिणामी महिलाही स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून नेतृत्व करू शकतात हे सिद्ध झाले. सन 1990 च्या दशकानंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना मोठ्या प्रमाणात सहभागाची संधी मिळाली. अगदी ग्रामपंचायत स्तरापासून सरपंच पदापासून ते नगरसेवक, पंचायत समिती सदस्य, जिल्हा परिषद सदस्य, ते महानगरपालिकेचे महापौर या पदापर्यंत महिलांना नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली आणि आज अनेक महिला अधिकार पदावर काम करताना आपल्याला दिसून येतात. अगदी

अलीकडे देशाची आर्थिक राजधानी असलेल्या मुंबई महानगरपालिकेचे महापौर या किशोरी पेडणेकर या महिला आहेत. या महिलांना संधी मिळाल्याने शक्य झाले आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना संधी दिल्याने सकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येते हे वरील अभ्यासावरून स्पष्ट होते.

समारोप :

महिलांच्या राजकीय नेतृत्वाचा अभ्यास करत असताना स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांना अधिकार पदे देण्यात आली. परंतु या अधिकार पदाचा वापर पुरुष आपल्या नियंत्रणाखाली करत असल्याचे दिसून येते. त्याच बरोबर अनेक ठिकाणी पती या नात्याने या अधिकारात हस्तक्षेप करत असल्याचे स्पष्ट होते. अगदी ग्रामपंचायत पातळीवर महिला सरपंच असल्या तरी त्या महिलांचे पती अनेक वेळा हस्तक्षेप करून अधिकारपदे आपल्याकडे घेत असल्याचे दिसून येते. महिलांना त्यांच्या गुणांना आणि अधिकाला संधी दिली जात नाही. या सर्व निर्णय प्रक्रियेत पुरुष वर्ग आपल्या नियंत्रणाखाली कारभार करत असतो आणि आपले वर्चस्व दाखवण्याचा प्रयत्न करत असतो. हेच स्थानिक पातळीवरील अभ्यासावरून स्पष्ट होते. त्याच बरोबर असे जरी असले तरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना संधी मिळते हे आजच्या आधुनिक युगात महत्त्वाचे मानले जाते. परिणामी यामुळे महिला नेतृत्वाला आणि ज्या महिलांना राजकीय क्षेत्रात आपले करिअर करायचे आहे अशा महिलांसाठी हे स्थानिक स्वराज्य संस्थेत संधी मिळते म्हणून महिलांच्या राजकीय नेतृत्वाची निर्मिती होते. आणि महिला राजकीय नेतृत्व करताना आपल्याला दिसून येतात. हे वरील अभ्यासा वरून स्पष्ट होते.

संदर्भ साधने :

१. पवार वैशाली, महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख, डायमंड प्रकाशन, पुणे, 2012 .
२. गाडे सोपान, महाराष्ट्रातील महिलाराज, अविष्कार प्रकाशन, पुणे, 2008 .
३. भागवत विद्युत, स्त्री प्रश्नाची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 2004 .
४. आम्बेट गेल, एकोणिसाव्या शतकात उदयास पावलेल्या भारतीय स्त्री चळवळी, 1989 .
५. फडके य .दि . लोकसभा निवडणूक, 1952 ते 1999, अक्षर प्रकाशन, मुंबई, 1999.
६. वेबसाईट निवडणूक आयोग, www.eci.gov.in.
७. जैन प्रतिमा, भारतीय स्त्री, रावत पब्लिकेशन, जयपुर, 1998 .
८. फडके य .दि, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड पहिला, विद्या प्रकाशन, पुणे, 1989.

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugtrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

Anel... at Instituting... Management... and...
... ..
... ..
... ..

9th Online National Conference 2021
on
"Digital Era: Re-imagining Global Arena"
26th (Friday) & 27th (Saturday) March, 2021

Certificate of Appreciation

This is to acknowledge that

Dr. Rahul Suresh Kakade

has successfully participated & presented paper titled

Online Teaching-Learning: Boon or Bane for Rural Higher Education.

[Signature]
Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

[Signature]
PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College

Dr. V. N. Sayankar
Convener

Dr. M. A. Lahori
Director

MAIS No. 2021001 Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

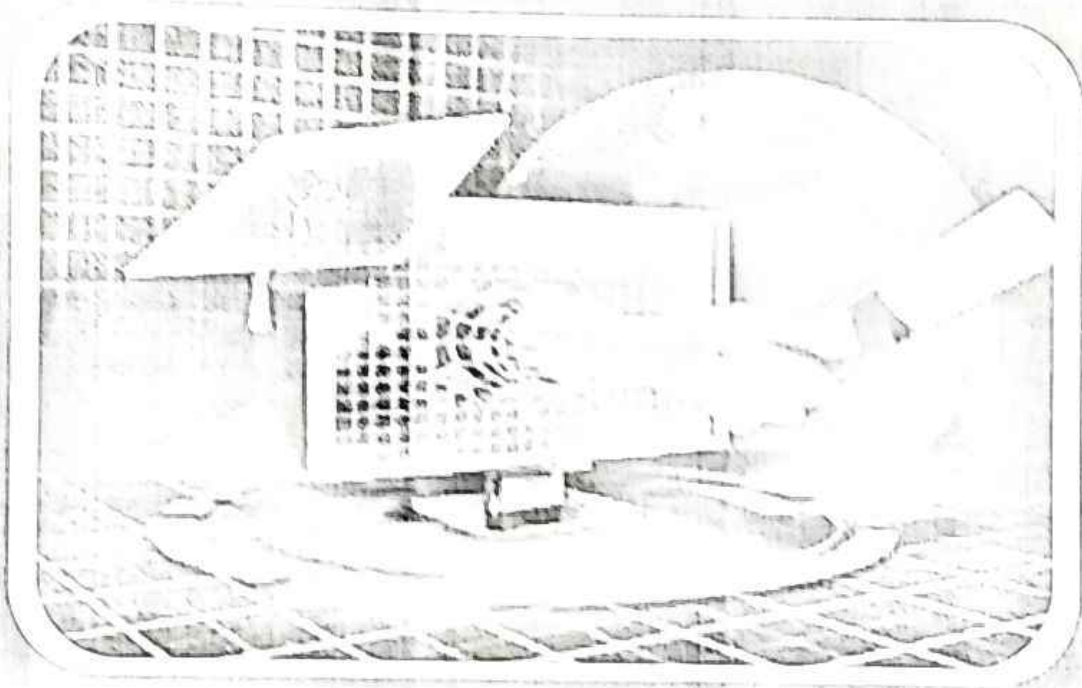
Anekant Institute of Management Studies (AIMS), Baramati

Edited Book

On

Prevalent Emerging Opportunities

प्रेवेलंट एमर्जिंग ओपॉर्चुनिटीज

Anekant Education Society's
Anekant Institute of Management
Studies (AIMS), Baramati

www.anekant.edu | Baramati | Maharashtra | India | Phone: +91 2022 222222 | Email: info@anekant.edu

© All rights reserved. No part of this book may be reproduced without the prior written permission of the publisher.

First Edition: 2021. Price: ₹ 1000/-

Edited eBook

Digital Era: Emerging Opportunities

ISBN: 978-81-947958-1-0

CONTENTS

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1	Significant Concerns Affecting Western Maharashtra's	Ms. Preeti Dikshit Dr. Ashlesha Mungi	1-6
2	Impact of COVID-19 on Adoption Digital Payments in India	Ms. Vedashree Mali Dr. Vinod Sayankar	07-09
3	Study of Assessment of Awareness and Perception About E-Trading	Prof. Vedashree Mali Shreya Shukla	10-18
4	A Study On Digital Marketing and Its Impact	Prof. V. S. Kurkure	19-20
5	Impact of COVID-19 On The Adoption of Mobile Wallet	Prof. Alka Arora	21-26
6	Impact of Social Media on HRM	Mr. Bhupendra C. Tope Dr. Mrs. Anita Khatke	27-30
7	Occupational Stress Issues Associated with Women Entrepreneurs	Prof. Kalpana V. Sayankar	31-34
8	Design of MIS	Dr. Vinod N. Sayankar	35-39
9	A Study on Impact of Covid-19 on	Ms. Kashid Durga C.	40-44
10	Impact of Cyber Attacks (Debit cards....	Prof. Shriram S. Badave	45-51
11	Application of IOT for Automated Irrigation System Based	Mr. Chakradhar Borkute Dr. V N. Sayankar	52-61
12	Online Teaching-learning: A Boon or...	Dr. Rahul S. Kharat	62-65
13	A Literature Survey on Artificial.....	Dr. Manisha A. Vhora	66-70
14	Supply Chains amid the Covid 19.....	Dr. Abhishek Dikshit	71-73
15	Human Resource Management; Insight of Migrant Workers	Mr. Alok Babelay	74-76
16	Impact of Digitation; Learn-It-All.....	Dr. M. A. Lahori	77-81
17	Critical Review of Literature	Dr. Pravin Vitthal Yadav	82-90

Edited eBook

Digital Era: Emerging Opportunities

ISBN: 978-81-947958-1-0

CONTENTS

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1	Significant Concerns Affecting Western Maharashtra's	Ms. Preeti Dikshit Dr. Ashlesha Mungi	1-6
2	Impact of COVID-19 on Adoption Digital Payments in India	Ms. Vedashree Mali Dr. Vinod Sayankar	07-09
3	Study of Assessment of Awareness and Perception About E-Trading	Prof. Vedashree Mali Shreya Shukla	10-18
4	A Study On Digital Marketing and Its Impact	Prof. V. S. Kurkure	19-20
5	Impact of COVID-19 On The Adoption of Mobile Wallet	Prof. Alka Arora	21-26
6	Impact of Social Media on HRM	Mr. Bhupendra C. Tope Dr. Mrs. Anita Khatke	27-30
7	Occupational Stress Issues Associated with Women Entrepreneurs	Prof. Kalpana V. Sayankar	31-34
8	Design of MIS	Dr. Vinod N. Sayankar	35-39
9	A Study on Impact of Covid-19 on	Ms. Kashid Durga C.	40-44
10	Impact of Cyber Attacks (Debit cards)	Prof. Shriram S. Badave	45-51
11	Application of IOT for Automated Irrigation System Based	Mr. Chakradhar Borkute Dr. V N. Sayankar	52-61
12	Online Teaching-learning: A Boon or	Dr. Rahul S. Kharat	62-65
13	A Literature Survey on Artificial	Dr. Manisha A. Vhora	66-70
14	Supply Chains amid the Covid 19	Dr. Abhishek Dikshit	71-73
15	Human Resource Management; Insight of Migrant Workers	Mr. Alok Babelay	74-76
16	Impact of Digitation; Learn-It-All	Dr. M. A. Lahori	77-81
17	Critical Review of Literature	Dr. Pravin Vitthal Yadav	82-90

Online Teaching-learning: A Boon or Bane for Rural Higher Education

Dr. Rahul Sadashiv Kharat

Assistant professor,
Department of Commerce, M. S. Kakade College, Someshwarnagar.
srass229@gmail.com

Abstract:

In today's dynamic era of technology and science, education can be not be set aside from technology in terms of teaching-learning-evaluation and research. Various Teaching-learning technologies plays very crucial role to make teaching-learning process easy and worth interesting & understanding. Most of the Higher education institutes especially professional educational institutes applying various teaching-learning technologies in their day today affair and found it fruitful for themselves, students and corporate world also. But this picture is limited to Modern India only; Bharat (i.e. Rural India) is still deprived and far away from all these benefits in various terms and means by various reasons. Covid-19 pandemic make is necessary for educational institutes and government to think about it. This research paper focus on how online education and technologies related with the same are both effective and fruitful or not in higher education at rural India.

Keywords: Online teaching-learning, Rural India, Technology.

Introduction:

Education is the heart and backbone of Indian economy. Good and quality education to all sections of the society is the first and foremost condition of economic and social development of every nation. Now a days we are very near to achieve the target of literacy. But there is vast difference between literacy and quality education. Quality education implies quality in terms of teaching-learning-evaluation & research and application of the same to meet requirements of today's dynamic corporate world.

Till today India is lagged behind such targets of development at fails to meet the quality criteria of International educational standards and many more. None of our educational institutes is in world ranking of top 100 institutions and universities. Even premier institutions like IIM's & IIT's are also out of circle of quality stake and output. Statistics and reports released by government itself in last 20 years are not satisfactory and focus on worsen situation of Indian education system from K.G. to P.G.

Lack of practical and scientific approach in education system is the main and foremost obstacle for Indian

education system. As per TATA trust report, less 5% pass out engineering students are ready to work on floor other

95% students still need practical training and additional courses to meet the job requirements of companies. Other fields like Medical, Commerce, Management and skill-based education fields are facing same problems.

After Covid-19 pandemic, Indian education system reached at the bottom of worseness. Lockdown shuts the doors of schools, colleges, Universities and Institutes. There is no infrastructure available with rural schools, colleges and educational institutes to provide online or digital education to rural stake. Being a faculty in higher education in rural India, researcher realize that digital education or online education could not contribute much more in teaching-learning process and students are not willing to go with it in future as a part of regular teaching.

So, researcher focused on causes behind failure of digital or online education between stakes in rural India.

Objectives:

1. To know and understand about the causes of failure of online education.

Significance:

Online teaching-learning process plays very crucial role in today's dynamic era of technology. Use of technological aids and online teaching-learning apps makes teaching-learning process more flexible, practical, liberal and popular. But at the same time, it is cost effective and not suitable to the all sections of society in developing countries like India. so this research paper is important to know the cause of such failure in India.

Limitations:

Time limit is one of the major limitations for this research paper. Due to limited time period, it could not be possible for the researcher to go in detail analysis on the basis of ordinal scale. So data collected is analyzed on the basis of nominal scale in which responses given by the respondent for failure of online teaching-learning.

Hypothesis:

Online teaching-learning process is effective in rural higher education.

Methodology:

This research paper is based on primary data sources in which researcher has opt questionnaire and telephonic interview method. The questions prepared for questionnaire are structured by using combination of nominal scale and ordinal scale. Secondary data sources like published and unpublished research papers, research articles and interviews of expert in the field are considered to find out causes of failure of online teaching.

Population & Sample:

For this research purpose, researcher has collected data by using questionnaire. Questionnaire is prepared in English as well as Marathi language, so that respondent can understand the questions and able to give meaningful answer. Questionnaire is prepared online by using Google form and link is sent to students through their whatsapp numbers, email ids and Google classrooms. Population for the research purpose is 364 students of researchers college, from class F.Y.B. Com, S.Y.Com & T.Y.b.com. Out of these 364 students' 252 students filled and responded. Out of these 252 respondents 100 responses with most genuine answers has been selected as a research

sample and further analyzed by using nominal and ordinal scale. So sample is 39.68%

Collection and Analysis of data:

Data is collected by asking various question to respondent of age group 18-21 years and collected following information:

Table no. 1: What is your Annual Family Income?

Sr. No	Income (in Rupees)	Familles
1	Below 50000	47%
2	50001 to 100000	32%
3	100001 to 200000	14%
4	200000 to 300000	05%
5	Above 300000	02%

Above table shows that about 47% families are below poverty line whereas 32% families are belonging to low income group. Collectively 79% families are financially weak to meet requirements of online teaching-learning and not able to provide infrastructure to their children.

Table No. 2: What is your income source?

Sr. No.	Income source	Familles
1	Farming	43%
2	Labour	31%
3	Business	18%
4	Job	07%
5	Other	01%

Above table no. 2 shows that 43% students belong to farming community and 31% students belongs to labour (either farm or Industrial labour) community working on piece rate. So, 74% families with uncertain income source. Only 25% (Business & Job) families have certain or fix income.

Table No. 3: What kind of Teaching-learning tools you have?

Sr. No.	Teaching-learning tools	Students
1	Laptop/PC	03%
2	Own Smart phone	37%
3	Parents / relatives smart phone	31%

4	Friends or others Smart phone/PC	07%
5	No smart phone/PC	22%

Above table no.3 shows that only 3% students have their own laptop or PC. 37% students have their own smart phone whereas 58% students don't have their own smartphone/laptop/PC but out of these 31% using their parents' or relatives' smart phone and 7% using their friends smartphone for online teaching-learning. So, 29% students don't have capacity to buy their own smartphone.

Table no. 4: Why you are not attending online lectures?

Sr. No.	Reasons of Absentecism	Students
1	Internet facility is not effective	23%
2	No money to subscribe internet	27%
3	Working/Job	11%
4	Time is not suitable	14%
5	Non-availability of infrastructure	25%

Above table no.4 shows that 23% students don't get proper range at the place they reside. 27% students' say that they have smart phone, but online learning requires data pack and their financial condition is not allowed them to subscribe the data pack regularly. 11% students are working hard to earn money for their family and not able to join during working hours. 14% students (mostly married girl students and students working in farm) says that they are able to join due to their family responsibilities like housewife, work in farm & its allied activities. Some girl students replied that they have parents mobile but lecture time clashes with their siblings so they could not attend the same. 25% students don't have any kind of infrastructure to join online classes. Some of them have smart phone not supportive to online teaching-learning apps.

Table no. 5: Whether online system is able to clear your doubt and queries?

Sr. No.	Responses	Students

1	Yes	12%
2	No	56%
3	Partly	14%
4	Can't say	18%

Above table no. 5 shows that only 12% says that online teaching-learning process is able to clear doubt and queries of students whereas 12% say 'No'. About 18% students are not able to answer because most of them have not joined even a single online lecture.

Table no. 6: Do you feel that online teaching-learning process is effective?

Sr. No	Responses	Students
1	Yes	32%
2	No	61%
3	Can't say	07%

Above table no. 6 shows that only 32% students say that online teaching-learning process is effective whereas 61% students says that it is not effective.

Table no. 7: How do you rate online teaching-learning process?

Sr. No.	Responses	Students
1	Poor	13%
2	Below average	42%
3	Average	27%
4	Good	15%
5	Outstanding	03%

Above table no. 7 shows that 13% students say that online-teaching process is a total failure whereas 42% says that it is below the average. 27% students say it is average and only 15% says that it is good

Testing of Hypothesis, Findings & Discussion:

H₀ : Online teaching-learning process is not effective in rural higher education.

H₁ : Online teaching-learning process is effective in rural higher education.

Considering the above data and analysis, researcher finds out following issues:

1. Most of the higher education pursuing students belongs to rural area are financially and socially backward communities. They cannot afford high cost digital educational tools like laptop/PC/ Smart phone. Which costs more than Rs. 25000/-.
2. More than 50% families in rural area falls in weaker section of society (i.e. either below poverty line or lower income group. They cannot afford such high cost equipments and apps and not able to subscribe high cost internet packs which are minimum of Rs. 199/- per month.
3. Some families are there in which only one smart phone available with their parents (Most of the time father only) and preference is given to male child while questions comes to education. Girl students facing gender bias also.
4. Most of the students coming from remote village (Wadis and Wastis) areas in which problems like lack of infrastructure facilities like electricity and mobile range network are a common issue. So, they are not able to join online classes even though they are willing to join and having smart phone or laptops.
5. Most of the students are working for family earning either of piece rate wages or nominal salaries. So they can't lose their family earning because of survival. Due to their busy working schedule they are not able to join online classes.
6. As per the reports of various studies, students' attentiveness is reduced to 40 minutes in under control face to face communication. There is no any kind of control or burden in online education to know the attentiveness and active participation of the students.
7. Due to distance teaching-learning process teachers are not able to understand whether students understand the topic he is teaching or not.
8. More than 60% students feel that online teaching-learning process in not effective for them. They are still believed in offline teaching.
9. Central as well as state government has not framed any policy for effective implement online teaching-learning process as a new era of digital world. In addition to these, government is not in a position to provide funds for the same. So that students in rural area can be benefited.

Co-ordinator

8. Higher education institutes in rural area are not financially capable to provide online education facility at free or reasonable cost.

Considering above analysis, findings and discussion, it can be said that online teaching-learning process is not financially, socially and geographically suitable to higher education in rural area. So, H_1 is rejected and H_0 is accepted.

Conclusion:

Online teaching-learning process in not a boon to rural higher education. Forceful implementation of the same may be bane to rural education.

References:

- i. Christine, F., Debra H. S., et al. (2017), "Faculty Perceptions of Online Teaching Effectiveness and Indicators of Quality", *Hindawi: Nursing Research and Practice*, pp. 2-7.
- a. *Interpretations for an International Perspective*, International Review of Research in Open and Distance Learning, Vol. 2, No. 1, pp. 1-7.
- ii. KPMG Report. (2017). "Online Education In India 2021", pp. 1-56, London", Vol.15, pp. 99-101.
- iii. Peters, O. (1998), "Learning and Teaching in Distance Education: Analyses and
- iv. Salmon, G. (2000), "E-Moderating: The Key to Teaching and Learning Online.
- v. Sher, A. (2009). Assessing the relationship of student-instructor and student-student interaction to student learning and satisfaction in web-based online learning environment. *Journal of Interactive Online Learning*, 8(2), 102-120.
- vi. Sun, A., & Chen, X. (2016), "Online education and its effective practice: A research review", *Journal of Information Technology Education: Research*, Vol. 15, pp. 157-190.

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College

Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

65
March 2021

द्वैतप्रबोधकार अण्णाभाऊ साठे

संपादक

डॉ. रामशेट्टी शेटकार
प्रा. बालाजी शिंदे

Co-ordinator

Principal
Mugutrao Sathrao Mahade College

Internal Control Assurance Cell (ICAC)
M. S. Kulkarni College, Someshwar Nagar

Someshwar Nagar, Dist - Pune-412309

लोकप्रबोधनकार अण्णा भाऊ साठे

: संपादक :
डॉ. रामशेट्टी शंठकार
प्रा. बालाजी शिंदे

Lokprabodhankar Anna Bhau Sathe
Editor : Dr. Ramshetti Shetkar,

Prof. Balaji Shinde

लोकप्रबोधनकार अण्णा भाऊ साठे

संपादक : डॉ. रामशेट्टी शेटकार,

प्रा. बालाजी शिंदे

Paper Back

ISBN 978-81-945948-2-6

E-Book

ISBN 978-81-945948-3-3

प्रभाकर पब्लिकेशन

३०४, धिंग-सी, मिर्डीविनायक अपार्टमेंट,

सूनमोल रोड, लातूर

मो. ८६००८८११२७, ८१४९१५३०१८

© सत्यं हफ्ता

संपादकाधीन

प्रथमावृत्ती

१ जानेवारी २०२१

(अण्णा भाऊ साठे जन्मशताब्दीनिमित्त)

मूद्रक

आटी ऑफसेट, लातूर

अक्षर मूद्रकणी

रोहित टायपिंग सेंटर, लातूर

सूत्रपृष्ठ रेखाटन

शिवाजी हांडे

₹ - ३६०/-

© सत्यं हफ्ता
संपादकाधीन
प्रथमावृत्ती
१ जानेवारी २०२१
(अण्णा भाऊ साठे जन्मशताब्दीनिमित्त)
मूद्रक
आटी ऑफसेट, लातूर
अक्षर मूद्रकणी
रोहित टायपिंग सेंटर, लातूर
सूत्रपृष्ठ रेखाटन
शिवाजी हांडे
₹ - ३६०/-

भटक्या-विमुक्तांचे दुःखानुभव : 'माकडीचा माळ'

डॉ. राहुल खरात

मराठी साहित्यविश्वातोल एक मोठे पण दुर्लक्षित राहिलेले व्यक्तिमत्त्व म्हणजे साम्यवादी विचारसरणीचे कामगार नेते, लोकशाहीर, कथा, कादंबरी आणि नाटककार अण्णा भाऊ साठे होत. १ ऑगस्ट १९२० रोजी सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यातील माणगाव येथे चालुवाई आणि भाऊराव साठे या दाम्पत्यांच्या पोटी जन्माला आलेल्या अण्णाराम उर्फ अण्णा यांना उणेपूरे ४९ वर्षांचे आयुष्य लाभले. समाजव्यवस्थेने जगणे शक्य राहिलेल्या आणि अस्पृश्य म्हणून गावकुसावाहेर राहणाऱ्या अठरापगड जातीतील मातंग जातीत अण्णांचा जन्म झाला. घरात अठराविश्व दारिद्र्य आणि रोजच्या जगण्याचा संघर्ष पारलेल्या या जातीत जन्माला आल्याने घरातील कोणत्याही सदस्याला शिक्षणाचा कसलही पंग नव्हता. मुळात शिक्षण घ्यायला व्यवस्थेनेच मनाई केल्याने अण्णांचे शिक्षण अजिवातच झाले नाही. असे असले तरी प्रत्येक माणसांच्या अंगी निसर्गाने उपजतच काही गुण बहाल झालेले असतात. तसेच गुण अण्णांच्या अंगी होते. त्यामुळेच एकदाही शाळेचे तांड न पाहूनही अण्णांमधील चांगला माणूस, साहित्यिक, क्रांतिकारक, देशभक्त आणि साम्यवादी विचारसरणीचा कामगार नेता पश्चिम महाराष्ट्राच्या भूमीत तयार झाला आणि जगभर प्रसिद्धी पावला. पण 'जात' पाहून माणसे पावन करून घेणाऱ्या या व्यवस्थेने अण्णांसारख्या अनेकांचे हे श्रेष्ठत्व, योगदान जाणवपूर्वक नाकारले आहे. अनेकांनी याविरुद्ध आवाजही उठवला. पण अण्णांनी या विषमतेचा कधी वाऊ केला नाही की, त्याअडून आपला स्वार्थ माघण्याचा प्रयत्नही केला नाही, हे अण्णांचे मोठेपण! असे असले तरी जातव्यवस्थेचो दुःखे माणसाला प्रसंगानुरूप सतत टोचत असतात आणि त्याला कुठेतरी वाट मोकळी करून द्यावी लागते. अण्णांनी ही दुःखे कधीही जाहीरपणे मांडली नाहीत की, आपल्या मांडूनानातून जातव्यवस्थेवर कधीही थेट हल्ला केला नाही. पण अप्रत्यक्षपणे त्यांनी जातव्यवस्थेचे भीषण वास्तव मांडल्याचे दिसून येते. अण्णांचे साहित्य वाचल्यानंतर या विषमतेचे आणि जातव्यवस्थेचे हे भयाण चित्र आपल्या डोळ्यासमोर सहज उभे राहते.

साहित्यिक म्हणून अण्णांनी विपुल लेखन केले असून पोवाडे, कथा, कादंबरी, लोकनाट्य, नाटक आणि प्रवासवर्णन यासारख्या साहित्यप्रकारात अण्णांनी भरीव लेखन केले. अण्णांचे १९ कथासंग्रह, ३२ कादंबऱ्या, १४ लोकनाट्ये, ३ नाटके, १ प्रवासवर्णन

इतकी साहित्यसंपदा असून ७ कादंबऱ्यांवर मराठी भाषेत चित्रपटही आले आहेत. अण्णांचे संपूर्ण बालपण वाटेगावात गेलेले असल्याने कथा आणि कादंबऱ्यांतील कथानकां त्यातील नायक-नायिका आणि खलपात्रे ही आपल्याला सांगली आणि कोल्हापूर परिसरातील विशेषतः वारणा नदीच्या खोऱ्यातील असल्याचे दिसते. वारणेच्या खोऱ्यातील निसर्गसौंदर्य शब्दबद्ध करताना खोऱ्यातील रांगडी माणसं, त्यांच्यातील हिंमत, काव्याजपणा, दगलवान प्रवृत्ती आणि विविध गावातील आणि परिसरातील संस्कृती, याचबरोबर व्यवस्थेने चालणाऱ्या पायरीवरचे म्हणून हिनवलेल्या समाजातील रूपवान, गुणवान स्त्रिया आणि त्यांच्यावरील वर्चस्वावरून झालेले दलित-सवर्ण संघर्ष हे अण्णांच्या कथा आणि कादंबऱ्यांचे मुख्य विषय. आपल्या शैलीतून, अभ्यासातून आणि निरीक्षण शक्तीतून अण्णांनी अत्यंत समर्थपणे आणि अचूक टिपले आहेत. म्हणूनच अण्णांच्या 'माकडीचा माळ' या कादंबरीतील संघर्षांचा अभ्यास खालील उद्देशातून केला आहे.

१. 'माकडीचा माळ' या कादंबरीतील जातीव्यवस्थेचा अभ्यास करणे. २. 'माकडीचा माळ' या कादंबरीतील भटक्या-विमुक्त जातीतील अंतर्गत संघर्षांचा अभ्यास करणे. ३. 'माकडीचा माळ' या कादंबरीतील लिंगभेदाचा अभ्यास करणे.

'माकडीचा माळ' या कादंबरीत अण्णांनी भटक्या जातीतील 'माकड्या' समाजाची व्यथा मांडली असून अठराविश्व दारिद्र्य पाचवीला पुजलेला हा समाज आज पोटाची खळगी भरण्यासाठी सतत भटकंती करत असतो. ज्या भागात आपल्या दोनवेळचे पोटभर अन्न मिळेल त्या भागात हा समाज त्या त्या काळासाठी तळ ठोकून त्यांच्याप्रमाणेच दरवेशी, डवरी, डोंवारी, सापगारुडी, गोसावी, फासेपारधी, नंदिवाले यासारखे अनेक भटक्या जातीतील लोक पोटापाण्यासाठी भटकंती करत असतात. त्यांचे खोऱ्यात आणि सांगली, कोल्हापूर परिसरात जिथे सुगीचे दिवस येतील तिथे त्या गावाच्या बाहेर या लोकांचा दरवर्षी तळ पडतो. त्यामुळे सगळ्यांचे एकमेकांना भेटणे असते आणि त्यातूनच त्यांच्यात मंत्रोपूण संबंधाबरोबरच वादाचेही प्रसंग घडत असतात. त्यातून वाद विकोपाला गेल्यावर सशस्त्र संघर्ष घडून ते एखाद्याच्या जीवावर वेतण्यापर्यंत परिस्थिती निर्माण होते. त्यातच हा समाज पिढ्यान्पिढ्या अशिक्षित असल्याने भौतिक जगण्यात शिस्त हा प्रकार नसतो. तसेच कमावलेले काहीच नसल्याने गमविण्यासाठी काहीच नसते. त्यामुळे जीवाचे आणि जीविताचेही मोल शून्यच असते. व्यसनाधीनता असल्यामुळे त्यातून येणारा हिंस्त्रपणाही असतो. त्याचा ते ज्या गावाच्याजवळ टाकतील त्या गावाला आणि गावातील लोकांनाही त्रास होत असतो. अशीच परिस्थिती कादंबरीतील काळगाव गावाची झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे गावातील लोक या भूत लोकांना भुताची उपमा देतात तर ज्या माळावर ते राहतात त्यालाही भुताचा माळ म्हणतात. या जमातीचे राहणीमान, वर्तणूक, त्यांच्यातील धारदार संघर्ष आणि सं

भागण लक्षात घेतल्यावर भुताचा माळ ही उपमा रास्त वाटते.

कादंबरीत उल्लेख झालेल्या सर्व जाती भटक्या म्हणजे व्यवस्थेनुसार एकाच भागावर आहेत. परंतु तरीही त्यांच्यात एक सुप्त संघर्ष आणि श्रेष्ठत्वाची भावना आहे. भागण सगळ्यांचे संसार उघड्यावर असले तरी प्रत्येकजण आपल्या जमातीतच राहतो आहे. म्हणजे सगळे माकडवाले एकाच ठिकाणी, सगळे डबरी एक ठिकाणी असे जातीचे भागण गट त्या माळावर दिसून येतात. ज्या ज्या गावात ते वास्तव्याला जातील त्या गावात त्यांचे चित्र दिसते तर या सगळ्यांचा तारणहार म्हणजे ज्या गावाच्या हद्दीत जातील त्या गावाला पाटील ! सगळ्या भटक्या जमातीतील लोकांनी त्याला आपला मालक म्हणून पाहून मुजरा करावचा आणि आपली वाजू चूक असो, बरोबर असो की, आपल्यावर अन्याय होवो; त्याच्याशी आणि गावातील प्रत्येकांशी अदबीने वागावचे आणि नमून घ्यावचे.

कथानकाची सुरुवात यंकू या मनमिळाऊ आणि कुटुंबवत्सल माकडवाल्यापासून होते. तो, त्याची बायको काशी आणि मुलगी दुर्गा असे त्रिकोणी कुटुंब असून एका माकडवाच्या पाठीवर सहज मावेल इतकाच त्यांचा संसार आहे. मुलगी दुर्गा ११ वर्षांची असतानाच काशीचा अकाली मृत्यू झाला आहे. त्यामुळे यंकू दुःखी असून दुर्गा आईच्या पांयाला पोरकी झालो आहे. यंकू अंगापिंडाने धिप्पाड असून धाडसी आणि ताकदवान आहे. त्याच्या तोडीचे संपूर्ण माळावर कोणीच नाही. पण म्हणून आपल्या ताकदीचा दुरुपयोग करून इतरांवर अन्याय करण्याची त्याची प्रवृत्ती नाही. त्यामुळे सगळ्या जमातीचे लोक त्याने मित्र आहेत. नेमकी हीच बाब पर्वती डबऱ्याला खटकत असते. त्यामुळे तो यंकूचा पुढास करत असतो. त्यातच हिकम्या गारुड्याचा साप आणि पांयाचं पिसाळलेलं कुत्रं पळवून मारलं जातं आणि पांया व यंकू बांध्यातील संघर्ष पेटतो. सर्व गारुड्यांबरोबरच पांया डबरी समाज पांयाबरोबर असूनही एकटा यंकू सगळ्यांना पुरून उरतो, तेव्हा पांया माकडगावातील गल्या आणि बल्या या फरारी गुंडांना हाताशी धरून यंकूचा खून करून त्यांना अपहरण करण्याचा कट करतो. दुर्गाचे अपहरण करून तिला एखाद्या काळ्यावर पांया तिच्या पायात चाळ बांधले म्हणजे आपला सूड पूर्ण होईल असा पांयाचा कुटील भाव असून त्यासाठी तो गल्या आणि बल्या या काळगावातील फरार गुंडांना हाताशी धरतो. त्यांना खूश करण्यासाठी आपल्या दोन मुली त्यांच्या उपभोगासाठी देतो. पण यंकूचे माग्लपण आणि त्याला नाथा पाटील यांनी दिलेली साय यामुळे गल्या आणि बल्या पकडले जातात आणि आपल्याला पकडण्यासाठी पांयानेच नाथा पाटलाला मदत केली या पौरसमजुतीतून बल्याकडूनच पांयाला आपला एक पाय गमवावा लागतो. त्यामुळे पांया माथकच चिडतो आणि त्याच्या मुलीच्या दुर्गाच्या जीवावर उठतो. त्यामुळे यंकूला दुर्गाच्या पांयाचे काहीतरी बरे वाईट होईल याची सतत भीती वाटत असते.

वयाने लहान असलेली दुर्गा जेव्हा वयात येते, तेव्हा मात्र यंकूच्या काळजा
 आणखीणच भर पडते. कारण जेव्हा दुर्गा लहान होती, तेव्हा फक्त तिच्या अपहरणा
 त्याला भीती होती. पण आता वयात आलेली दुर्गा दिसायला देखणी आहे आणि ति
 सौंदर्याची नैसर्गिक देणगी लाभलेली आहे. फाटक्या कपड्यातही ती अत्यंत सुंदर दिस
 आणि सहज कोणाचेही लक्ष तिच्याकडे जाते. पाहणाऱ्या प्रत्येक पुरुषांना ती हवीहवी
 वाटू लागते. प्रत्येक गावातील प्रस्थापित मंडळी तिला आपल्या अंगाखाली घेण्यासा
 धडाडू लागतात. त्यामुळे तिच्या अचूलाही धोका निर्माण होतो. त्यातून तिची आ
 स्वतःचाही सुटका करायची असले तर लवकरात लवकर तिचे लग्न करून द्यावे. ॥
 यंकूला सतत वाटत राहते. कारण काशी मरताना यंकूने तिला तसे वचन दिले. ॥

यंकूची ही भीती जेव्हा रास्त ठरते, तेव्हा राधानगरीच्या माळावर पाऱ्याची आ
 त्याची पुन्हा भेट होते. यंकूमुळे पाय आणि स्वाभिमान गमवावा लागलेल्या पाऱ्याला पु
 अजून सहीसलामत आहे आणि यांच्यामुळे आपल्या एका मुलीचे नाक कापले गेले तर पु
 इतकी सुंदर दिसते हे सहन होत नाही. काहीही करून यंकूला धडा शिकविण्यासाठी
 राधानगरीचा पाटील विलास इनामदार याला खोटेनाटे सांगून यंकूबाबत त्याचे मत कलुषि
 करतो. दुर्गा अजून वाटलेली नसून तिला तुमच्या हवाली करतो, असा सौदा तो इनामदारा
 करतो. त्यामुळे दुर्गाच्या जीवाला आणखी धोका निर्माण होतो. विलास इनामदाराची दुर्गा
 वाईट नजर असतेच. पण त्याचबरोबर राधानगरीचा पोलिस पाटील रंगराव पाटील (काळगा
 पाटील नाथा पाटील यांचा जावई) याचाही दुर्गावर डोळा आहे. पाऱ्या त्याच्याशीही सं
 वांधून काहीही करून यंकूवर सूड उगवू पाहतो. त्यामुळे इनामदाराबरोबरच रंगरावक
 दुर्गाला धोका निर्माण होतो.

काहीही करून हा धोका टाळण्यासाठी यंकू सखाराम माकडवाल्याचा पो
 यमूशी दुर्गाचे लग्न ठरवून टाकतो. यमू यंकू सारखाच धाडसी आणि उमदा तरुण अ
 यमू आणि दुर्गा लहानपणापासूनच एकत्र वाढलेले आहेत. त्यामुळे त्यांची ॥
 जुळतात आणि ते एकमेकांच्या प्रेमात पडतात. दुर्गाचे लग्न जमले आहे, ही बातमी प
 इनामदार आणि रंगराव विथरतात. त्यांना काहीही करून दुर्गा हवी असते. पण यंकू ग
 दुर्गाबरोबर असल्याने आणि रंज माकडांचा खेळ करण्यासाठी यंकू व दुर्गा, गंग्या आ
 रंगी या माकडांबरोबर गावातच येत असल्याने दुर्गा त्याला एकटी सापडत नसते. म्हा
 इनामदार आपल्या कामवाल्या वाईला दुसरीकडे पाठवून घरातल्या आंधळ्या म्हातारी
 देखभालीचे निमित्त पुढे करून दुर्गाला चार पाच दिवस वाड्यावर पाठवायला सांगतो.
 अगोदर तो यंकूशी गोड बोलून यंकूला फुकट तांदूळ देऊन, आवश्यक ती मदत का
 आणि शिवारात शिकार करायची परवानगी देऊन त्याचा विश्वासही संपादन का
 इनामदाराच्या या मदतीमुळे यंकू त्याचा मिंधा होतो. त्यामुळे इनामदाराकडून दुर्गाला

माझे हे माहीत असूनही यंकूचा नाईलाज होतो आणि दुर्गाला इनामदाराच्या वाड्यावर जाऊ लागते. दुर्गा वाड्यावर जायला लागल्यावर इनामदार तिला काहीच करत नाही. पण त्याची भयंकर नजर तिला सतत अस्वस्थ करत राहते. दुर्गा वाड्यावर गेली की, त्याचा जीव मीगणीला लागतो. तो सतत इनामदाराच्या वाड्याच्या आजूबाजूला घुटमळत राहतो. अणनमधून गंग्या माकडालाही वाड्यावर पाठवून दुर्गा सुखरूप आहे याची खात्री करत राहतो. पण पाऱ्या मात्र इनामदाराने दुर्गाला वाटविली असल्याचा माळावर आणि गावात गागट्टा करतो. त्यामुळे दुर्गाची आणि यंकूची गावभर बदनामी होते. यमूचा बाप सख्या पाऱ्याला दुर्गाच्या चारित्र्यावर संशय घेऊ पाहतो. ती वाटली नसेल तर तिने उकळत्या पाऱ्या हात घालून परीक्षा द्यावी असे जातपंचायतीसमोर म्हणणे मांडतो. नाईलाजाने दुर्गा पाऱ्याला तयार होते. पण यमू मात्र खंबीरपणे दुर्गाच्या पाठीमागे उभा राहतो. त्यातून एक गागली गोष्ट घडते, ती म्हणजे इनामदाराच्या वाड्यावर जाण्यापासून दुर्गाची सुटका होते आणि तिच्या लग्नाची तयारी सुरू होते.

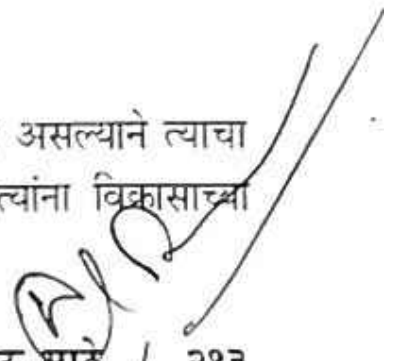
एकदा दुर्गाचे लग्न झाले तर दुर्गा आपल्या हाती लागणार नाही. शिवाय आपल्याला कोणीही न वाटवलेली दुर्गा हवी आहे आणि दुर्गा यंकूसारख्याच धाडसी आणि गागड यमूची बायको झाली तर पुन्हा ती आपल्याला कधीच मिळणार नाही. त्यामुळेच लग्न लागण्याअगोदरच आदल्यादिवशी रात्री रातारात गेल्या आणि वल्याला हाताशी धरून तिला पळवून रंगरावच्या वाड्यावर आणले जाते. पण नाथा पाटील नेमके आपल्या मुलीला पोसायला येतात आणि आपल्या मुलीकडून त्यांना रंगरावची कृष्णकृत्ये समजतात, तेव्हा ते स्वतः दुर्गाची सुटका करून तिला यमूच्या हवाली करतात. आपल्या सासऱ्यामुळे दुर्गा पाऱ्या आपल्या तावडीतून निसटली, हे कळताच रंगराव आपल्या माणसांना त्यांच्या मागावर पाठवतो. दुर्गा हाती लागेपर्यंत कोणीही माळ सोडून जाऊ नये असे फर्मान इनामदाराकडून पाठवले जाते. पण यमू आणि दुर्गा त्यांच्यावर मात करून वारणा नदी रातारात पार करून राणागरीतून वाहेर पडतात. पण यासाठी निर्णायक ठरलेल्या अंतिम संघर्षात यंकूला आपल्या जीव गमवावा लागतो. यंकू आपल्यात नाही या दुःखाने गंग्यासारखा मुका प्राणी पाहून असूनही जीव देतो तर त्याच्या विरहाने त्याची जोडीदारीन रंगी माकडीनही आपले लग्न मांडते. त्यामुळे राधानगरीचा हा माळ 'माकडीचा माळ' म्हणून ओळखला जातो. ज्या गागाठी यंकूने इतक्या खस्ता खाल्ल्या त्या दुर्गाचा संसार पाहायला मात्र यंकू जिवंत नाही, ती म्हणून मनाला लावत कादंबरीचा शेवट होतो.

सांगणान :

भटक्या-विमुक्त जाती या शिक्षण आणि इतर संधीपासून दूर असल्याने त्याचा सामाजिक, सांस्कृतिक, बौद्धिक विकास झालेला नाही. त्यामुळे त्यांना विकासाच्या संधीच उपलब्ध नाहीत.

लोकप्रवोधनकार्य अण्णा भाऊ साठे / २१३

२. जगण्यात भटकंती असली तरी प्रत्येक जात आपल्या अस्मिता जपून असा आणि वर्चस्ववादाची भावना कायम असल्याने त्यांच्यात अंतर्गत संघर्ष घडून येतो.
३. सामाजिक स्तर आणि राहणीमान खालच्या दर्जाचे असल्याने गावगाड्यातील शून्य आहे. त्यामुळे स्वतःवर झालेल्या अन्यायाबाबत न्याय मिळविण्यासाठी समाजावर अवलंबून राहावे लागते. स्वतःची चूक असो किंवा नसो त्यांनी निर्णय हा मुकाट्याने मान्य करावा लागतो.
४. पुरुषांमध्ये कोणत्याही कारणाने संघर्ष झाला तर वळी मात्र स्त्रीचाच जातो. वळी घेऊन या संघर्षात स्त्रीचा वापर कळसूत्री वाहुलीसारखा केला जातो.
५. सामाजिक, सांस्कृतिक दर्जा सुधारला नसेल तर स्वतःच्या मनासारखे पण आणण्यासाठी पुरुष आपल्याच घरातील स्त्रियांचा सौदा करू शकतात. माणसं नवरा, बाप, भाऊ किंवा आणखी कोणीही असू शकतो. यंकूचा बदला घेण्यासाठी पान्या डवरी आपल्या दोन मुली गेल्या आणि बल्या या गुंडांना खुश करण्यासाठी त्यांच्या हव्याली करतो यातून हेच दिसून येते.
६. गावगाड्याबाबत निर्णय घ्यायचा अधिकार असलेल्या किंवा सत्तासूत्रे हातात असलेल्या रंगराव पाटील किंवा इनामदारांसारख्या माणसाकडे विवेक आणि नीतिमत्ता असेल तर तो असहाय्य आणि आधार नसलेल्या लोकांवर अत्याचार करू शकतो, त्यांच्या महिला-मुलींवर अन्याय, अत्याचार करू शकतो.
७. मागास समाजातील स्त्रिया आणि मुली सुंदर व देखण्या असतील तर गावातील लोकांमध्ये समाजातील लोकांइतून त्यांना धोका निर्माण होतो.
८. भटक्या जातीतील लोक गावाचे नियम पाळत नाहीत, म्हणून त्यांना गावात राहकलून लावण्याची मागणी गावातील प्रतिष्ठित नागरिक करतात. पण सामाजिक दर्जा सुधारून त्यांचे जीवन स्थिर करण्याचा प्रयत्न कोणत्याच गावात लोकांकडून किंवा गाव पुढार्यांकडून होत नाही.
९. गावचा पाटील किंवा गाव पुढारी जर बाहेरच्याली असेल तर त्यांच्या घरातील स्त्रींचेही त्यांच्याकडून शारीरिक, मानसिक शोषण होतं.

संदर्भ :

१. अण्णा भाऊ साठे, माफडोचा माळ, समग्र वाङ्मय, दुसरी आवृत्ती.
२. अनंत माने, (१९६९), डोंगराची मेना, विलास चित्र.
३. <https://www.firstpost.com/long-reads/dalit-shahirs-of-maharashtra-annabhau-sathes-powerful-songs-4485147.html>.
४. <https://www.forwardpress.in/2019/08/annabhau-sathe-revolution-poet-novelist-light-and-social-reformer/3amp>.

Co-ordinator

लोकप्रबोधनकार्यकर्ता अण्णा भाऊ साठे

PRINCIPAL

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Mugutrao Sahabrao Kakade College

Waranagar, Dist: Pune-412306

Anekar Institute of Management Studies (AIMS), Baranmati

Approved by AICTE, DTE, Government of Maharashtra
HPS Campus, Kharaj Road, Baranmati, Dist. Pune (412) 12306

International Multilingual Conference on 'Human Values and BizTech at the Crossroads'

Certificate of Appreciation

This is to certify that Dr. Rahul Sadashiv Khavale has participated and presented an abstract titled 'मनुष्याचे शांतता मूल्य आणि त्याचा महात्मता जगाच्या जांवनावर आणि विचारशैलीवर असलेला परिणाम.' in International Multilingual Conference at AIMS

Baranmati,
Coordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

[Signature]
PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College

Someshwarnagar, Dist : Pune-412306
Dr. M. V. Bahari
Director

Association of Management Studies

International Institute of Business Administration

(AIMS) Bangalore

International Multilingual Conference on Human Values and BizTech at the Crossroads

15-16 September 2010, Bangalore
(ISBN: 978-81-93-1052-5-7)

AIMS

Association of Management Studies
International Institute of Business Administration

15th Crossroads, Bangalore 560075, Karnataka, India

ISO 9001:2008 Certified - Global Institute

Bangalore, Karnataka 560075 (AIMS), India

Ph: 0 80 2227 3512 Fax: 080 2227 3513 Email: conferences@aims.edu

Website: www.aims.edu

V.

MARATHI

29. पश्चिम महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी पत संस्थां(पीएसीएस)च्या माध्यमातून गट-
कर्ज कार्यक्रमाची प्रभावीता: प्रीती ए. दीक्षित, संशोधक विद्यार्थिनी व प्रा. ए. आर.
मुंगी, संशोधन मार्गदर्शक, अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय हडपसर सावित्रीबाई
फुले पुणे विद्यापीठ 33
30. बुद्धांचे शांतता मूल्य आणि त्यांचा महात्मा गांधींच्या विचारधारेवर आणि जीवनशैलीवर
पडलेला प्रभाव!: राहुल सदाशिव खरात, मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, ता.
बारामती, जि. पुणे. 34
31. मानवी मूल्ये आणि विज्ञान: एका गंभीर वळणावर: गौरी सुमंत डोखळे, लेखक, पुणे,
महाराष्ट्र 35

VI

TAMIL

32. வணிக முறையையததிறகான நியூரோமாரககெட்டிங் நுட்பங்களைப் பற்றிய ஆய்வு (நுகர்வோர்
தயாரிப்புகளுக்கு திறப்பு குறிப்புடன்) என்கு உதவி பேராசிரியர் மேலாண்மை ஆய்வுகள் துறை நேரு
தொழில்நுட்ப நிறுவனம், கோயம்புத்தூர் 36
33. டாக்டர் விக்ரமன் பி. பேராசிரியர், மேலாண்மை அறிவியல் துறை, அண்ணா பல்கலைக்கழகம், பிராந்திய
வளாகம், கோவை
செய்திக் கதைப்படுத்தல் விவரம்: டாக்டர் பபா. வீக்ரேய் (இளைப்பாசிரிப்பர் மற்றும் கல்வி
ஒருங்கிணைப்பீ. ாணி அண்ணா ாடு பல்கலைக்கழகம், பிராந்திய வளாகம், பகாணவ 37
அண்ணா ாடு பல்கலைக்கழகம், பிராந்திய வளாகம், பகாணவ

VII

TELUGU

34. మానవీయ విలువలపై కరోనా పంజా: Dr.M.S.R.Anjaneyulu,
Assistant Professor(c), Palamuru Univeristy P.G. Centre Kollapur, Telangana 38
35. క్రాస్ రోడ్ల మానవీయ విలువలు: Dr.P.Gopinath Rathod, Asst.Professor(c), Department
of Telugu , Palamuru University PG Centre Kollpur, Telangana. 39
36. కరోనా విపత్తులో మానవాళి మనుగడ:
Dr.K.Prabhaker Reddy, Asst.Professor(c), Department of Telugu , Palamuru University
PG Centre Kollpur, Telangana. 40

VIII

URDU

37. اشرف المخلوقات (Ashraful Makhluqat):
Alfiya khan, Ty BMS, KIIMW College of commerce and science, Mumbai 41
38. Covid Baohran ke daoran Corona ke Marezaon me TIBBUN -NABI
NUSKHA- E- SHIFA Ke Muft Fakseem: Dr Md Sadat Shareef, Assistant
Professor, Directorate of Distance Education, Maulana Azad National Urdu
University, Gachibowli Hyderabad, 42
39. Saltanat Asafiya k Ameer i paigah sir Aasman jah ki Riyaya Parvari: Prof. Amena
Begum, Research Scholar, Department of History, Maulana Azad National Urdu
University, Hyderabad. 43

बुद्धांचे शांतता मूल्य आणि त्यांचा महात्मा गांधींच्या विचारधारेवर आणि जीवनशैलीवर पडलेला प्रभाव!¹

प्रा. राहुल सदाशिव खरात,
मु. सा. काकडे महाविद्यालय,
सोमेश्वरनगर, ता. वारामती, जि. पुणे.
Email: srass229@gmail.com

गोपवारा:

भारताने जगाला काय दिले? असे जर कोणी विचारले तर त्याचे उत्तर 'खूप काही' असेच आहे. कारण या उत्तरात अनेक जीवनमूल्ये सामावलेली आहेत आणि ती भारतातील तीन महान व्यक्तिमत्त्वांशी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या जोडलेली आहेत. ही तीन व्यक्तिमत्त्वे म्हणजे गौतम बुद्ध, स्वामी विवेकानंद आणि महात्मा गांधी. गौतम बुद्धांनी दिलेली जीवनमूल्ये आणि त्यातून देशाला आणि जगाला दिलेला शांततेचा संदेश आणि तत्वज्ञान जगमान्य झाले. बुद्धांचे हे तत्वज्ञान आणि जीवनमूल्ये खऱ्या अर्थाने कोणी अंगिकारली असतील, त्यांचा प्रसार आपल्या कृतीतून कोणी केला असेल तर तो महात्मा गांधींनी. त्यामुळे महात्मा गांधींचे जीवन तर समृद्ध केलेच पण सामान्य राहूनही असामान्य होता येते; शांततेच्या आणि अहिंसेच्या मार्गानेही राजकीय आणि सामाजिक उद्दीष्टे साध्य करता येतात हे गांधीजींनी देशाला आणि जगाला दाखवून दिले. यामागे जे तत्वज्ञान दिसून येते त्यात गौतम बुद्धांनी जगाला दिलेले आणि मान्यता पावलेले शांतता मूल्य आहे.

म्हणून संशोधकाने या शोधनिबंधात गौतम बुद्धांच्या शांतता मूल्यांचा महात्मा गांधीजींच्या विचारधारेवर आणि जीवनशैलीवर पडलेला प्रभाव यांचा अभ्यास केला आहे.

सूचक शब्द - शांतता मूल्य, गौतम बुद्ध, महात्मा गांधी, विचारधारा.

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

M. S. Kakade College, Someshwarnagar

¹ Abstract presented at the International Multilingual Conference on Human Values and Biztech at the Crossroads" held on 24th July 2021 online.

PRINCIPAL

Mugutroa Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

ASHTI TALUKA SHIKSHAN PRSARAK MANDAL'S

Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti

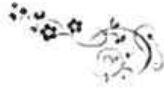

Tal. Ashti Dist. Beed - 414203 (M.S.)

Accredited by NAAC @ B Grade with 2.78 CGPA ISO 9001:2015 Certified Green Audit College

& Maharashtra Itihas Parishad

A Three-Day Interdisciplinary International Webinar

CERTIFICATE

This is to certify that Prof /Dr Priyanka Jalindar TambeForm M.S. Kakade Mahavidyalaya, Someshwarnagar

Participated actively in A Three-Day Interdisciplinary International Webinar Organized by Akhil Maharashtra Itihas Parishad and Adv BD Hambarde Mahavidyalaya, Ashti as a joint venture from 12th to 14th June 2020.

His/Her research paper with title आंतरराष्ट्रीय तेल किमतीचे राजकारण आणि भारताचे धोरण

was published online in B Aadhar, a peer-reviewed, indexed, multidisciplinary International research journal.

Hence certified.

Dr. Satish Kadam
President, AMIP

Dr. Shivraj Bokade
Secretary, AMIP

Dr. Ravi Sathbhai
Local Secretary, AMIP

Dr. Sopan Nimbare
Principal, ABDHM, Ashti

Sachin

Co-ordinator

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
M. S. Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugutrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020

ISSUE No - CCXXXV (235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

Aadhar International Publication

© All rights reserved with the authors & publisher

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,

Director,

Aadhar Social Research &

Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- ❖ Dr.Dinesh W.Nichit - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm.Sci Collage,
Walgaon,Dist. Amravati.
- ❖ Dr.Sanjay J. Kothari - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- ❖ Dr. Dhnyaneshwar Yawale - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- ❖ Prof.Dr. Shabab Rizvi ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- ❖ Dr. Udaysinh R. Manepatil ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.
- ❖ Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- ❖ Dr.Usha Sinha , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University,Bodhgay Bihar

Review Committee -

- ❖ Dr. D. R. Panzade, Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod, Dist. Aurangabad (MS)
- ❖ Dr.Suhas R.Patil ,Principal ,government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- ❖ Dr. Kundan Ajabrao Alone ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati
- ❖ DR. Gajanan P. Wader Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- ❖ Dr. Bhagyashree A. Deshpande, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

❖ Prof.Virag Gawande Aadhar Publication Amravati 444604

Email : aadharpublication@gmail.com Website : www.aadharsocial.com Mobile : 9595560278

© All rights reserved with the authors & publisher

124	कवी वयन सराडकर यांच्या कवितेतील सामाजिक वास्तव	ममता राऊत	576
125	महात्मा गांधीजींची ग्रामीण विकासासाठी संकल्पना व ग्रामीण विकास प्रा.डॉ.नानासाहेब पंडितराव मनाळे / प्राचार्य डॉ. हरिदास रावसाहेब फेंरे		581
126	भागवतपुराणेवर्णित प्रायश्चित्त एक परिवर्तनाची दिशा	प्रा.डॉ.मंजुश्री श्रीपाद नेव्हल	584
127	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे समाज सुधारणाविषयक कार्य	डॉ. अनंत दादाराव मरकाळे	589
128	महिला सक्षमीकरण	प्रा. मोनाली सलामे	594
129	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा.डॉ. मोटे गितांजली सदाशिवराव	598
130	प्रेरणेची उर्जा देणारे पर्यटनस्थळ अहमदनगरचा भूर्डकोट किल्ला श्री प्रा. डॉ. आर. आर. मुटकूळे / प्रा. नवनाथ काशिनाथ वाढळे		602
131	नेल्सन मंडेला : शोषितांचा मुक्तोदाता	प्रा. सुभाष डी. पोटभरे	607
132	छत्रपती शिवाजीमहाराजांचा न्यायविषयक दृष्टिकोन	डॉ. काकडे नमा अनिल	610
133	भारतीय राजकारणात जाती, धर्माची भूमिका : एक गंभीर समस्या प्रा. डॉ. लांडगे पंडित शिवराम		614
134	शिवइतिहासकार महात्मा ज्योतीराव फुले	प्रा. दिपक हरी लहासे	619
135	महानुभवपंथ : समतेची संकल्पना	डॉ.प्रभाकर मिरकड	623
136	नागपूरकर भोसल्यांचे धर्मसहिष्णु धोरण	सौ. प्राची गंगुलवार	627
137	डॉ. वाचासाहेब आवेंडकर पूर्व दलित संघटनांचे कार्यात्मक योगदान प्रा. डॉ. सूर्यवंशी एन. वी. / गायकवाड प्रतिमा बाळासाहेब		630
138	पेशवेकालिन संरक्षण व्यवस्थेचा एक घटक - कोतवाल	प्रिया त्रिजेश कुलकर्णी	634
139	आंतरराष्ट्रीय तेल किमतीचे राजकारण आणि भारताचे धोरण	प्रा.प्रियाका जालिंदर तांबे	637
140	मराठा कालीन कोकण प्रदेशातील दुर्गवैभव' -एक आढावा प्रा. अरुण अवचितराव पाटील		640
141	राजर्षी शाहू महाराजांचे प्राथमिक शिक्षणातील योगदान	प्रा. विधाते एन. एन.	643
142	आदिवासींचा सांस्कृतिक इतिहास	प्रा. डॉ. प्रमोद मनोहर बोधाने	646
143	उद्भवराव पाटील यांचे योगदान : विशेष सदरभजिल्हा लातूर डॉ. प्रमोद लक्ष्मणराव चव्हाण		648
144	राजर्षी शाहू महाराज : एक समाजक्रांतिकारक	श्री अजितकुमार भिमराव पाटील	652
145	शिवराज्याभिषेक : सावंभौमत्वाचा सोहळा	डॉ. संजय तुकाराम वाघमारे	657

आंतरराष्ट्रीय तेल किमतींचे राजकारण आणि भारताचे धोरण

प्रा. प्रियाका. जालिंदर नाथे

मु. सा. काकडे महाविद्यालय सोमेश्वरनगर.

- प्रस्तावना -
२० व्या शतकातील जागतिक अर्थव्यवस्थेत खनिज तेलाचा अनन्यसाधारण महत्त्व आहे आज संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था ही प्रामुख्याने खनिज तेलावर अवलंबून आहे खनिज तेल उत्पादन बंद झाले तर संपूर्ण जगातील औद्योगिक उत्पादन वाहतूक आणि अर्थव्यवस्था बंद पडेल एवढे खनिज तेलाचा महत्त्व आहे सन १९६० नंतर तर खनिज तेलाची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढली त्यामुळे खनिज तेल उत्पादन करणारी राष्ट्रे खुप मोठ्या प्रमाणात श्रमोत्त झालेली अपणास पहावयास मिळतात जगाचे नेतृत्व करणारे अमेरिका हे राष्ट्र मोठ्या प्रमाणात खनिज तेलाची आयात करते त्यामुळे अमेरिकेला खनिज तेल उत्पादन करणारी राष्ट्रे व खनिज तेल दर यावरती स्वतःचे नियंत्रण ठेवणे महत्वाचे वाटत होते परिणामी सन १९४५ पासूनच अमेरिका खनिज तेलाचे उत्पादन करणाऱ्या राष्ट्रांवर दबाव टाकून आपल्या नियंत्रणाखाली आनऱ्यासाठी प्रयत्नशाल होते अमेरिकेवरवरच इतर विकसित अतिकसित आणि विकसनशील राष्ट्रे ही खनिज तेलावर आपल्या राष्ट्राचा विकास साधण्याचा प्रयत्न करत असतात म्हणजेच आज प्रत्येक राष्ट्राचा आर्थिक विकास हा खनिज तेलाच्या पुरवठ्यावर अवलंबून आहे व्यापार, दळणवळण, उद्योग, व्यवसाय या प्रत्येक घटकामध्ये खनिज तेल हा अविभाज्य घटक मानला जातो. या खनिज तेलाचे उत्पादन हे प्रामुख्याने इराण, इराक, सौदी अरेबिया, कुवैत लिबिया कतार आणि अरब राष्ट्रे या राष्ट्रांमध्ये होते जगातील एकूण तेल उत्पादनामध्ये या राष्ट्रांचे एकूण उत्पादन हे ८० टक्के पेक्षा जास्त तेल उत्पादन ही राष्ट्रे करतात आणि तेवढीच निर्यातही करतात, त्यामुळे या तेल उत्पादन करणाऱ्या राष्ट्रांची संपूर्ण अर्थव्यवस्था ही खनिज तेल उत्पादन आणि निर्यात यावर अवलंबून आहे.
जागतिक महासत्ता असणाऱ्या अमेरिकेला या खनिज तेल उत्पादन आणि निर्यात करणाऱ्या देशावरती आपले वर्चस्व निर्माण करणे आणि तेल दरा वर नियंत्रण मिळवणे या धोरणासाठी अमेरिकेने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर तेल दरावरती नियंत्रण मिळवले आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे अमेरिका आपल्या विकासासाठी जगातील सर्वात जास्त खनिज तेल आयात करणारा देश आहे जगातील एकूण खनिज तेल उत्पादनातील ३५ टक्के खनिज तेल अमेरिका आयात करते त्यामुळे या खनिज तेल दरावरती अमेरिकेचे वर्चस्व आहे आजही खनिज तेल दर अमेरिकन डॉलरमध्ये केले जाते.
या उशाधनिवधामध्ये जागतिक खनिज तेल दराचे राजकारण आणि भारत याविषयी अभ्यासपूर्ण माडणी करण्याचा प्रयत्न आहे. यामध्ये खनिज तेल दराचे नियंत्रण विकसित राष्ट्रांचे धोरणे, अमेरिकेचे धोरण, पेट्रोलियम पदार्थ निर्यात करणाऱ्या राष्ट्रांचे धोरण ओपेक(OPEC-Organization of petroleum Exporting Countries) अमेरिकेचे वर्चस्ववादी धोरण आणि भारताची खनिज तेलाचे दर आणि धोरणे याविषयी सविस्तर माहिती माडण्याचा प्रयत्न केला आहे.
- पेट्रोलियम पदार्थ निर्यात राष्ट्रांची धोरणे - (OPEC - Organization of petroleum Exporting Countries) सन १९४५ नंतर युरोप तसेच संपूर्ण जगत औद्योगिक क्रांती मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली. या औद्योगिक विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात खनिज तेलाची मागणी वाढत गेली परंतु तेल उत्पादन करणारी राष्ट्रे ही मोठ्या प्रमाणात आपापसात स्पर्धा करत कमी दरात तेलाची निर्यात करत असत व तोटा सहन करत असत म्हणून खनिज तेल उत्पादन करणाऱ्या राष्ट्रांमध्ये समन्वय राहावा तेलाचे दर सर्वांचे सारखेच असावेत स्पर्धा टाळावी आणि आपल्या देशाचा विकास साधावा. यासाठी १९६० मध्ये इराकच्या बगदाद या शहरामध्ये ओपेक या तेल उत्पादन करणाऱ्या राष्ट्रांची संघटना स्थापन झाली इराण, इराक, सौदी अरेबिया, कुवैत अल्जेरिया कतार आणि अरब राष्ट्रे यानी ही ओपेक संघटना स्थापन करून आपले जगत वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो सन १९६० नंतर खनिज तेलाचे भाव स्थिर ठेवणे खनिज तेल दराची वाढ न करणे तेलाच्या किमती स्थिर ठेवण्याच्या दृष्टिने उत्पादनावर नियंत्रण ठेवणे ग्राहक राष्ट्रांना वेळेवर तेल पुरवठा करणे यासाठी तेल उत्पादन करणाऱ्या राष्ट्रांची संघटना कार्यरत होती
- खनिज तेल कपण्यावर अमेरिकेचे वर्चस्व - अमेरिका हे राष्ट्र जगातील आर्थिक संपन्न राष्ट्र असल्याने या राष्ट्रांने मोठ्या प्रमाणात आर्थिक गुंतवणूक करण्याचे धोरण स्विकारले. इराण, इराक, सौदी अरेबिया, अरब राष्ट्रे, कुवैत, इझ्रायल या देशात तेल कपण्या स्थापन करून मोठ्या प्रमाणात भागभाडवले गुंतवणूक करून आणि कर्जे देउन या तेल उत्पादन

करणाच्या राष्ट्रात आपले वर्चस्व निर्माण केले परिणामी तेल उत्पादन करणाऱ्या सर्व कंपन्या अमेरिकेच्या वर्चस्वाखाली आल्या त्यामुळे जगातील खनिज तेल दराचे नियंत्रण अमेरिकेकडे गेले.सन २००० पासून तर स्वतः अमेरिकन कंपन्या तेल निर्मिती कारखाने निर्माण करण्याच्या स्पर्धेत उतरली त्यामुळे रशिया,चीन, ब्रिटन, जर्मन आणि अनेक विकसित राष्ट्रांना मागे टाकत अमेरिकेने अरब राष्ट्रांच्या तेल विहिर स्वतःच्या ताब्यात घेतल्याचे अपणाम पहाय्यास मिळते

• आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी समितीवर अमेरिकेचे वर्चस्व -

संयुक्त राष्ट्र संघटनेची (UNO) ची आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी समिती अग्नित्वात आली मुख्यतः UNO ची स्थापना ही अमेरिकेच्या पुढाकाराने झाली आहे त्यामुळे विकसित देशांच्या स्पर्धेत आणि UNO सर्व समितीवर अमेरिकेचे वर्चस्व आहे. अमेरिका UNO ला सर्वात निधी देते त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या समितीवर अमेरिकेचे नियंत्रण असल्याने प्रत्येक देशाच्या पैशाचे मूल्य ठरवण्याचा अधिकार अमेरिकेला आहे आजही प्रत्येक देशाचे विनिमय हे अमेरिकन डॉलरमध्ये होते त्यामुळे खनिज तेल दराचे विनिमयही अमेरिकन डॉलरमध्ये होते परिणामी खनिज तेल उत्पादन करणाऱ्या राष्ट्रांना अमेरिकेच्या वर्चस्वाखाली रहावे लागते हे स्पष्ट होते आजपर्यंत खनिज तेलाचे दर प्रतिविच किती डॉलर आहे हे अमेरिका ठरवते त्यामुळे तेल दराच्या राजकारणात अमेरिकेचे वर्चस्व असल्याचे स्पष्ट होते आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँक ही खनिजतेल उत्पादन करणाऱ्या राष्ट्रांना मोठ्या प्रमाणात कर्ज देते येथेही अमेरिका आपले वर्चस्व दाखवते.

• आंतरराष्ट्रीय खनिजतेल दरावर अमेरिकेचे वर्चस्व -

अमेरिका हे राष्ट्र आज विकसित आणि आर्थिक बाबतीत जगात श्रेष्ठ आहे. रशिया, चीन, जर्मनी, इटली या राष्ट्रांपेक्षा अमेरिकेची आर्थिक परिस्थिती खुपच चांगली आहे. अमेरिकेने खनिजतेल उत्पादन करणाऱ्या राष्ट्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भागभाडवलेले गुंतवले आहे, मोठ्या प्रमाणात कर्ज दिले आहेत त्यामुळे या तेल उत्पादन करणाऱ्या राष्ट्रांवर अमेरिकेच्या दबाव असल्याने परिणामी अमेरिकेचे खनिजतेल दरावरही नियंत्रण असल्याचे स्पष्ट होते आजही खनिजतेलाच्या किमती अमेरिकन डॉलरमध्ये ठरतात आणि आजही प्रतिविच किती डॉलर दर आहे हेच सर्व जगाला बघावे लागते.

• खनिजतेल दर कमी होण्याची कारणे -

आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत १९६० नंतर अनेकवेळा खनिजतेल दर कमी झाले आहेत परंतु २०२० मध्ये कोरोना या जागतिक महामारीमुळे जागतिक अर्थव्यवस्था पूर्णपणे ठप्प झालेली अपणाम दिशून येते एप्रिल २०२० मध्ये खनिजतेलाचे दर शून्य डॉलरच्या खाली आले त्याचे अनेक कारणे आहेत खनिजतेल दर इतक्या गमावला गेले यामागची प्रमुख कारणे पहायला गेले तर पहिले कारण म्हणजे घरमती मागणी. म्हणजे घरची चुलच जेव्हा बंद असते तेव्हा सरपणाची गरज लागत नाही.सध्या तरी अशाच परिस्थिती जागतिक अर्थव्यवस्थेबाबत झाली आहे जगातील बहुसंख्य महत्वाच्या देशांच्या औद्योगिक चुली बंद असे कधी आपण पाहिले नव्हते. कोरोना विषाणू मुळे हे घडताना अपणाम दिसते. फक्त अर्थव्यवस्थाच नाही तर उद्योग व्यवसाय महामार्ग रेल्वे इ सर्वच उद्योग व्यवसायांना मोठा फटका बसला आहे या मागणीशून्य अवस्थेत खनिजतेल उत्पादन करणाऱ्या राष्ट्रांना मोठ्या फटका सहन करावा लागत आहे

• आंतरराष्ट्रीय खनिजतेल दराच्या राजकारणात भारताची भूमिका -

भारत हा जरी विकसनशिल देश असला तरी भारताने खनिजतेल दराच्या राजकारणात महत्वपूर्ण भूमिका घेतली पाहिजे कारण भारताचीही अर्थव्यवस्था खनिजतेलावरच अवलंबून आहे आणि भारतामध्ये खनिजतेलाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होत नाही आज एकूण खनिज तेल वापरामध्ये भारत १० टक्के खनिज तेल आयात करतो तर १० टक्के खनिज तेल भारत स्वतः उत्पादन करतो त्यामुळे आजही भारताला खनिजतेलासाठी इराण,इराक,अरब राष्ट्रे, कुवेत सौदी अरेबिया या देशातून आयात करावे लागते यासाठी काही ठोस निर्णय घेण्याची भारताला वेळ आली आहे आणि काही धोरणे ठरवावी लागतील ती खालीलप्रमाणे-

१. खनिजतेल साठवणूक क्षमता वाढवण्याचे धोरण -

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सर्वात जास्त खनिजतेल आयात करावे लागते या खनिजतेल आयातीपोटी भारत मोठ्या प्रमाणात खर्च करत असते अमेरिका आणि विकसित राष्ट्रांप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर खनिजतेल किमतीत घसरण झाल्यावर अमेरिका आणि इतर देश मोठ्या प्रमाणात आयात करून साठवणूक करतात अगदी त्याच प्रमाणे भारतातही खनिजतेल साठवणूक करण्याची क्षमता वाढवली पाहिजे किंमत कमी झाल्यावर खनिजतेल आयात केल्यावर मोठ्या प्रमाणात पैशाची बचत होईल तोच पैसा देशातर्गत विकासासाठी वापरता येईल

- भारतीय ऑईल कंपण्यासाठी भरोव आर्थिक तरतुद -
भारतातील इंडियन ऑईल, भारत पेट्रोलियम, हिंदुस्तान पेट्रोलियम या मार्गजनिंक क्षेत्रात काम करणाऱ्या व खनिजतेल आयात करणाऱ्या तेल शुद्धिकरण कारखान्यास मोठया प्रमाणात भरोव आर्थिक तरतुद करण्याची गरज आहे नविन तंत्रज्ञानाचा वापर करून या कंपन्यांनी क्षमता वाढवली पाहिजे याचे तेल शुद्धिकरण आणि साठवणूक क्षमता वाढवण्यासाठी विशेष आर्थिक पॅकेज दिले पाहिजे तरच भारत खनिजतेल उत्पादन आणि वितरणात या बाबतीत प्रगती करू शकेल असे वाटते.
- खनिजतेल वाहतुक जहाजाची निर्मिती -
जगातील विकसित राष्ट्रांकडे २० लाख बॅरल्स (बब) वाहतुक करता येईल ऐवढी मोठी वाहतुक करणारी जहाजे आहेत सर्वांत जास्त जहाज ही अमेरिका चीन ब्रिटन या देशांकडे आहेत भारताकडे तेवढया क्षमतेची वाहतुक करणारी जहाजे नाहीत भारताकडे जास्तोत जास्त १० लाख बॅरल्स (बब) वाहतुक करणारी जहाजे आहेत तोपण मर्यादित स्वल्प्याची आहेत अशा खनिजतेल वाहतुक करणाऱ्या जहाजाची निर्मिती करणे काळाची गरज आहे जेणेकरून इतर परदेशी कंपनी कडून तेल वाहतुक करून खर्च करण्यापेक्षा स्वतः देशांनी अशी खनिजतेल वाहतुक करणारी जहाजाची निर्मिती करावी लागेल त्यासाठी मोठया प्रमाणात आर्थिक गुंतवणूक करावी लागेल.
- स्वतंत्र बंदराची निर्मिती -
भारतात इतर देशांच्या तुलनेत स्वातंत्र खनिजतेल आयाती निर्यातीसाठी स्वतंत्र बंदर विकसित करणे गरजेचे आहे भारतात फक्त तीन ठिकाणी अशी बंदरे विकसित केलेली आहेत भगवतूर,उडपी आणि विशाखापट्टणम या ठिकाणी ही बंदरे विकसित केलेली आहेत परंतु आज भारताला सर्वांत जास्त किनारपट्टी लाभली अमृतानाही मोठया प्रमाणात बंदराचा विकास होत नाही हे दिसून येते मुंबई माझगाव डांक गोवा कलकत्ता या ठिकाणी स्वतंत्र खनिजतेलासाठी बंदरे विकसित करता येऊ शकतात त्यामुळे भारताची खनिजतेल साठवणुक क्षमता वाढेल यासाठी स्वतंत्र बंदर विकसित करण्याचे धोरण निर्माण करणे गरजेचे आहे.
- सदर्थ साधने-
१. कदम या ना आधुनिक जगाचा इतिहास मंगेश प्रकाशन , नागपुर १९९७ पृष्ठ क्र ११७
२. कदम या ना २० व्या शतकातील जगाचा इतिहास फडके प्रकाशन,कोल्हापुर २००१ पृ ३२३
३. दैनिक लोकसत्ता दिनांक २२ एप्रिल २०२० संपादकिय पृष्ठ क्र ७
४. भारतीय अर्थव्यवस्था,रत्नाई प्रकाशन मन २०११,२०१२,२०१३ पृ १७.
५. लोकप्रभा मासिक एप्रिल २०१८ पृ २१.

Co-ordinator
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Kakade College, Someshwarnagar

PRINCIPAL

Mugtrao Sahebrao Kakade College
Someshwarnagar, Dist : Pune-412306